Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Галина Боднар

ЛЬВІВ
ЩОДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТА ОЧИМА ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ІЗ СІЛ (50–80-ті роки XX ст.)

Монографія

ЛЬВІВ
Видавничий центр
ЛНУ імені Івана Франка
2010

УДК 94:316.343.37–054.7(477.83–25)“195/198”
ББК С550.661+Т5(4Укр–2Льв–2Л)
Б 75

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. *В. К. Баран*
(Волинський національний університет імені Лесі Українки);

д-р іст. наук *І. Г. Патер*
(Інститут українознавства ім. І. Крип’якевича
Національної академії наук України);

канд. іст. наук, доц. *І. Я. Райківський*
(Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника)

Рекомендовано до друку Вченою радою
Львівського національного університету імені Івана Франка.
Протокол № 10/12 від 30 грудня 2009 року

Боднар Г.

Б 75 Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50–80-ті роки XX ст.) : монографія / Галина Боднар. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 340 с. + вкл.

ISBN 978-966-613-758-9.

У жанрі соціальної історії висвітлено щоденне життя Львова крізь призму його бачення найбільшою групою мешканців міста 50–80-х років XX ст. – вихідців із галицьких сіл. Досліджено статистичні дані міграційних процесів до Львова, причини інтенсивного переселення до обласного центра, з огляду на ситуацію в колективізованому селі й наслідки соціально-економічних перетворень у західноукраїнських областях кінця 40-х – початку 50-х років XX ст., які перетворили Львів у великий промисловий центр. Після переїзду новоприбулі мешканці Львова поставали перед потребою матеріально-побутової та соціально-психологічної адаптації в місті в умовах підтримання тісних контактів із селом. У центрі дослідження – пересічна людина, яка на шляху “з села в місто” переживала глибоку світоглядну трансформацію й водночас змінювала місто, накладаючи власними уявленнями й поведінкою відбиток на творення нової міської культури Львова.

УДК 94:316.343.37–054.7(477.83–25)“195/198”
ББК С550.661+Т5(4Укр–2Льв–2Л)

ISBN 978-966-613-758-9 © Боднар Г., 2010
© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2010

ЗМІСТ

Вступ..... 5

РОЗДІЛ 1. Міграція сільського населення до Львова: статистичний аспект..... 13

РОЗДІЛ 2. Причини та мотиви переселення..... 39

2.1. Індустріальна розбудова Львова..... 40
2.2. Незадоволення умовами проживання у селі..... 41
2.3. Міграція молоді на навчання / роботу..... 49
2.4. Труднощі під час виїзду. Вимушене чи добровільне переселення?... 52
2.5. Трудова маятникова міграція..... 57

РОЗДІЛ 3. Житлово-побутове облаштування..... 66

3.1. Винаймання житла. Гуртожитки..... 66
3.2. Житлове будівництво..... 74
3.3. Отримання квартир та облаштування..... 82
3.4. Мігранти з сіл у львівських квартирах. Сільський уклад у місті..... 90
3.5. Одяг. Мода. Торгівля..... 94
3.6. Харчування. Відчуття голоду..... 105

РОЗДІЛ 4. Навчання та працевлаштування..... 115

4.1. Умови навчання у Львові..... 115
4.2. Поєднання навчання і роботи..... 125
4.3. Хабарництво в освітній системі..... 129
4.4. Стипендія і підробітки..... 138
4.5. Студентське середовище. Мова навчання та спілкування..... 141
4.6. Працевлаштування у Львові..... 148
4.7. Умови праці. Скерування на роботу. Службовий ріст..... 156
4.8. Доходи..... 166
4.9. Соціальне і національне у взаєминах на роботі. Мова спілкування..... 168
4.10. Особливості працевлаштування мігрантів із сіл..... 172

РОЗДІЛ 5. Суспільно-політичне і культурне життя..... 175

5.1. Національні взаємини і соціальний поділ..... 175
5.2. Новоприбулі з сіл і мешканці Львова. Прізвиська..... 186
5.3. Мовна адаптація..... 194
5.4. Політичне життя. Партійність. Самореалізація..... 196

5.5. Зарубіжні радіопередачі 202
5.6. Преса. Іноземна (польська) і заборонена література 212
5.7. Дозвілля. Радянські святкування 220
5.8. Специфіка Львова 234
5.9. Особливості життя у радянський час 249

РОЗДІЛ 6. Зв'язки мігрантів із селом 248
6.1. Приїзд до Львова 248
6.2. Поїздки в село 255
6.3. Релігія 260
6.4. Сусіди, родичі та друзі-вихідці з сіл у Львові 266
6.5. Сім'я, діти, школа в контексті зв'язків із селом 269
6.6. Адаптація 273
6.7. Чи стали мігранти львів'янами? 278
6.8. Особливі сільські та міські традиції привнесені зі сіл і набуті у Львові 282

Висновки 287

Список джерел і літератури 292

Додатки 323

ВСТУП

Це праця про соціальну історію Львова 50–80-х років XX ст. написана переважно на матеріалах усної історії. У центрі дослідження – пересічна людина-вихідець із села, яка на шляху "з села в місто" переживала глибоку світоглядну трансформацію й водночас змінювала місто, накладаючи власними уявленнями й поведінкою відбиток на творення нової міської культури сучасного Львова. Такий підхід новий у сучасній українській історіографії, відкриває перспективи для вивчення широких суспільних процесів через використання мікроісторії окремих регіонів і крізь призму звичайних людей.

У післявоєнні роки Львів ставав великим промисловим центром, який мав стратегічне значення серед інших західноукраїнських обласних міст, і приваблював усе нових мешканців. Збільшились територіальні межі Львова, до його складу ввійшли Скнилівок, Підсигнівка, Сихів, Збоїща, Кривчиці, Лисиничі, Бондарівка, Богданівка, Брюховичі, Винники, Рудно, Білогорща. Кількість мешканців міста в 50–80-х роках збільшилась удвічі.

Урбанізація Львова унікальна – порівняно з іншими містами України вона дещо запізніла в часі. Їй передувала докорінна зміна національного складу населення міста у воєнні та післявоєнні роки: львівські євреї були знищені в роки війни, поляків виселили внаслідок виконання угоди від 9 вересня 1944 р. між Польським Комітетом Національного Визволення і урядом Української РСР про взаємний обмін населенням, в умовах протегованої радянською владою міграційної політики численним був наплив до Львова росіян із Російської Федерації та українців з південно-східних областей України. Інша особливість урбанізації Львова – зростання кількості міських мешканців, яке відбувалося дуже стрімко внаслідок міграції українського сільського населення головно Львівської й меншою мірою інших західноукраїнських областей. Переселенню сприяли: з одного боку, промисловий розвиток Львова, який створював додаткові можливості для вигідного матеріального працевлаштування, а з іншого – зростаюче невдоволення життям у селі, безперспективність на тлі привабливих міських стандартів. Ріст населення Львова за рахунок міграції становив близько 60 % (230 тис. осіб) всього приросту (376 тис. осіб). Мігранти були молодого віку й значно впливали на зростання кількості мешканців міста. Не облікованим, але суттєвим джерелом поповнення міського населення були маятникові мігранти, які доїжджали до Львова, проте мешканцями міста не були.

Хронологічні межі дослідження охоплюють другу половину 50-х – 80-ті роки XX ст. – період, коли міграційні процеси до Львова набули постійного

характеру і суттєво позначилися на зростанні кількості мешканців міста. Нижня хронологічна межа зумовлена призупиненням переселення до Львова росіян і українців з Російської Федерації та південно-східних областей України і зростанням переселення до міста сільського населення області й західноукраїнського регіону загалом. Якщо в кінці 40-х – на початку 50-х років динаміка міграції до Львова була нестабільною, то з середини 50-х років простежувався щорічний позитивний механічний приріст населення з незначними підйомами і спадами в окремі роки. Верхньою хронологічною межею є кінець 80-х років, коли суспільно-політичні трансформації, зумовлені кризою радянської держави, спричинили кардинальні соціально-економічні та демографічні зміни, зокрема, призупинення переселення селян до Львова і навіть нетривалий процес їхньої зворотної міграції у сільську місцевість.

Щоденна історія радянського Львова розкрита крізь призму її бачення найбільшою групою мешканців міста 50–80-х років XX ст. – вихідців із галицьких сіл, життя яких зазнало стрімких модернізаційних і урбанізаційних змін під впливом складних політичних і соціально-економічних реалій повоєнних західноукраїнських областей. Саме для цієї категорії жителів Львова після переїзду гостро постала проблема матеріального забезпечення – потреба отримати львівську прописку, освіту, роботу, власне житло, облаштувати побут й ін. Приїжджі селяни були найменше захищеними міськими мешканцями і чи не найбільше стикалися в місті з проявами радянської бюрократії та хабарництва. На шляху зі села в місто світогляд переселенців зазнавав глибоких змін. Мігранти приносили до Львова елементи сільського побуту, що позначалося на їхній життєдіяльності та способі мислення. Часті поїздки в село і проведення вільного часу за фізичною працею допомагали селянам відволіктися від щоденних міських турбот, але значно обмежували їх у місті. У повсякденній поведінці, ставленні до праці, мові, під час свят вони поєднували традиції сільської галицької та міської радянської культури, що формувало в їхній свідомості стійкі подвійні стандарти.

Колишні селяни становили значний відсоток жителів міста і впливали на його розвиток. В умовах докорінної зміни національного складу мешканців Львова у повоєнні роки і попри стимульований владою переїзд росіян численний наплив вихідців із сіл сприяв українізації міста і підтримував національні ідеї жителів. З-поміж інших великих міст України Львів займав особливе місце – був чи не єдиним міським центром, який українізувався і відіграв визначальну роль в українському національному русі другої половини 80-х років. Місто українізувалося завдяки значному напливу сільського населення, але, натомість, втрачало традиційну урбаністичну культуру. Львів заселили переселенці з сіл, які як мешканці міста продовжували зараховувати себе до села, де народилися і зростали.

Тема Львова доволі популярна в сучасній українській історіографії.

У 1990–2009 рр. з'явилася значна кількість публікацій про Львів, охоплюючи різноманіття проблем і поглядів, залучення нових видів джерел і методів дослідження. Найновішою зведеною історією Львова є тритомник "Історія Львова"[1]. Вийшли у світ перші томи "Енциклопедії Львова"[2]. Почергово у Львові та Кракові виходить серійне видання "Львів: місто – суспільство – культура" / "Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura", автори публікацій якого порушують найрізноманітніші питання історії міста (вийшло 6 томів)[3]. Темі Львова присвячена серія статей у культурологічному часописові "Ї" та газеті "Критика"[4]. Історію радянського Львова вивчали Я. Грицак, В. Гулай, К. Кондратюк, І. Лемко, Р. Лозинський, М. Назарук, М. Рябчук, І. Патер, В. Сусак, І. Терлюк, О. Харчишин[5] та багато інших. Щоб ліпше вивчити

---

1 Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів, 2007.

2 Енциклопедія Львова. Т. 1 / За ред. А. Козицького та І. Підкови. Львів, 2007; Енциклопедія Львова. Т. 2 / За ред. А. Козицького. Львів, 2008.

3 Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod redakcją K. Karolczaka. Kraków, 1995. T. 1; 1998. T. 2; 2002. T. 4; 2005. T. 5: Ludzie Lwowa; Львів: місто – суспільство – культура. Збірник наукових праць / За редакцією М. Мудрого. Львів, 1999. Т. 3; Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За редакцією О. Аркуші і М. Мудрого. Львів, 2007. Т. 6: Львів–Краків: діалог міст в історичній ретроспективі [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск'2007].

4 *Возняк Т.* Львів. Sine qua non – "без чого немає" // "Ї": незалежний культурологічний часопис. Львів, 2003. Ч. 29: Геній місця. Leopolis. Львів. Lemberg. Lwów. С. 447–461; *Гаврилів Т.* Віртуальні ландшафти // Критика. 2002. Ч. 7–8 (57–58). С. 25–26; *Грицак Я.* Страсті по Львову // Критика. 2002. Ч. 7–8 (57–58). С. 2–7; *Друль О.* Асиміляційні та акультураційні процеси у Львові // "Ї": незалежний культурологічний часопис. Львів, 2002. Ч. 23: Федеративна республіка Україна. С. 175–196; *Комский Г.* Тени теней // "Ї": незалежний культурологічний часопис. Львів, 2003. Ч. 29. С. 266–275 та ін.

5 *Грицак Я.* Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / За редакцією Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. Київ–Львів, 2007. С. 27–60; *Гулай В.* Етнодемографічна характеристика Львова (1944–1970 рр.) // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора К. Кондратюка / Упоряд. О. Сухий. Львів, 2004. С. 445–452; *Кондратюк К.* Зміни етносоціального складу населення Львова (1944–2000) // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За редакцією О. Аркуші і М. Мудрого. Львів, 2007. Т. 6: Львів–Краків: діалог міст в історичній ретроспективі [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск'2007]. С. 608–615; *Лемко І.* Львів понад усе. Львів, 2003; *Михалик В., Лемко І.* Львів повсякденний. Львів, 2009; *Лозинський Р.* Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів, 2005;

місто, автор використовувала сучасні путівники по Львову та довідник перейменувань вулиць і площ міста Б. Мельника[6].

Соціальній історії радянського Львова присвячена праця львівської дослідниці О. Матюхіної "W sowieckim Lwowie. Życie codzienne miasta w latach 1944–1990"[7]. На підставі інтерв'ю та власного життєвого досвіду О. Матюхіна розкрила особливості радянських святкувань і традицій різних груп львів'ян головно прибулих до Львова у повоєнні роки, їхнє побутове життя, одяг, зачіски, тенденції моди й ін. Трьома чинниками, які сприяли інтеграції жителів міста, на думку автора, були саме місто і міський спосіб життя, вплив на виховання дітей радянської системи освіти та культивований владою колективізм. О. Матюхіна виокремила серед львів'ян вихідців із сіл і наголосила на їхньому впливі на культивування мешканцями міста українських народних звичаїв, завдяки міграції з сіл Львів набув однорідних українських традицій із найбільш помітними з-поміж решти міст західноєвропейськими впливами.

Не оминають теми Львова другої половини XX ст. представники української еміграції та зарубіжні дослідники, зокрема Р. Шпорлюк, В. Ріш, М. Аберг, Т. С. Амар[8] та ін. Темі багатонаціонального історико-

Назарук М. Львів у XX столітті: соціально-екологічний аналіз. Львів, 2008; *Рябчук М.* Польща, польський, поляки. Спроба філологічного краєзнавства // Сучасність. Київ, 1998. № 11. С. 138–147; *Патер І.* Повоєнний Львів // Львів. Історичні нариси / Упоряд. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 506–520; *Сусак В.* Етнічні та соціальні зміни в населенні Львова в 1939–1999 роках. Магістерська робота. ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2000; *Терлюк І.* Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.) (Етносоціальне дослідження). Львів, 1997; *Харчишин О.* Трансформація фольклорної традиції міста в умовах радянського режиму (за матеріалами досліджень Львова) // Збірник науково-теоретичних статей "Етнокультурні процеси в українському урбаністичному середовищі XX століття". Івано-Франківськ, 2004. С. 165–168.

6 *Мельник Б. В.* Довідник перейменувань вулиць і площ Львова. XIII–XX століття. Львів, 2001.

7 *Matyukhina A.* W sowieckim Lwowie. Życie codzienne miasta w latach 1944–1990. Kraków, 2000.

8 *Szporluk R.* Urbanization in Ukraine since the Second World War // Rethinking Ukrainian History / Edited by I. L. Rudnytsky with the assistance of J. P. Himka. Edmonton, 1981. P. 180–202; *Ejusd.* The Strange Politics of Lviv: An Essay in Search of an Explanation // The Politics of Nationality and the Erosion of the USSR / Edited by Z. Gitelman. New York, 1992. P. 215–231; *Risch W. J.* Ukraine's Window to the West: Identity and Cultural Nonconformity in L'viv, 1953–75. Dissertation. The Ohio State University, 2001; *Ріш В.* Радянські "діти-квіти": гіппі та молодіжні субкультури у Львові 1970-х років // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod

культурного розвитку Львова присвячений збірник Гарвардського інституту українських студій "Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture"[9]. Сповнені ностальгії спогади публікували поляки, виселені в 1944–1945 рр. зі Львова, які простежували зміни, що відбулися у місті за роки радянської влади[10].

Радянська історіографія Львова налічує декілька нарисів історії міста[11]. Публікувалося чимало довідників, тематичних статей, збірників, бібліографічних покажчиків і різних матеріалів пропагандистського характеру, присвячених Львову, окремі з яких, завдяки введенню в науковий обіг значного джерельного матеріалу за умови критичного його переосмислення і поєднання зі сучасними методиками історичних досліджень, зберегли наукову цінність. Щоб призупинити виїзд з сіл, проводили спеціальні комплексні дослідження міграцій, які мали прикладний характер, виробляли систему заходів з управління міграційними процесами[12]. Окрему групу

redakcją K. Karolczaka. Kraków, 2005. T. 5: Ludzie Lwowa. S. 421–428; *Aberg M.* Paradox of Change: Soviet Modernization and Ethno-Linguistic Differentiation in Lviv, 1945–1989 // Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture / Edited by J. Czaplicka. Harvard Ukrainian Studies. Vol. XXIV (2000). Cambridge, Massachusetts, 2005. P. 285–301; *Амар Т. С.* Кілька зауваг про Львів, радянізацію та радянський Львів // http://www.zaxid.net/article/9885/; *Його ж*. Визволення без свободи // http://www.zaxid.net/article/20777/.

9 Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture / Edited by J. Czaplicka. Harvard Ukrainian Studies. Vol. XXIV (2000). Cambridge, Massachusetts, 2005.

10 *Dzięgiel L.* Lwów nie każdemu zdrów. Wrocław, 1991; *Augustyn-Puziewicz J.* Lwów. Wspomnienie lat szczęśliwych. Wrocław, 1994. T. 1.

11 Історія Львова / Ю. Ю. Сливка, Ф. І. Стеблій, В. К. Баран та ін.; Ред. кол. В. В. Секретарюк та ін. Київ, 1984; Нариси історії Львова (1256–1956) / Ред. кол. Б. К. Дудикевич та ін. Львів, 1956; Історія Львова. Короткий нарис / Ред. кол. Г. Ю. Гербільський, Є. К. Лазаренко (відп. ред.), В. К. Осечинський, О. Г. Цибко. Львів, 1956.

12 *Загробська А. Ф.* Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. Київ, 1974; *Заріхта Т. П.* До питання про міграцію сільської молоді // Демографічні дослідження. Київ, 1971. Вип. 2. С. 192–197; *Клок А. М.* Досвід конкретного соціально-демографічного аналізу руху населення сучасного села (на прикладі сіл Шарівської сільської ради Ярмолинецького району Хмельницької області) // Демографічні дослідження. Київ, 1971. Вип. 2. С. 198–208; *Кутафьева Э. С., Москалева Н. И., Папенов К. В., Трудова М. Г.* Миграция сельского населения (в Центральном экономическом районе). Москва, 1971; Миграция сельского населения / Под ред. Т. И. Заславской. Москва, 1970; *Оникиенко В. В., Поповкин В. А.* Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграций населения УССР. Москва, 1973; *Товкун В. І.* Особливості міграції населення Української РСР в 1959–1963 рр. // Український історичний журнал. Київ, 1966. № 4. С. 49–56; *Якуба К. І.* Масштаби та основні напрями міграції сільського населення Української РСР // Економічна географія. Київ, 1976. Вип. 20. С. 30–35.

становлять дослідження міст і міського населення в умовах радянської урбанізації[13].

У роботі використано сучасні напрацювання з усної історії[14]. Як виявилося під час роботи над темою головним джерелом інформації про щоденну історію міста стали спеціально проведені інтерв'ю з мешканцями Львова. Зібрано свідчення 118 осіб, більшість із яких у 50–80-х роках XX ст. мігрували до Львова зі західноукраїнських сіл і містечок з сімей із сільським укладом життя, тобто таких, що мали окремий будинок, господарство, ділянку землі для обробітку. Окрему групу опитаних становили поодинокі корінні львів'яни, нащадки переселенців із села в другому-третьому поколіннях і вихідці з південно-східних областей України та Російської Федерації (детальніше див. у списку джерел і літератури). До проведення частини інтерв'ю долучилися студенти кафедри історії та теорії соціології Львівського національного університету імені Івана Франка під керівництвом В. І. Сусака. Аудіозаписи інтерв'ю зберігаються в архіві автора.

Опитування проводили з застосуванням принципу соціологічного поглибленого інтерв'ю. Розробили спеціальну програму, яка містила кілька

---

[13] *Зайончковская Ж. А.* Новоселы в городах (методы изучения приживаемости). Москва, 1972; *Курман М. В., Лебединський И. В.* Население большого социалистического города. Москва, 1968; *Пітюренко Ю. І.* Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР. Київ, 1972; *Хорев Б. С.* Проблемы городов (Урбанизация и единая система расселения в СССР). Москва, 1975; *Хорев Б. С., Лиходед В. Н.* Житель села – работник города. Москва, 1982.

[14] Биографический метод в социологии: история, методология и практика / Е. Ю. Мещеркина, В. В. Семенова. Москва, 1994; *Бондаренко О.* Соціальна адаптація особистості: Сутність і особливості // Перспективи. Серія: філософія. Одеса, 2000. № 4 (12). С. 9–13; *Грінченко Г. Г.* Усна історія: методичні рекомендації з організації дослідження: для студентів і аспірантів. Харків, 2007; Конструирование этничности. Этнические общины Санкт-Петербурга / В. Воронкова, И. Освальд. Санкт-Петербург, 1998; *Костенко Н., Іванов В.* Досвід контент-аналізу: моделі та практики. Київ, 2003; *Лоскутова М. В.* Устная история: Методологические рекомендации по проведению исследования. Санкт-Петербург, 2002; Нове суспільство в давньому місті. Пам'ять та історична політика засобами oral history / Видання Л. Генке, Ґ. Россолінський, Ф. Тер. Вроцлав, 2007; *Семенова В. В.* Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. Москва, 1998; *Скокова Л.* Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід. Київ, 2004; *Сусак В., Середа В.* Навчальна програма основного курсу магістерської програми з соціології "Якісні методи соціологічних досліджень". Львів, 2001; *Томпсон П.* Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. Москва, 2003; Migration and Identity. International Yearbook of Oral History and Life Stories / Special editors R. Benmayor and A. Skotnes. Oxford University Press, 1994. Vol. 3; *Yow V. R.* Recording Oral History: a Practical Guide for Social Scientists. Thousand Oaks–London–New Delhi, 1994.

блоків тем і перелік головних запитань у межах кожної з них. Програму інтерв'ю подано в додатку А. Акцент робили на заохоченні оповідачів до вільного наративу, коли інтерв'юер задавав загальне запитання, що мотивувало мігрантів самостійно, без будь-яких уточнень пригадати найголовніше, що з їхнього погляду найліпше характеризувало події, пережиті ними в минулому. Суб'єктивність розповіді була основною і зберігалась у цілісності й автентичності. З максимальним рівнем довіри сприймали будь-які фактори історичної пам'яті оповідачів, у якому б предметному контексті вони не фігурували. Якщо виникали труднощі, тобто людина не знала, з чого розпочати, тоді інтерв'юер задавав конкретніші запитання. Після закінчення наративної частини в межах обговорюваної підтеми інтерв'юер міг задавати стільки запитань, скільки вважав за потрібне, щоб з'ясувати всі деталі життєвих досвідів мігрантів, які цікавили як дослідника. Запитання-уточнення стосувалися насамперед проблем згаданих у розповіді оповідача. Послідовність цих запитань-уточнень і їхні комбінації залежали від обох творців інтерв'ю: оповідача та інтерв'юера. Після завершення розмови про те, що вже згадувалося у наративній частині, інтерв'юер звертався до проблем, про які ще не йшлося в інтерв'ю. Розмова зазвичай розпочиналась із вступної фрази: "В іншій розмові мені розповідали про... А що Ви можете про це сказати?" Після першої інформації, яку інтерв'юер отримав від мігрантів, знову відбувалось її уточнення, як і в попередніх ситуаціях. Далі інтерв'юер задавав наступні запитання з подальшим уточненням і детальним описом окремих моментів розповіді оповідача чи оповідачки, які його цікавили. Інколи запитання інтерв'юера спричиняло згадування респондентом нової інформації, що не простежувалась у жодному з попередніх інтерв'ю. Це сприяло уточненню та розширенню тематики програми інтерв'ю, кінцевий варіант якої з кожним новим інтерв'ю коригували і вдосконалювали.

У процесі інтерв'ювання було розроблено спеціальну таблицю квот оповідачів-вихідців із села, яка подана в додатку В. Її формування полегшило роботу з виявлення груп мігрантів, інтерв'ю з якими треба було ще провести. Для збереження пропорцій опитаних у кожному з досліджуваних десятиліть у таблиці квот оповідачів по горизонталі виділено три хронологічні періоди переселення: кінець 50-х – 60-ті, 70-ті та 80-ті роки. У першому проведені інтерв'ю з 41, у другому – 37, у третьому – 14 особами (акцент робили на 60–70-ті роки XX ст.). У межах кожного періоду зазначали кількість оповідачів за статтю та різновидом міграції: відразу постійна; маятникова; спочатку маятникова, а потім постійна. У випадку переїзду відразу на постійне місце проживання враховували напрям прибуття (Львівська чи інші області). По вертикалі у таблиці оповідачів групували за двома головними причинами переїзду: на навчання і на роботу. У кожній із цих двох груп враховували характер міграції (індивідуальна чи родинна) та її черговість

(перша або чергова). Коли вибирали оповідачів, то враховували сумірність осіб із вищою і без вищої освіти.

На підставі зібраних інтерв'ю було проведено контент-аналіз, який із відповідно до наперед сформованої структури подано у таблиці тем і підтем контент-аналізу в додатку Д. Виділено такі теми контент-аналізу: причини та мотиви міграції, житлово-побутове облаштування мігрантів і їхніх сімей у Львові, працевлаштування і навчання, суспільне життя, зв'язки зі селом. У межах кожної теми виділено близько десятка підтем, а контент-аналіз працевлаштування і навчання проводили окремо. Тематика контент-аналізу практично ідентична зі структурою дослідження.

Джерелом інформації про статистичні дані переміщення населення до і зі Львова стали матеріали Державного архіву Львівської області (ДАЛО) та архіву Управління статистики у Львівській області. Використано також документи Центрального державного архіву громадських об'єднань України (детальніше див. у списку джерел і літератури). Доповненням архівної інформації стала тодішня преса – матеріали обласних газет ("Вільна Україна", "Львовская правда", "Ленінська молодь") і періодика підприємств, установ, організацій міста (зокрема, "Львівський машинобудівник" ("Автобусобудівник") Львівського автобусного заводу, "Львовский железнодорожник" ("Львівський залізничник") Львівської залізниці, "Львівсільмашівець" заводу "Львівсільмаш", "Заводський гудок" Львівського паровозовагоноремонтного заводу, "За технічний прогрес" Львівського заводу автонавантажувачів).

Соціальна історія радянського часу є новинкою сучасних історичних студій і водночас невдячним полем для дослідження. Кожен житель радянського Львова, який читатиме цю книжку, без сумніву матиме власні доповнення, можливо, не погоджуватиметься з окремими фрагментами тексту. Автор це усвідомлює й у своє виправдання може зазначити, що не прагнула охопити цілком усе, а радше підняти проблеми і більшою чи меншою мірою їх окреслити. Ця праця – один із кроків у дослідженні щоденного життя радянського Львова, кожен елемент якого може бути самостійним об'єктом нових наукових студій.

Більшість матеріалу монографії становить кандидатська дисертація автора, захищена у Львівському національному університеті імені Івана Франка 2007 р. Окремі її частини доопрацьовано та переписано. Хочу щиро подякувати всім, хто допомагав у написанні цієї праці, чиї поради і зауваження значно її поліпшили, а також усім, хто заохочував мене до її публікації.

У монографії використані фотографії Львівського історичного музею, збірки Центру міської історії Центрально-Східної Європи та приватних колекціонерів: Б. Гранкіної, І. Котлобулатова, Л. Панової, В. Румянцева, С. Терещенка, М. Цімермана.

Розділ 1

МІГРАЦІЯ СІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ДО ЛЬВОВА: СТАТИСТИЧНИЙ АСПЕКТ

Політичні та соціально-економічні перетворення у західноукраїнських областях у кінці 40-х – на початку 50-х років XX ст. зумовили інтенсивний ріст міст, перетворення окремих регіональних центрів у великі промислові осередки і суттєве зростання міського населення. Не оминули ці процеси міста Львова, кількість мешканців якого в зазначений час майже подвоїлася.

Урбанізаційні процеси в Україні посилилися з 60-х років XX ст. Саме з цього часу в співвідношенні міського та сільського населення міське почало кількісно переважати, а в 80-х роках становило вже 2:1. Протягом 60-х років кількість міських мешканців збільшилась на 6,5 млн осіб, у тім числі за рахунок міграції зі села в місто – на 3 млн осіб. Щорічно відтік із сільської місцевості перевищував 1,5 млн осіб. У середньому за рік міграційний оберт між містом і селом становив не менше 10 млн осіб (близько 4,5 % тогочасної загальної кількості населення)[15]. Міста зростали за рахунок механічного й, меншою мірою, природного приросту населення, а кількість сільських мешканців зменшувалася через міграційні процеси і внаслідок повної ліквідації чи переходу окремих сільських населених пунктів до групи міст і селищ міського типу. З карти України зникли сотні оголошених "неперспективними" сіл, зокрема, в 1972–1986 рр. – 1502 села[16]. Переписи населення 1959, 1970, 1979, 1989 рр. свідчать, що

[15] *Оникиенко В. В., Поповкин В. А.* Комплексное исследование… С. 12–13.

[16] Історія України / Керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Львів, 1996. С. 356.

в досліджуваний період кількість сільських жителів України зменшилася з 22,7 до 17,6 млн осіб (з 54,2 до 34,7 %) (у 1959–1970 рр. – на 5,7 %, у 1970–1979 рр. – на 10,2 %, у 1979–1989 рр. – на 8,3 %; середньорічний темп скорочення становив відповідно 0,5 %, 1,3 %, 1,4 %)[17]. На цей процес поряд із масовою міграцією в міста впливала тенденція загального постаріння мешканців сіл.

Темпи приросту міського населення в Західній, Південно-Західній і Центральній Україні значно перевищували середній республіканський показник. Зі середини 60-х років державне керівництво проводило низку кроків для скерування потоків капіталовкладень у Західний і Центрально-Західний регіони[18]. Це зумовило стрімкий економічний розвиток цих областей і посилило міграцію сільського населення. За інтенсивністю обміну населення виділялись Одеська, Херсонська, Донецька, Дніпропетровська, а зі західноукраїнських – Львівська та Чернівецька області. Розмір позитивного сальдо міграції (механічного приросту населення) був особливо високим для міст Дніпропетровської, Донецької, Полтавської, Харківської, Львівської, Черкаської, Одеської, Херсонської областей. Львівська область у цьому переліку була єдиною зі західноукраїнського регіону, що свідчить про швидке зростання мешканців міст регіону саме завдяки міграції. Попри це до середини 80-х років у Західній Україні зберігався найвищий показник сільського населення (54,9 %). На 1977 р. менше 40 % населення регіону проживало в містах[19], а західні області й надалі залишалися найменш урбанізованими в Україні. У 1959–1977 рр. середній республіканський показник міського населення зріс із 45,7 % до 60,5 %: Донецький регіон – з 83,4 % до 87,7 %, Дніпровський басейн – з 57,7 % до 72,5 %, Південь – з 48,7 % до 62,6 %, Північний Схід – з 45,1 % до 61,6 %, Центральний Захід – з 29,6 % до 50,1 %, Захід – з 27,0 % до 39,7 %[20].

Особливо швидкими темпами зростали міста з населенням понад 500 тис. осіб. За матеріалами перепису 1979 р. на території України таких міст було дев'ять: Київ, Запоріжжя, Жданов (сучасне Маріу-

[17] Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.) / В. С. Стешенко, В. П. Пискунов, Л. В. Чуйко. Киев, 1987. С. 101.

[18] *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Пер. з англ. Київ, 1997. С. 228–229.

[19] *Szporluk R.* Urbanization in Ukraine… P. 185.

[20] Ibid. P. 188.

поль), Львів, Кривий Ріг, Одеса, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк. У них проживало 28,9 % міського населення республіки. Львів увійшов до цієї групи міст у 1966 р. За темпами зростання населення протягом 1959–1984 рр. Львів займав четверте місце після Києва (3,3 %), Запоріжжя (2,5 %) і Жданова (2,5 %); його показник становив 2,3 % (табл. 1).

Таблиця 1

Зміни середніх річних темпів приросту кількості населення у містах УРСР із кількістю мешканців понад 500 тис. осіб (50–80-ті роки XX ст.), %[21]

Міста	Роки			
	1959–1970	1970–1979	1979–1984	1959–1984
Київ	3,6	3,1	2,3	3,3
Запоріжжя	3,5	1,9	1,6	2,5
Жданов (Маріуполь)	3,5	2,2	0,6	2,5
Львів	2,7	2,1	1,7	2,3
Кривий Ріг	3,2	1,2	0,9	2,0
Одеса	2,7	1,8	1,2	2,0
Харків	2,3	1,9	1,2	2,0
Дніпропетровськ	2,5	1,8	1,3	1,9
Донецьк	2,0	1,7	0,8	1,5
Усі міста УРСР	2,7	1,9	1,4	3,2

Демографічний приріст жителів обласних центрів відбувався значно швидше, ніж ріст усього міського населення, особливо обласних центрів Західної і Центральної України. Міста-обласні центри притягали людей із навколишніх територій вищою оплатою праці, кращими житлово-побутовими умовами, можливостями здобуття освіти й подальшого працевлаштування. Львів займав сьоме місце серед обласних центрів республіки за кількістю населення (найбільші обласні міста розташовувались у такій послідовності: Київ, Харків, Донецьк, Одеса, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Львів). Однак на тлі обласних центрів Західної України Львів не вирізнявся високими темпами демографічного зростання. У 1959–1984 рр. населення міста зросло з 411 до 728 тис. осіб (177 % (кількість жителів 1984 р. у % до 1959 р.). Значно швидше зростало населення таких міст: Рівне (з 56 до 215 тис. осіб (384 %)), Хмельницький (з 62 до 210 тис. осіб

[21] Джерело: Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.)… С. 108.

(339 %)), Тернопіль (з 52 до 175 тис. осіб (337 %)), Івано-Франківськ (з 66 до 200 тис. осіб (305 %)), Луцьк (56 до 167 тис. осіб (298 %)), Ужгород (з 47 до 105 тис. осіб (223,4 %))[22] (табл. 2).

Високими в Україні були темпи маятникової міграції. У Радянському Союзі вона займала друге місце після Естонії по коефіцієнту маятникової міграції селян. Для західних областей ці показники були суттєво вищими порівняно з іншими регіонами України: для Львівської області – 177 осіб (на 1 тис. сільського населення), Івано-Франківської – 160, Закарпатської – 145, Харківської – 136, Київської – 121, Луганської – 116, Донецької – 98 осіб[23].

Населення Львова стрімко зросло в післявоєнні роки. У 1945 р. в місті проживало близько 185,8 тис. осіб, а вже в 1959 р. кількість мешканців міста зросла вдвічі й становила 410,7 тис. осіб[24]. У наступні роки тенденція до інтенсивного зростання львів'ян дещо сповільнилася (див. табл. 3). У 1989 р. населення Львова досягло 786,9 тис. осіб і зросло протягом тридцяти років на 376,2 тис. осіб (майже подвоїлося).

Посилене зростання кількості мешканців Львова простежувалось протягом 60-х років (142,8 тис. осіб (34,8 %)). У наступні два десятиріччя темпи сповільнились: у 70-х роках приріст становив 111,6 тис. осіб (20,2 %), у 80-х – 121,8 тис. осіб (18,3 %)[25]. Тенденція до скорочення середньорічних темпів демографічного приросту була властивою не лише для Львова, а й для України загалом (див. табл. 4).

Вирішальна роль у кількісному зростанні мешканців Львова належала міграції. Прямі статистичні дані механічного руху населення по місту наявні з 1945 р. Проте точних даних про кількість прибулих і вибулих людей за окремі роки (наприклад, за 1957 і 1960 рр.) немає (див. табл. 5).

---

22 Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. Р–2904 (Інспектура державної статистики м. Львова), оп. 1, спр. 138, арк. 1; Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.)… С. 110.

23 *Хорев Б. С., Лиходед В. Н.* Житель села… С. 20–21.

24 ДАЛО, ф. Р–335 (Планова комісія Львівського облвиконкому), оп. 1, спр. 1342, арк. 11–13.

25 Там само. Спр. 3629, арк. 8; Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.)… С. 101; Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. Москва, 1991. С. 87.

Таблиця 2

Зміни кількості населення в обласних центрах УРСР у 1959–1984 рр.[26]

Обласні центри	Кількість населення, тис. осіб				1970 в % до 1959	1979 в % до 1970	1984 в % до 1979	1984 в % до 1959
	1959	1970	1979	1984				
Центральна зона								
Київ	1110	1632	2144	2409	147,6	131,4	112,4	217,6
Харків	953	1223	1444	1536	128,5	118,1	106,4	161,2
Вінниця	122	212	314	360	172,6	148,1	114,6	295,7
Полтава	143	220	279	296	153,6	126,8	106,1	270,0
Чернігів	90	159	238	270	176,7	149,7	113,4	300,0
Черкаси	85	158	228	267	185,7	144,3	117,1	314,1
Кіровоград	132	189	237	257	143,2	125,4	108,4	194,7
Суми	98	166	228	252	169,6	137,3	110,5	257,1
Південно-Східна зона								
Дніпропетровськ	661	904	1066	1140	136,8	117,9	106,9	172,4
Донецьк	708	879	1021	1064	124,2	116,2	104,2	150,3
Запоріжжя	449	658	781	844	146,5	118,7	108,1	187,6
Луганськ	275	383	463	491	139,3	120,9	106,0	178,5
Південно-Західна зона								
Одеса	664	892	1046	1113	134,5	117,3	106,4	167,6
Миколаїв	235	362	440	480	154,0	121,5	109,1	204,3
Херсон	158	261	319	340	165,2	122,2	106,6	215,2
Сімферополь	186	249	302	328	133,7	121,3	108,6	176,3
Західна зона								
Львів	411	553	667	728	134,5	120,6	109,1	177,1
Житомир	106	172	244	270	162,3	141,6	110,7	254,7
Чернівці	152	187	219	238	123,6	117,1	108,7	156,6
Рівне	56	116	179	215	207,1	154,3	120,1	383,5
Хмельницький	62	113	172	210	182,3	152,2	122,1	338,7
Івано-Франківськ	66	105	150	200	155,0	142,8	133,3	305,0
Тернопіль	52	85	144	175	163,5	169,4	121,5	336,5
Луцьк	56	96	141	167	171,4	146,0	118,4	298,2
Ужгород	47	65	91	105	138,3	140,0	115,0	223,4
Всі міста-обласні центри	7 077	10 039	12 557	13 755	141,7	125,1	109,5	194,6

[26] Джерела: ДАЛО, ф. Р–2904, оп. 1, спр. 138, арк. 1; Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.)… С. 110.

Таблиця 3

Демографічні зміни населення Львова
в 60–80-х роках XX ст.[27]

Роки	**1959**	**1960**	**1961**	**1962**	**1963**	**1964**	**1965**	**1966**	**1967**	**1968**	**1969**
Населення, тис. осіб	410,7	420,8	436,4	447,2	469,4	486,7	497,0	501,5	511,7	523,7	537,1
Роки	**1970**	**1971**	**1972**	**1973**	**1974**	**1975**	**1976**	**1977**	**1978**	**1979**	**1980**
Населення, тис. осіб	553,5	563,4	578,3	593,4	604,6	616,5	628,4	641,3	654,1	665,1	676,0
Роки	**1981**	**1982**	**1983**	**1984**	**1985**	**1986**	**1987**	**1988**	**1989**		
Населення, тис. осіб	688,4	698,6	711,3	727,9	741,9	753,4	767,0	780,2	786,9		

Таблиця 4

Зміни кількості населення міста Львова й України в 1959–1989 рр.[28]

Роки	**Загальний приріст населення Львова**			**Загальний приріст населення України**		
	тис. осіб	**%**	**середньорічний темп приросту, %**	**млн осіб**	**%**	**середньорічний темп приросту, %**
1959–1970	142,8	34,8	3,2	5,2	12,6	1,1
1970–1979	111,6	20,2	2,2	2,6	5,6	0,6
1979–1989	121,8	18,3	1,8	1,8	3,6	0,4
1959–1989	376,2	91,8	3,1	9,6	23	0,8

[27] Джерела: ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 1342, арк. 11–13; спр. 3629, арк. 8; спр. 4202, арк. 33; *Фіголь А.* Львів // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Львів, 1994. Т. 4. С. 1410–1411; Архів Управління статистики у Львівській області, матеріали відділу демографічної статистики, архів матеріалів Всесоюзних переписів населення 1970, 1979, 1989 рр.

[28] Там само. Спр. 3629, арк. 8; Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.)… С. 101; Национальный состав населения СССР… С. 87.

Таблиця 5

Механічний рух населення Львова в 1945–1990 рр.[29]

Рік	Прибули			Вибули			Механічний приріст	
	дорослі	діти до 16 років	усього	дорослі	діти до 16 років	усього	усього	у тім числі діти до 16 років
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1945	—	—	78105	—	—	30966	**+47139**	—
1946	—	—	97398	—	—	41684	**+55714**	—
1947	62406	6941	69347	38986	2746	41732	**+27615**	+4195
1948	49713	3011	52724	45012	2562	47574	**+5150**	+449
1949	—	—	37686	—	—	41753	**-4067**	—
1950	—	—	35184	—	—	38540	**-3356**	—
1951	32033	1388	33421	27355	1128	28483	**+4938**	+260
1952	25948	2596	28544	26522	950	27472	**+1072**	+1646
1953	36140	2398	38538	23005	929	23934	**+14604**	+1469
1954	42852	2611	46463	35664	1150	36814	**+9649**	+1461
1955	35304	1581	36885	31351	944	32295	**+4590**	+637
1956	31303	1150	32453	32482	655	33137	**-684**	+495
1957	—	—	—	—	—	—	**—**	—
1958	31335	1812	33147	24890	533	25423	**+7724**	+1279
1959	34817	1842	36659	28302	676	28978	**+7681**	+1166
1960	—	—	—	—	—	—	**—**	—
1961	—	—	33200	—	—	26900	**+6300**	—
1962	—	—	35455	—	—	24512	**+10943**	—
1963	—	—	33523	—	—	23806	**+9717**	—
1964	25681	2423	28104	22314	515	22829	**+5275**	+1908
1965	25538	2651	28189	23979	504	24483	**+3706**	+2147
1966	29561	2229	31790	25356	641	25997	**+5793**	+1588
1967	30003	1391	31394	23714	631	24345	**+7049**	+760
1968	34078	1966	36044	26530	640	27170	**+8874**	+1326
1969	35904	3048	38952	28905	809	29714	**+9238**	+2239

[29] Джерела: ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 1342, арк. 11; спр. 1689, арк. 4, 9–10; ф. Р–2904, оп. 1, спр. 1, 3, 14, 22, 33, 40, 45, 54, 63, 70, 101, 125-а, 126--а, 139, 144; Архів Управління статистики у Львівській області, матеріали відділу демографічної статистики, архів матеріалів Всесоюзних переписів населення 1970, 1979, 1989 рр.

Закінчення табл. 5

1	2	3	4	5	6	7	8	9
1970	34136	2562	36698	29688	879	30567	**+6131**	+1683
1971	36449	3539	39988	29284	900	30184	**+9804**	+2639
1972	—	—	38138	—	—	28194	**+9944**	—
1973	—	—	37017	—	—	30572	**+6445**	—
1974	—	—	36933	—	—	30361	**+6572**	—
1975	—	—	37748	—	—	30514	**+7234**	—
1976	—	—	34899	—	—	27024	**+7875**	—
1977	—	—	34246	—	—	26354	**+7892**	—
1978	—	—	32950	—	—	26724	**+6226**	—
1979	—	—	32716	—	—	27975	**+4741**	—
1980	—	—	30546	—	—	22854	**+7692**	—
1981	—	—	31698	—	—	27910	**+3788**	—
1982	—	—	32820	—	—	26911	**+5909**	—
1983	—	—	38955	—	—	27534	**+11421**	—
1984	—	—	37348	—	—	28350	**+8998**	—
1985	—	—	35970	—	—	29246	**+6724**	—
1986	—	—	37262	—	—	29063	**+8199**	—
1987	—	—	35707	—	—	27581	**+8126**	—
1988	—	—	33976	—	—	24416	**+9560**	—
1989	—	—	27290	—	—	24390	**+2900**	—
1990	—	—	23358	—	—	21356	**+2002**	—

Інтенсивна повоєнна міграція до міста різко скоротилася в 1948 р., а в 1949–1950 рр. досягла від'ємних показників. Надалі міграційні процеси стабілізувались і впродовж чотирьох наступних десятиліть (окрім 1956 р.) характеризувалися постійним приростом нових мешканців. Протягом 60–80-х років щорічна кількість людей, що приїжджали до міста, коливалась між +27 290 осіб (1989 р.) та +39 988 осіб (1971 р.), а виїжджали – від –22 829 осіб (1964 р.) до –30 572 осіб (1973 р.). У 1971–1973 рр. темпи прибуття і вибуття були найвищими, а міграція була найінтенсивнішою. Механічний приріст населення Львова був позитивним щороку. Хронологічно найнижчими показники сальдо міграції були в 1965 р. (+3 706 осіб), 1981 р. (+3 788 осіб) і 1989 р. (+2 900 осіб); найвищими – в 1962 р. (+10 943 особи), 1971–1972 рр. (+9 804 і +9 944 особи), і 1983 р.

(+11 421 особа)[30]. Помітне зменшення кількості прибулих до міста в 1965 р. було зумовлене адміністративним призупиненням міграції до Львова осіб із сільських районів області та виданням спеціальних постанов про обмеження прописки новоприбулих у місті. Протягом другої половини 80-х років найвищий показник механічного приросту зафіксований у 1988 р. (+9 560 осіб). У наступному 1989 р. сальдо міграції різко знизилося. Тенденція до зменшення кількості населення внаслідок міграції зі Львова зберігалась аж до 1993 р., коли цей показник набув від'ємного значення.

Крім сальдо міграції, розміри міграційних потоків характеризує об'єм міграції, тобто сума кількості прибулих і вибулих. Максимальне значення об'єму міграції зафіксоване у 1971 р. (70,2 тис. осіб), мінімальне – у 1964 р. (50,9 тис. осіб). Із якісних показників міграції варто виділити відношення об'єму до сальдо міграції. Значення цього показника обернено пропорційне до змін у кількості населення: чим менше це відношення, тим більший вплив мали потоки мігрантів на склад мешканців міста і, навпаки – більше значення свідчить про несуттєві зміни[31]. Саме в цьому випадку можна говорити про наявність інтенсивних міграційних хвиль в обох напрямах без помітних змін кількості населення, що на прикладі Львова простежувалось у 1965, 1979 і 1989 рр. Склад мешканців Львова помітно поповнився мігрантами протягом 1962–1963, 1968–1969 рр., на початку 70-х років і у 1983–1984 рр. Результативність міграції характеризує коефіцієнт осідання – відношенням кількості прибулих до загальної кількості вибулих. Цей показник прямо пропорційний кінцевому результату міграційних процесів (сальдо міграції). Високим коефіцієнт осідання був у 1962–1963, 1972, 1983, 1988 рр. (див. табл. 6).

Крива підйомів і спадів у міграційному русі до Львова (див. графік) наочно засвідчує стабілізацію міграційних процесів до міста з другої половини 50-х років. Привертає увагу те, що криві зростання / спаду прибулих і вибулих, за незначного їх коливання в

---

30 ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 1342, арк. 11; спр. 1689, арк. 4, 9–10; ф. Р–2904, оп. 1, спр. 1, 3, 14, 22, 33, 40, 45, 54, 63, 70, 101, 125-а, 126-а, 139, 144; Архів Управління статистики у Львівській області, матеріали відділу демографічної статистики, архів матеріалів Всесоюзних переписів населення 1970, 1979, 1989 рр.

31 *Курман М. В., Лебединський И. В.* Население большого социалистического города… С. 64–66.

окремі роки, в динаміці майже паралельні – зростанню та спаду чисел у ряді прибулих зазвичай відповідає підйом і спад у ряді вибулих. Цей показник у поєднанні з невисокими розмірами сальдо міграції мешканців Львова дає підстави вважати, що у складі мігрантів до і з міста переважало населення без міцних зв'язків з містом. Серед цієї групи, очевидно, домінували маятникові працівники, студенти, відвідувачі курсів тощо.

Таблиця 6

Міграція населення до Львова в 1959–1990 рр., тис. осіб[32]

Рік	Прибуло	Вибуло	Сальдо міграції	Об'єм міграції	Відношення об'єму до сальдо міграції (у скільки разів)	Прибуло на 100 вибулих – коефіцієнт осідання
1	2	3	4	5	6	7
1959	36,7	29,0	7,7	65,7	9	127
1960	—	—	—	—	—	—
1961	33,2	26,9	6,3	60,1	9,5	123
1962	35,4	24,5	10,9	59,9	5,5	144
1963	33,5	23,8	9,7	57,3	5,9	141
1964	28,1	22,8	5,3	50,9	10	123
1965	28,2	24,5	3,7	52,7	14	115
1966	31,8	26,0	5,8	57,8	10	123
1967	31,4	24,3	7,1	55,7	8	125
1968	36,0	27,2	8,8	63,2	7	133
1969	39,0	29,7	9,3	68,7	7	132
1970	36,7	30,6	6,1	67,3	11	120
1971	40,0	30,2	9,8	70,2	7	132
1972	38,1	28,2	9,9	66,3	7	135
1973	37,0	30,6	6,4	67,6	11	121
1974	36,9	30,4	6,5	67,3	10	121
1975	37,7	30,5	7,2	68,2	9	124
1976	34,9	27,0	7,9	61,9	8	129
1977	34,2	26,4	7,8	60,6	8	130
1978	33,0	26,7	6,3	59,7	9	124
1979	32,7	28,0	4,7	60,7	13	117

[32] Джерело: Дані табл. 5.

Закінчення табл. 6

1	2	3	4	5	6	7
1980	30,5	22,9	7,6	53,4	7	133
1981	31,7	28,0	3,7	59,7	16	113
1982	32,8	27,0	5,8	59,8	10	121
1983	39,0	27,6	11,4	66,6	6	142
1984	37,3	28,3	9,0	65,6	7	132
1985	36,0	29,2	6,8	65,2	10	123
1986	37,2	29,0	8,2	66,2	8	128
1987	35,7	27,6	8,1	63,3	8	130
1988	34,0	24,4	9,6	58,4	6	140
1989	27,2	24,4	2,8	51,6	18	111
1990	23,3	21,4	1,9	44,7	24	107

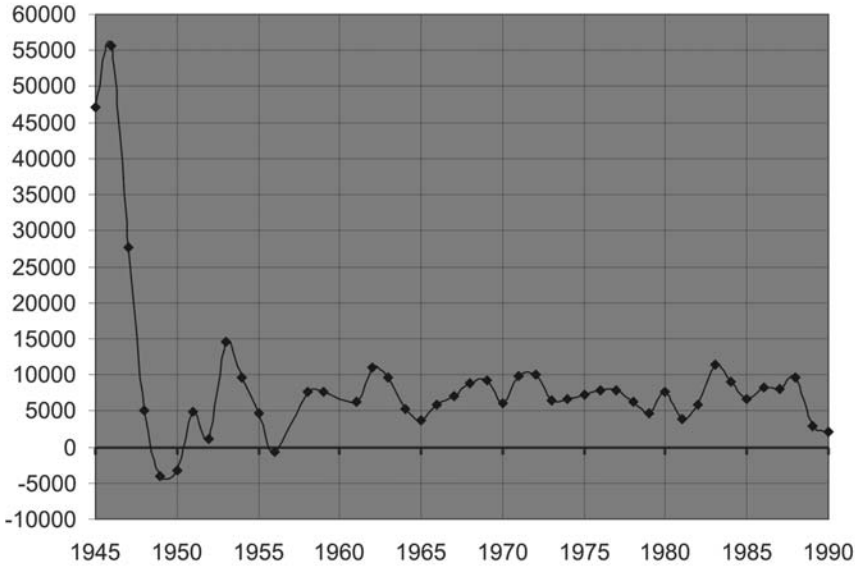

Графік міграції до Львова в 1945–1990 рр.*[33]

* На графіку по горизонталі зазначено роки міграції, по вертикалі – щорічний механічний приріст населення.

[33] Джерело: Дані табл. 5.

Приріст населення Львова внаслідок міграцій у 1959–1989 рр. становив близько 220 757 осіб (без даних механічного приросту за 1960 р.). Якщо врахувати приблизні дані міграції цього року (прибуло 38,3 тис. осіб, вибуло 27,6 тис. осіб, сальдо міграції – +10,7 тис. осіб), то механічний приріст за тридцять років становив понад 230 тис. осіб. Кількість мешканців Львова за цей період зросла на 376,2 тис. осіб. Отже, ріст населення міста внаслідок міграцій становив понад 60 % (майже 2/3 загального приросту). Мігранти були молодого віку й значно впливали на природний приріст міських мешканців. Урахування маятникової міграції жителів навколишніх територій, котрі доїжджали на роботу / навчання до Львова, але мешканцями міста не були, дає підстави стверджувати, що в кінці 80-х років населення Львова налічувало до 1 млн осіб., із яких близько 200–250 тис. осіб становили маятникові мігранти. Лише за офіційними даними в 1984 р. майже 80 тис. осіб із 265 тис. працівників промисловості Львова проживали в приміських районах міста[34].

Облік механічного руху населення вели районні або міські інспектури Центрального статистичного управління (ЦСУ) за відривними талонами прибуття і вибуття. Зазначалися основні групи, для яких при переїзді заповнювали і пред'являли в органи ЦСУ відривні талони. Для прибулих – це всі особи, що приїхали в місто, селище міського типу, районний центр і село з-за його меж для постійного проживання; праці, незалежно від терміну перебування і характеру роботи (постійна чи сезонна); навчання, крім прибулих на короткий термін (до 1,5 місяця); прибулі на довготривале (понад 1,5 місяця) відрядження; усі члени сім'ї, що приїхали для спільного проживання з переліченими особами. Для вибулих – це всі особи, які вибули з постійних і тимчасових мешканців певного населеного пункту при міграції на постійне місце проживання; роботу (незалежно від терміну вибуття і характеру роботи); навчання (понад 1,5 місяця); службу в Радянській армії; всі члени сім'ї, які виїжджали для спільного проживання з перерахованими особами[35].

Статистичний облік міграції не давав точних даних про об'єм потоків сільських мешканців. Динаміку механічного приросту було важко простежити у міжпереписні роки. За відривними талонами

[34] Історія Львова… С. 315.

[35] ДАЛО, ф. Р–2904, оп. 1, спр. 45, арк. 19–24.

визначали кількість лише офіційно переселених паспортизованих осіб; не облікованою залишалася міграція зі села в місто, яка не супроводжувалась міською пропискою*[36]. Значними були недоліки в обліку міграції сільського населення головно через несвоєчасне проведення прописки і виписки. Це засвідчує, наприклад, аналіз підсумків міграції у Львівській області за 1963 р. Механічний приріст сільських жителів області за цей рік був від'ємним і становив 6,7 тис. осіб. Спеціальною перевіркою виявили, що в 1962 р. органи міліції за відривними талонами не виписали понад 6 тис. осіб, що виїхали зі сіл Львівської області. Значний недооблік був зафіксований у Старосамбірському, Пустомитівському, Бродівському районах і місті Червонограді[37].

Мігрантів у Львові було значно більше від їхньої облікованої кількості. Вони проживали в місті без прописки або доїжджали. Реальну картину зростання мешканців Львова фіксували переписи населення. Зазвичай фактичний ріст населення значно перевищував запланований, який підраховували за показниками природного та механічного приросту населення за відповідні попередні роки. Із проведенням чергового перепису і перерахунком кількості мешканців міста їхня кількість суттєво зростала.

Заходи, які проводили для запобігання скупченню населення у Львові, не давали суттєвих результатів. Внаслідок послаблення паспортного режиму, незважаючи на введення обмежень на міську прописку, інтенсивне переселення сільських мешканців до Львова було постійним. У 60-х роках міграція до Львова становила 75 % загального механічного приросту міського населення області. У рішеннях Державної планової комісії Ради Міністрів УРСР у 60-х роках зазначалося, що відповідно до урядових постанов у перспективі передбачалось обмеження промислового будівництва у великих містах республіки, зокрема у Львові[38]. Зростання кількості населення великих міст планували головно за рахунок природного приросту,

---

* Отримання офіційного дозволу на проживання у місті.

36 *Кутафьева Э. С., Москалева Н. И., Папенов К. В., Трудова М. Г.* Миграция сельского населения… С. 28; *Хорев Б. С.* Проблемы городов… С. 259–260.

37 ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 1689, арк. 1–4.

38 *Пітюренко Ю. І.* Розвиток міст… С. 120.

тому на 1980 р. у Львові прогнозували 560–570 тис. мешканців[39], хоча насправді вже на 1979 р. львів'ян налічувалось 665,1 тис. осіб.

Порівняльний аналіз механічного приросту населення Львівської області та міста Львова дає змогу частково простежити хід потоку мігрантів до обласного центру. Для прикладу візьмемо 60-ті роки з інтенсивними показниками притоку населення. У цей час кількість мігрантів, які прибували до області, й надалі зростала, тоді як їхній механічний приріст із 1965 р. різко (вдвоє) зменшився (з +11 тис. осіб у 1964 р. до +5 тис. осіб у 1965 р.)[40] (табл. 7). Це відбувалося внаслідок посиленого відтоку людей за межі області, який, поряд із високими показниками їхнього прибуття, давав інтенсивний демографічний обмін із менш суттєвим зростанням населення завдяки міграції. Аналогічна тенденція простежувалась до кінця десятиліття. Натомість приріст мешканців Львова за рахунок переселення зменшився лише в 1965 р. (внаслідок штучного його призупинення) і знову зріс протягом наступних років, досягнувши в 1969 р. 9 тис. осіб. Це свідчило про посилене прибуття до Львова мешканців області.

Таблиця 7

Механічний рух населення Львівської області у 60-х роках XX ст.[41]

Роки	Прибуло	Вибуло	Механічний приріст
1960	102291	84977	**+17314**
1961	93328	81992	**+11336**
1962	91140	79168	**+11972**
1963	89705	73551	**+16154**
1964	88160	76787	**+11373**
1965	84978	80263	**+4715**
1966	89082	85911	**+3171**
1967	92327	85863	**+6464**
1968	99341	94247	**+5094**
1969	104656	99320	**+5336**
1970	101457	97861	**+3596**

[39] ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 1557, арк. 5.

[40] Архів Управління статистики у Львівській області, матеріали відділу демографічної статистики.

[41] Джерела: Архів Управління статистики у Львівській області, матеріали відділу демографічної статистики, архів матеріалів Всесоюзних переписів населення 1970, 1979, 1989 рр.

Протягом окремого року інтенсивність міграційних потоків змінювалася. Упродовж останніх місяців, особливо у вересні, спостерігалося значне зростання кількості мігрантів у Львові завдяки приїзду і прописки осіб, які здобували освіту. Це засвідчують також матеріали поквартального руху населення міста. Наприклад, протягом перших трьох кварталів 1962 р. і 1963 р. механічний приріст населення Львова становив +1 800 і +1 799 осіб, а протягом останнього зріс до +9 143 і +7 918 осіб (табл. 8). Узимку показники руху населення були чи не найнижчими. Статистика міграції залежала також від різних штучних обмежень переміщення населення, які вводили органи влади. Показники вибуття різко зростали внаслідок спеціальних перевірок і виписки з домових книг уже вибулих із міста людей.

Таблиця 8

Поквартальний рух населення Львова 1962–1963 рр.[42]

Квартали	1962 р.				1963 р.			
	Прибуло	Вибуло	Приріст	Вибуття	Прибуло	Вибуло	Приріст	Вибуття
І квартал	7823	5889	+1934	—	8733	5201	+3532	—
ІІ квартал	4678	5995	—	-1317	6145	6261	—	-116
ІІІ квартал	8918	7735	+1183	—	5978	7595	—	-1617
IV квартал	14036	4893	+9143	—	12667	4749	+7918	—
Разом	35455	24512	+10943	—	33523	23806	+9717	—

Для розгорнутої характеристики переселення до Львова з урахуванням статі, віку, напрямів прибуття / вибуття було взято як приклад 1967–1970 рр. Ці роки обрали з огляду на високі показники механічного приросту мешканців Львова і завдяки наявності статистичних даних про статеві та вікові характеристики мігрантів, географію їхнього прибуття (детальніше див. табл. 9–11).

Прибуття населення до Львова різко зростало серед мігрантів віком 16–24 років. Якщо у віці до 16 років приїжджало кілька сотень

[42] Джерело: ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 1689, арк. 9–10.

осіб, то в наступних вікових категоріях прибували вже тисячі. Аналогічною була ситуація з вибуттям, але в дещо менших масштабах – у віці до 16 років виїжджало кілька десятків людей, особи старшого віку залишали місто теж тисячами. Механічний приріст мігрантів віком 16–24 років був постійно високим. Серед прибулих у 1970 р. до міста на вікові групи 16–19 років та 20–24 років припадало відповідно 32,8 % і 34,6 % усіх приїжджих; серед вибулих – 30,1 % і 35,6 % [43]. У віковій групі після 24 років відбувався помітний, а інколи навіть різкий спад прибуття і вибуття. Високий відтік зі Львова молоді 16–24 років пов'язаний із здобуттям протягом кількох років освіти і скеруванням на роботу в різні регіони поза обласним центром. Враховуючи особливості міграції за ознаками статі та віку, варто зазначити, що чоловіки мігрували до / зі Львова в молодшому віці, ніж жінки.

Таблиця 9

Розподіл мігрантів
за статтю та напрямами прибуття / вибуття
до / зі Львова (1967–1970 рр.)[44]

Прибуло											
чоловіки				жінки				обидві статі			
з міст	зі сільської місцевості	невідомо	разом	з міст	зі сільської місцевості	невідомо	разом	з міст	зі сільської місцевості	невідомо	разом
1967 рік											
7155	6671	3937	17863	6744	6344	261	13329	13899	13095	4198	31192
1968 рік											
7269	9099	4467	20835	6777	7386	183	14346	14046	16485	4650	35181
1969 рік											
7647	9108	4997	21752	7548	8199	216	15963	15195	17307	5213	37715
1970 рік											
7593	8421	5136	21150	7404	6988	267	14659	14997	15409	5403	35809

[43] ДАЛО, ф. Р–283 (Статистичне управління Львівської області. Сектор статистики населення, охорони здоров'я і культури), оп. 13, спр. 901, арк. 178.

[44] Джерело: ДАЛО, ф. Р–1350 (Відділ організованого набору і переселення), оп. 1, спр. 208, арк. 41; спр. 232, арк. 11–13; спр. 256, арк. 4; спр. 276, арк. 5.

Закінчення табл. 9

Вибуло											
чоловіки				жінки				обидві статі			
у міста	у сільську місцевість	невідомо	разом	у міста	у сільську місце-вість	невідомо	разом	у міста	у сільську місцевість	невідомо	разом
1967 рік											
6690	2892	4083	13665	6819	2820	348	9987	13509	5712	4431	23652
1968 рік											
7284	3240	5280	15804	7020	3309	390	10719	14304	6549	5670	26523
1969 рік											
6948	3525	7422	17895	6837	3441	528	10806	13785	6966	7950	28701
1970 рік											
8211	4056	6069	18336	7203	3615	588	11406	15414	7671	6657	29742

Механічний приріст		
чоловіки	жінки	обидві статі
1967 рік		
+4198	+3342	+7540
1968 рік		
+5031	+3627	+8658
1969 рік		
+3857	+5157	+9014
1970 рік		
+2814	+3253	+6067

Таблиця 10

Розподіл мігрантів за віком і статтю у Львові (1967–1970 рр.)[45]

Вік	1967 рік					1968 рік				
	прибуло	вибуло	механічний приріст			прибуло	вибуло	механічний приріст		
			чол.	жін.	**разом**			чол.	жін.	**разом**
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
14	60	27	+9	+24	**+33**	72	24	+15	+33	**+48**
15	615	44	+250	+321	**+571**	990	51	+540	+399	**+939**

[45] Джерело: ДАЛО, ф. Р–1350, оп. 1, спр. 208, арк. 41; спр. 232, арк. 13; спр. 256, арк. 4; спр. 276, арк. 5.

Продовження табл. 10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
16	1416	205	+719	+492	**+1211**	1782	297	+882	+603	**+1485**
17	3720	981	+1611	+1128	**+2739**	4416	813	+2178	+1425	**+3603**
18	3660	2544	+567	+549	**+1116**	3822	2436	+735	+651	**+1386**
19	2820	3420	-1017	+417	**-600**	2727	4386	-1731	+72	**-1659**
20	1659	2421	-819	+57	**-762**	1839	2997	-1260	+102	**-1158**
21	1188	1374	-108	-78	**-186**	1647	1596	+144	-90	**+54**
22	1941	879	+1146	-84	**+1062**	3174	1176	+1944	+54	**+1998**
23	2222	1110	+1253	-141	**+1112**	2877	1437	+1641	-201	**+1440**
24	1116	786	+444	-114	**+330**	1575	1356	+300	-81	**+219**
25	999	849	+192	-42	**+150**	879	852	+93	-66	**+27**
26	966	882	+75	+9	**+84**	837	792	+30	+15	**+45**
27	969	1044	-123	+48	**-75**	801	1044	-177	-66	**-243**
28	648	762	-54	-60	**-114**	708	951	-273	+30	**-243**
29	606	627	-138	+117	**-21**	555	663	-186	+78	**-108**
30	579	570	-54	+63	**+9**	492	537	-36	-9	**-45**
31	366	396	-3	+33	**-30**	453	435	-3	+21	**+18**
32	303	297	-18	+24	**+6**	300	309	-27	+18	**-9**

Вік	**1969 рік**					**1970 рік**				
	прибуло	вибуло	**механічний приріст**			прибуло	вибуло	**механічний приріст**		
			чол.	жін.	**разом**			чол.	жін.	**разом**
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
14	63	45	-3	+21	**+18**	78	39	+12	+27	**+39**
15	1842	21	+951	+870	**+1821**	962	46	+592	+323	**+916**
16	2319	267	+1206	+846	**+2052**	1549	419	+652	+478	**+1130**
17	4842	897	+2172	+1773	**+3945**	4356	1203	+1713	+1440	**+3153**
18	4110	3845	-557	+822	**+256**	3726	3723	-540	+543	**+3**
19	2076	4555	-2482	+3	**-2479**	2109	4200	-1908	-183	**-2091**
20	1569	2862	-1269	-24	**-1293**	1992	2088	-101	+12	**-96**
21	2622	1587	+1014	+21	**+1035**	3642	1872	+1809	-39	**+1770**
22	4475	1758	+2609	+108	**+2717**	3519	1914	+1653	-48	**+1605**
23	2316	2139	+387	-210	**+177**	1956	2805	-561	-288	**-849**
24	1224	1203	+6	+15	**+21**	1296	1920	-405	-219	**-624**
25	906	1020	-99	-15	**-114**	849	951	-123	+21	**-102**
26	582	699	-108	-9	**-117**	771	852	-96	+115	**-81**
27	522	846	-333	+9	**-324**	397	648	-246	-5	**-251**

Закінчення табл. 10

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
28	606	768	-228	+66	**-162**	543	591	-78	+30	**-48**
29	534	585	-87	+36	**-51**	576	570	-21	+27	**+6**
30	471	516	-36	—	**-36**	456	495	-78	+39	**-39**
31	495	369	+51	+66	**+117**	477	372	+39	+66	**+105**
32	378	369	-24	+33	**+9**	399	384	-6	+21	**+15**

Таблиця 11

Механічний приріст населення Львова
за напрямами прибуття / вибуття (1967–1970 рр.)[46]

	Механічний приріст					
	1967 рік			**1968 рік**		
	з міст	зі сіл	разом	з міст	зі сіл	разом
1	2	3	4	5	6	7
РРФСР	-588	+165	-423	-732	+192	-540
Українська РСР у тім числі:	+1224	+7113	+8337	+756	+9669	+10425
Донецько-Придніпровський район	-417	+114	-303	-561	+138	-423
Південний район	-369	+108	-261	-510	+99	-411
Південно-Західний район у тім числі:	+2010	+6891	+8901	+1827	+9432	+11259
Волинська область	+99	+150	+249	+75	+207	+282
Закарпатська область	-9	+102	+93	-63	+144	+81
Івано-Франківська область	+93	+375	+468	+111	+531	+642
Львівська область	+1653	+4965	+6618	+2058	+6789	+8847
Рівненська область	+102	+174	+276	-90	+156	+66
Тернопільська область	+345	+651	+996	+243	+753	+996
Хмельницька область	+234	+75	+309	+120	+339	+459
Чернівецька область	-3	+27	+24	+48	+33	+81
	1969 рік			**1970 рік**		
	з міст	зі сіл	разом	з міст	зі сіл	разом
РРФСР	-780	+180	-594*	-1032	+117	-915

[46] Джерело: ДАЛО, ф. Р–1350, оп. 1, спр. 208, арк. 3–4; спр. 232, арк. 1–2; спр. 256, арк. 2–3; спр. 276, арк. 3–4.

* +6 осіб невідомо звідки прибули.

Закінчення табл. 11

1	2	3	4	5	6	7
Українська РСР у тім числі:	+2598	+1007	+12645	+924	+7545	+8469
Донецько-Придніпровський район	-210	+54	-156	-555	+141	-414
Південний район	-288	+39	-249	-321	+99	-222
Південно-Західний район у тім числі:	+3096	+9954	+13050	+1800	+7305	+9105
Волинська область	+345	+291	+636	+261	+162	+378
Закарпатська область	-129	+117	-12	-84	+99	+15
Івано-Франківська область	+387	+483	+870	+117	+387	+504
Львівська область	+1851	+6945	+8796	+2427	+5364	+7791
Рівненська область	+126	+228	+354	-102	+138	+36
Тернопільська область	+669	+1008	+1677	+300	+591	+891
Хмельницька область	+135	+438	+573	+51	+162	+213
Чернівецька область	+30	+36	+66	-57	-15	-72

Серед переселенців переважали молоді люди, для яких зміна місця проживання обов'язково супроводжувалася зміною місця праці чи навчання, де навчання відігравало вирішальне значення при переїзді. У результаті проведеного інтерв'ювання львів'ян-вихідців зі села переважну більшість становили випускники шкіл, що переселилися до Львова у віці 17–20 років. Для більшості з них переїзд із села до Львова був першою і єдиною міграцією в житті.

У 50-х роках у Львові панувала загальноукраїнська тенденція домінування серед приїжджих осіб чоловічої статі. В наступному десятиріччі міграційні потоки жінок активізувалися і переселення стало однаково характерним для представників обох статей. У 70-х роках в загальноукраїнських переселеннях жінки навіть несуттєво переважали (11,9 і 12,2 %)[47]. Для окремо взятих населених пунктів перевага мігрантів тієї чи іншої статі різнилася. Механічний приріст чоловіків серед мешканців Львова домінував у 1967–1968 рр., а жінок більше приїхало в наступні 1969–1970 рр.[48] Переселенню жінок у

[47] Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970 гг.) / В. В. Стешенко, В. Ф. Бурлин, А. Л. Перковский и др. Киев, 1977. С. 161.

[48] ДАЛО, ф. Р–283, оп. 13, спр. 901, арк. 177.

міста сприяла тогочасна ситуація в колективізованих селах. На думку опитаних мігрантів-селян, хлопці мали в селі більший вибір роботи – працювали водіями, трактористами тощо. Для дівчат фактично залишалися тільки величезні наділи колгоспного поля для обробітку[49]. Особливістю переселення до Львова осіб чоловічої статі було не зазначення більшістю із них свого попереднього місця проживання. Якщо припустити, що це були вихідці з сіл, тоді частка прибулих осіб із сільської місцевості значно зросте. Зі Львова виїжджали здебільшого в інші міста, причому знову кількість чоловіків із не зазначеними регіонами вибуття була значно вищою, ніж жінок[50].

Сільським мешканцям, на відміну від міських, не була властива сімейна міграція. Якщо серед переселенців-міщан досить значною була частка дітей і підлітків, то в потоці приїжджих із села виразно переважали особи працездатного віку, а питома вага дітей була незначною. Міські ж жителі, часто маючи певну кваліфікацію й необхідну суму заощаджень, переїжджали в інші міста цілими сім'ями з гарантією кращого працевлаштування та поліпшення житлових умов. Львів був переповнений сільськими переселенцями молодого віку, які ще не створили власних сімей. Непоодинокими були випадки штучної зміни дійсного сімейного стану мігрантів. У 50-х роках серед приїжджих до Львова переважали чоловіки, які їхали в місто з метою працевлаштування. Під час перепису населення за відсутності дружини й дітей у Львові їх записували одинокими. Це стосувалося і студентів, які після переїзду в місто проживали окремо, але фактично перебували ще в складі батьківських сімей.

У переселенні жителів Львівської області переважали внутрішні республіканські потоки з високими показниками об'єму міграції[51]. Це підтверджує, що міграційні процеси до і з міст Львівської області відбувалися головно в межах області та республіки. Львівська область мала позитивне сальдо міграції з іншими областями України і в межах зовнішньої республіканської міграції. Частка Російської

---

[49] Інтерв'ю зі Солигою І. Ф., 1931 р. н. у с. Шкло Яворівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1955 р., зап. 23. 03. 2005; Дідух К. О., 1951 р. н. у с. Липівці Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1969 р., зап. 29.03.2005.

[50] ДАЛО, ф. Р–1350, оп. 1, спр. 208, арк. 41; спр. 232, арк. 11–13; спр. 256, арк. 4; спр. 276, арк. 5.

[51] *Оникиенко В. В., Поповкин В. А.* Комплексное исследование… С. 92–95.

Федерації в міграціях населення Львівської області становила близько 10 %. Наприкінці 60-х років механічний приріст населення Львова з цією республікою мав від'ємне значення: з міста виїжджали для проживання в міста Росії, і незначна кількість людей приїжджала сюди зі сільської місцевості. Казахстан був другою республікою за кількістю відтоку мігрантів зі Львова. Масовою була трудова міграція у прибалтійський регіон, тому Львівська область мала від'ємне сальдо міграції з республіками Прибалтики[52].

Найбільша кількість сільського населення прибувала до Львова з території України. Для Донецько-Придніпровського і Південного регіонів ситуація була схожою з Російською Федерацією, коли зі Львова виїжджали на роботу в міста, а прибувало здебільшого сільське населення і механічний приріст був від'ємним. Зовсім по-іншому відбувалися міграційні процеси між Львовом і населеними пунктами Західної України. Найбільше мігрантів прибувало до Львова з Львівської області – щорічно кілька тисяч осіб; з інших західноукраїнських областей – близько 1 тис. щороку. Другою за кількістю мігрантів до Львова була Тернопільська область, далі – Івано-Франківська, Волинська, Хмельницька області. Чернівецька й Закарпатська області мали незначний показник міграції до Львова, а в деякі роки цей показник набував навіть від'ємного значення. У 1970 р., наприклад, переважна більшість (75,3 %) нових мешканців міста прибула з областей України, помітне місце серед них займали мешканці Львівської (43,5 %), Тернопільської (6 %), Івано-Франківської (4,4 %), Волинської (3 %) областей, тоді як із Російської Федерації мігрувало лише близько 7 %[53].

У національному складі мігрантів домінували українці. На відміну від перших повоєнних років, коли серед мешканців Львова збільшувалась частка росіян і євреїв, то з другої половини 50-х, а особливо протягом 60-х років, виразно переважав приріст українців. У міжпереписний період 1959–1970 рр. частка українців зросла на 130,4 тис. осіб (52,8 %), росіян – на 12,2 тис. осіб (10,9 %)[54]. Серед новоприбулих мешканців Львова у 1970 р. українці становили 78,6 %, росіяни – 16,4 %, євреї – 1,7 %, поляки – 0,9 %, білоруси – 0,8 %[55].

---

52 *Оникиенко В. В., Поповкин В. А.* Комплексное исследование… С. 33.

53 ДАЛО, ф. Р–283, оп. 13, спр. 901, арк. 165–166, 181.

54 Там само. Оп. 4а, спр. 1170, арк. 42; спр. 1177, арк. 3.

55 Там само. Оп. 13, спр. 901, арк. 165–166.

Частка українців однаково зростала серед мігрантів обох статей. Стрімко зростала кількість чоловіків (на 77,4 тис. осіб (41,4 %): українців – на 66,2 тис. осіб (56,7 %), росіян – на 8,4 тис. осіб (17,6 %)). Частка чоловічого населення серед євреїв і поляків постійно скорочувалась. Кількість жіночої половини населення Львова зростала значно повільнішими темпами (на 65,4 тис. осіб (29,2 %)). Різко збільшилась кількість жінок-українок – на 64,3 тис. осіб (49,3 %), тоді як росіянок – на 3,7 тис. осіб (5,8 %), білорусок – на 0,1 тис. осіб (3,7 %), а єврейок і польок зменшилась відповідно на 0,9 тис. (6,5 %) і 2 тис. осіб (17,9 %)[56].

Неорганізована індивідуальна міграція відбувалася внаслідок переміщень населення у зв'язку з особистими потребами людей. Однак на розміри і напрями механічного руху жителів Львова впливала також організована міграція, яка охоплювала сільськогосподарське переселення сімей і оргнабори робочої сили. Вони відбувалися періодично в різних населених пунктах, у тім числі й у Львові, й потік населення спрямовувався у віддалені райони Російської Федерації, Казахстан, південно-східні області України. Квартальні плани переселення й області, в які скеровували мігрантів, визначало Головне управління організованого набору робітників і переселення при Раді Міністрів УРСР за погодженням із Держпланом УРСР. На місцях створювали обласні відділи оргнабору робітників і переселення при облвиконкомах. Не раз ці набори проводили примусово:

> Голова сільської ради складав список і примусово, як колись німці, вивозили людей на роботу. У нас на горищі довгий час переховувався хлопець, який не хотів їхати по набору*[57].

Плани наборів і переселень неодноразово змінювали до початку впровадження і в процесі реалізації; недовиконували, а місцями перевиконували поставлені цілі. Наприклад, у 1962 р. у Львівській області передбачалося переселити 1 700 осіб (1 020 осіб у Казахську РСР і 680 у південні області України). Зі Львова виселили 160 осіб, із яких лише 15 спрямовували у південні області[58]. Згідно з іншим

---

56 ДАЛО, ф. Р–283, оп. 4а, спр. 1170, арк. 42; спр. 1177, арк. 3; спр. 1188, арк. 75, 77, 81, 83, 85, 89, 101, 107.

* Мову респондентів відтворено без змін.

57 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д., 1945 р. н. у с. Нові Велінники Овруцького р-ну Житомирської обл., до Львова мігрувала 1958 р., зап. 5.04.2005.

58 ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 1585, арк. 41, 107.

планом у цьому ж році по Львову планувалось набрати 1 050 осіб як оргнабір робітників для постійної роботи в промисловості, будівництві й транспорті та 270 осіб для сезонних робіт. Загалом по області набір передбачав 20 790 осіб[59]. Плани організованого переселення зі Львова визначали окремо для кожного району міста. Наприклад, у 1964 р. за рішенням Ради Міністрів СРСР для постійної роботи в промисловості, будівництві, транспорті та на освоєння цілинних земель план організованого набору по Львову в Цілиноградську область Казахської РСР становив 1 380 осіб (за районами міста ситуація була такою: Ленінський – 340 осіб, Залізничний – 700 осіб, Шевченківський – 340 осіб) і 25 сімей для переселення за межі України[60]. Непоодинокими були випадки перевиконання або недовиконання планів оргнабору. У 1964 р. по Львову оргнабір становив 1 649 осіб і 37 переселенських сімей. У 1965 р. організованим набором мігрували 1552 робітники і 61 сім'я, хоча відповідний план передбачав: оргнабір – 1420 робітників, переселення – 110 сімей[61]. Це свідчить про перевагу в організованій, як і в індивідуальній міграції, тенденції до індивідуальних переселень, а не сімейних переїздів.

У 50-х роках представників львівських підприємств і організацій скеровували у віддалені райони Львівської й сусідні області для вербування нових працівників. На роботу в Львівський обласний будівельний трест було скеровано 34 особи з Закарпатської області, ще 150 осіб планували завербувати у Бродівському і Золочівському районах. Вихідці з сіл воліли працювати насамперед у західноукраїнському регіоні, тому вербувальникам львівських підприємств доводилося дочекатися, доки відбудеться оргнабір у східні та південні області, лише тоді проводити набір працівників до Львова[62].

Переселення всіляко заохочувалось публікаціями у пресі. Численними були звернення керівників відділу організованого набору робітників і переселення Львівського облвиконкому з наведенням переліку пільг для переселенців: безплатний проїзд залізницею

59 ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 1585, арк. 109–112.

60 Там само. Спр. 1849, арк. 98.

61 Там само. Ф. Р–1701 (Планова комісія Львівського міськвиконкому), оп. 1, спр. 321, арк. 19.

62 Там само. Ф. Р–1572 (Львівський обком профспілки працівників комунально-житлового будівництва), оп. 1, спр. 37, арк. 16.

до місця поселення; перевезення за рахунок держави домашнього майна вагою до 2 т на одну сім'ю; одноразова грошова допомога 50–60 крб. на голову сім'ї та 15–20 крб. на кожну особу, яка в 70-х роках збільшилась до 150–200 і 50–75 крб.[63]; забезпечення у місцях поселення новими будинками з надвірними будівлями, квартирами, присадибними ділянками площею до 0,5 га[64]. Переселенці сплачували лише частину вартості нового житла, а квартплату та комунальні послуги – після кількох років проживання. У пресі публікували уривки листів мігрантів про переваги життя на цілинних землях. Організовували нумеровані загони студентів львівських навчальних закладів для переселення. У 1964 р., наприклад, був сформований загін № 8 із студентів Львівського університету імені Івана Франка та Політехнічного, Медичного, Лісотехнічного, Поліграфічного й інших інститутів Львова. Набір молоді для переселення відбувався, незважаючи на незабезпеченість переселенців житлом у місцях призначення. Студентська молодь загону № 7 замість обіцяних житлових вагончиків проживала у відкритому степу 25 км від найближчого населеного пункту[65].

Як бачимо, переселення вихідців із сіл і районних містечок західноукраїнського регіону зумовило суттєве демографічне зростання мешканців Львова в другій половині 50-х – 80-х роках, що за приблизними підрахунками становило понад 60 % всього приросту. На відміну від стрімкого кількісного росту мешканців Львова в повоєнні роки внаслідок приїзду до міста переселенців із Російської Федерації і південно-східних областей України, значну частку яких становили росіяни й російськомовні євреї та українці, з другої половини 50-х років місто заселили галицькі селяни. Географія приїжджих охоплювала головно Львівську і меншою мірою інші західноукраїнські області, серед яких помітно вирізнялися Тернопільська, Івано-Фран-

---

63 *Уханський В.* Переселяйтесь у Приморський край // Вільна Україна. 1973. № 16 (8532). 23 січня; *Бондар В.* Новоселів чекає Примор'я // Вільна Україна. 1978. № 236 (10032). 2 грудня.

64 *Петченко О.* Переїжджайте на родючі землі! // Вільна Україна. 1962. № 6 (5612). 7 січня; *Уханський В.* Приїжджайте до нас! // Вільна Україна. 1965. № 14 (6455). 22 січня; *Його ж.* Сонячний південь чекає Вас // Вільна Україна. 1966. № 19 (6718). 28 січня; Примор'я чекає новоселів // Львівський машинобудівник. 1970. № 1 (906). 12 січня.

65 *Харченко І.* Правофлангові // Вільна Україна. 1964. № 187 (6370). 20 вересня.

ківська, Волинська та Хмельницька. До міста переїжджала переважно молодь віком 16–24 років, представники обох статей, українці за національністю. Для сповільнення міграційної хвилі зі сіл органи міської влади вводили різні обмеження, скерування на роботу після здобуття освіти; проводили організовані набори працівників і сільськогосподарські переселення. Не облікованим, але суттєвим джерелом поповнення міського населення були маятникові мігранти, які доїжджали до Львова, проте мешканцями міста не були. Для більшості прибулих переїзд до Львова був першим і єдиним у їхньому житті, що свідчить про невисоку мобільність вихідців зі сіл і тенденцію до підтримання ними тісних контактів із родинними селами.

Розділ 2

ПРИЧИНИ ТА МОТИВИ ПЕРЕСЕЛЕННЯ

У дослідженні міграції важливо виявити причини і мотиви, які зумовили зміну місця проживання. Саме об'єктивні умови навколишнього середовища, часто доповнені особистими мотивами, стали вихідним поштовхом для виїзду. Розкриття причин і мотивів, що породили хвилю масового переселення до Львова, дає змогу дослідити обставини прийняття рішення про виїзд, перебіг переїзду, відмінності умов проживання і праці та загалом специфіку життя в місті й селі.

Як виявилося під час роботи над темою, тільки інтерв'ювання осіб, які переїхали до Львова, може слугувати джерелом інформації про причини й мотиви, що впливали на зміну місця проживання мешканців західноукраїнського села. У статистичному обліку міграції передбачено відповідь на питання про причини переїзду у відривних талонах адресних листків мігрантів: у картці прибуття – про мету приїзду, а в картці вибуття – про причину виїзду. Відповіді на ці питання були суб'єктивними і не завжди відповідали дійсності. Ніяких додаткових питань, відповіді на які допомогли б порівняти відмінності умов праці, побуту в пунктах прибуття й вибуття і отримати об'єктивні дані для уточнення причин переїзду, відривний талон не містив. Відривні талони зберігали короткий час і після опрацювання ліквідовували.

За матеріалами інтерв'ювання у переселенні сільських жителів до Львова переважали дві головні причини – на роботу і на навчання, відтак навчання у багатьох випадках переважало. Менш поширеними були: щоденний доїзд на роботу / навчання, сезонні роботи, навчання в старших класах львівських шкіл, мобілізація чи демобілізація до / з

армії, сімейні обставини, отримання чи обмін житла, поверненням після відпрацювання певного часу за скеруванням та ін. Дуже часто ці причини переплітались, накладались, одні мотиви міграції доповнювались іншими.

2.1. Індустріальна розбудова Львова

Швидкі темпи приросту населення Львова були результатом інтенсивних соціально-економічних перетворень. Із метою приведення життєвого устрою західних українців у відповідність до радянської системи посилено впроваджували індустріалізацію, колективізацію і так звану культурну революцію краю. Видавали спеціальні директиви союзної і республіканської влади. Зокрема, 13 грудня 1944 р. вийшла постанова "Про відновлення і розвиток промисловості, транспорту і міського господарства міста Львова" з завданням "перетворити місто Львів у великий індустріальний центр України". Наступні постанови 1945, 1952 і 1974 рр. мали ту саму мету[66].

Відповідно до урядових рішень протягом 1946–1950 рр. у Львові проводилося будівництво багатьох заводів і фабрик із наперед визначеними щорічними потужностями. Планувалося побудувати завод "Львівсільмаш" із капіталовкладеннями в обсязі 21 млн крб., заводи телеграфної апаратури й авіаційних приладів, завод з ремонту літаків[67]. У 1946 р. почали діяти заводи "Львівсільмаш", машинобудівний; у 1947 р. – електроарматурний, заводи з виробництва скла, водомірів і парфумерного посуду; у 1948 р. – завод автонавантажувачів, жирокомбінат, картонна фабрика; у 1950 р. – автобусний завод[68]. У червні 1945 р. у Львові було 283 промислових підприємства, на яких працювало близько 14,7 тис. осіб[69]. У 1955 р. промисловість Львова охоплювала 58 заводів, 30 фабрик, 37 виробничих комбінатів, 4 райпромкомбінати, 13 друкарень, 30 виробничих і навчально-виробничих майстерень, 6 майстерень ремонтно-будівельних контор, 64 кооперативних артілей та ін.[70]

---

66 ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 3621, арк. 18; спр. 1343, арк. 1.

67 Там само. Ф. Р–221 (Виконавчий комітет Львівської обласної Ради депутатів трудящих), оп. 2, спр. 263, арк. 143.

68 Там само. Ф. Р–335, оп. 1, спр. 1342, арк. 3; спр. 3621, арк. 87.

69 *Патер І.* Повоєнний Львів… С. 506.

70 ДАЛО, ф. Р–1701, оп. 1, спр. 100, арк. 1–16.

Основною сферою працевлаштування жителів Львова була промисловість, в якій на кінець 50-х років було зайнято понад 40 % працездатного населення міста. У 1959 р. при загальній кількості 411 тис. львів'ян робітники становили 108 тис. осіб (26 %). В галузях матеріального виробництва було залучено 130 тис. осіб (67 % зайнятого населення), з них: у промисловості – 79 тис. (41 %), будівництві – 12 тис. (7%), транспорті та зв'язку – 18 тис. (10 %), торгівлі й сфері громадського харчування – 16 тис. (9 %); у невиробничій сфері – 58 тис. осіб (30 %)[71].

Галузева структура промисловості міста радикально змінилася. Головними галузями львівської індустрії стали металообробна та машинобудівна промисловість. Інтелектуально місткі галузі – середнє і точне приладо- та машинобудування – були визначені пріоритетними напрямами. В 1955 р. у Львові було зосереджено 3/4 машинобудування й електротехнічного виробництва західних областей України. Львів був республіканським центром з виготовлення електротехнічної продукції: радіоапаратури, телефонно-телеграфної апаратури, електроапаратури, точних вимірювальних і теплових приладів[72]. Менш розвинутими були харчова, легка, промисловість будівельних матеріалів, деревообробна, хімічна, фармацевтична, парфумерна та поліграфічна галузі[73].

У другій половині 40-х – 50-х років XX ст. до Львова з Російської Федерації перевезли окремі підприємства разом з інженерно-технічним персоналом: "ЛОРТА" з Іжевська, телеграфної апаратури з Саратова, "Іскра" з Саранська, "ЛАЗ" і "Львівприлад" із Горького[74].

2.2. Незадоволення умовами проживання у селі

Найпоширенішою причиною переселення до Львова було невдоволення життям у сільській місцевості за умов існування там колгоспної системи. Селяни зазначали про важкі умови праці в сільському

[71] ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 3630, арк. 7–9, 31–33.

[72] Там само. Спр. 1342, арк. 4.

[73] *Фіголь А.* Львів // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Львів, 1994. Т. 4. С. 1410–1411.

[74] *Терлюк І.* Росіяни західних областей… С. 98.

господарстві та низькі заробітки. В якийсь період у колгоспи записували примусово. Людей лякали репресіями і вивезенням у Сибір. За відсутності паспортів і гарантованої оплати праці вони перебували в умовах повної правової і соціально-економічної незахищеності; їхнє становище було наближеним до кріпацького[75].

Більшість з опитаних мігрантів пам'ятали себе вже мешканцями радянізованих сіл. Їм важко судити про різницю життя до і після приходу радянської влади. Про встановлення радянського режиму, головно під впливом думок батьків і рідних, вони відгукувалися негативно. Збережені з батьківських розповідей згадки про власну землю за часів польської влади й нарікання на життя під радянською формувало в молоді негативний образ колгоспного ладу. Особливо важко звикали до нових порядків колись заможні селяни. У них забрали все, залишивши без засобів до існування. Вихідці з бідних селянських родин, навпаки, наголошували на поліпшенні життя матеріально, але аж ніяк не морально. Селянам доводилося важко працювати за будь-якої влади, але дорадянський час не можна порівнювати з життям у колективізованих селах:

> Прихід радянської влади нічого доброго не приніс, зробив із людей рабів без паспортів. Уявіть, що в оселю прийшли чужі люди і обібрали до нитки, родичів вивезли безвісті. Як можна радіти[76].

> Маєш власне господарство, ти є вільним, над тобою є один Бог. Усі люди хотіли бути вільними, а колгосп видавався чимось страшним[77].

> Коли мав господарство, то ти був хтось, ти мав що їсти. А коли все забрали, наділи були малюсінькі і не можливо було вижити[78].

---

[75] Інтерв'ю з Каргутом С. Л., 1951 р. н. у с. Смереківка Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1969 р., зап. 20.04.2005.

[76] Інтерв'ю зі Сірою М. Г., 1960 р. н. у с. Полодрівка Заліщицького р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 13.06.2005.

[77] Інтерв'ю з Ференцом В. М., 1929 р. н. у Польщі, у 1945 р. переселений до України в с. Кривчиці Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджав із 1950 р., зап. 29.04.2005.

[78] Інтерв'ю з Дудак Н. М., 1962 р. н. у с. Лани Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 13.04.2005.

…за Польщі жити було краще… Можливо, якби прийшли поляки, австрійці або німці, жилося б краще[79].

Совєтів ніколи не любили, називали їх кацапами, москалями[80].

У колгоспах люди працювали на трудодні, які оплачували замість грошей продуктами сільського господарства. У 1951 р. на Львівщині на один трудодень виплачували менше 0,9 кг зерна, 0,04 кг картоплі та 0,96 крб. грошима[81]. В рік чоловікам треба було відпрацювати 250, жінкам – 200 днів; часто норму одного трудодня доводилося відробляти кілька днів. Остаточні розміри оплати за вироблені трудодні визначали у кінці господарського року і вони залежали від величини грошових та натуральних прибутків колгоспів, які залишались після сплати податків і виконання обов'язкових державних поставок. Подекуди колгоспи були збитковими, а оплата праці – надто низькою. Наприклад, у колгоспі "Україна" Золочівського району розрахунки з колгоспниками проводили несвоєчасно; оплата трудоднів була набагато нижчою, аніж в артілях із значно гіршим фінансовим становищем[82]. Відпрацювавши трудодні й сплативши всі податки, наприкінці року не раз виявлялося, що селянин не тільки нічого не заробив, а ще заборгував державі. Люди вимушено купляли продукти в магазинах, щоб сплатити натуральний державний податок – контиґент. Селяни не голодували, "хліб завжди був, але був чорний, з вустяками"[83]. Певне полегшення з продовольчим забезпеченням вони

---

79 Інтерв'ю з Гадомською О. Я., 1965 р. н. у с. Довгомостиська Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджала з 1980 р., переїхала в 1985 р., зап. 10.12.2005.

80 Інтерв'ю з Гринишин І. Г., 1943 р. н. у с. Корманичі Перемишльського повіту в Польщі, в 1946 р. переселена до України в с. Сокільники Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджає з 1959 р., зап. 3.06.2005; Королишин Г. В., 1941 р. н. у с. Зашків Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1959 р., зап. 16.07.2005.

81 ДАЛО, ф. П–3 (Львівський обласний комітет Комуністичної партії України), оп. 4, спр. 477, арк. 44.

82 *Халаїм К.* Гарантована… плутанина // Вільна Україна. 1962. № 17 (5623). 20 січня.

83 Інтерв'ю з Каргут М. І., 1927 р. н. у с. М'якиш Новий Ярославського повіту в Польщі, у 1946 р. переселена до України в с. Смереківка Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала на початку 70-х років, зап. 28.03.2005.

відчули з приходом до влади Л. Брежнєва, коли "на столах невідомо звідки появилось усе"[84].

> На той час склалася така ситуація на селі, що неможливо було вижити. У цей час буквально була бідність[85].

> …в селі появились колгоспи, платили мізер. Поля не було, городи були малими. У колгоспі було важко працювати, давали норми буряка й льону. Найважче було збирати льон… ти дньом копаєш бульбу і буряк, а ввечері йдеш на тіпалку льон рвати. А там порохи такі як туман восени… Нічого не платили. За один місяць заробила 2 руб., на які можна було купити 2 кг цукру й трохи хліба, і всьо. В колгоспі то було тяжке життя[86].

> Уявіть, що вам (за відпрацьовані в колгоспі трудодні. – *Г. Б.*) привозять у двір цілий причеп качанів кукурудзи або підводу листя тютюну. Що з цим робити?[87]

> …лише раз на рік отримувала якісь гроші[88].

Працювати в колгоспі можна було, коли родина допомагала обробити колгоспні наділи. Одинокій людині старшого віку без допомоги близьких було важко прожити в колективізованому селі. Ці обставини не давали змоги молодим людям, які виїхали до Львова, повністю розірвати з селом. Вони були змушені щотижня, особливо восени, приїжджати й допомагати батькам збирати урожай не тільки з присадибної ділянки, а й на колгоспному полі. Діти-мігранти в місті користали з продовольчої допомоги батьків із села. Самотність змушувала переїжджати до Львова осіб старшого віку, які, проживши більшу частину життя в селі, важко пристосовувалися до міських умов.

Неефективна колгоспна система й обмеження щодо розвитку осо-

---

84 Інтерв'ю з Нагірною І. М., 1950 р. н. у с. Вовків Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1974 р., зап. 9.04.2005; Каргут С. Л.

85 Інтерв'ю з Войтанович М. М., 1962 р. н. у с. Смереківка Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 20.08.2005.

86 Інтерв'ю з Дідух К. О.

87 Інтерв'ю з Чорним І. Ф., 1954 р. н. у с. Вільховець Бережанського р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхав у 1974 р., зап. 11.06.2005.

88 Інтерв'ю з Гусак Н. О., 1962 р. н. у с. Вишня Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1985 р., зап. 25.10.2005.

бистих підсобних господарств призводили до скорочення прибутків селян. Розмір присадибних ділянок для сільських мешканців Львівської області визначили від 0,25 до 0,50 га на господарство, враховуючи площу забудов і садів. Остаточну їхню величину визначали селищні ради залежно від наявного земельного фонду[89]. Існували норми на утримання в особистому господарстві великої рогатої худоби, свиней, домашньої птиці й ін. Колгоспників вважали "привілейованою" категорією сільських жителів. Землекористування робітників, службовців, пенсіонерів та інших не членів колгоспів обмежували до 0,15 га, а з метою ущільнення забудови сіл – до 0,07–0,12 га. Їм дозволяли тримати лише одну корову, телятко до восьми місяців або козу з приплодом не старше одного року; свиню або трьох овець[90]. Понаднормове утримання в особистій власності передбачало сплату податку, а ухилення від нього – штраф у розмірі 50 крб. Селяни, що мігрували в місто всією сім'єю, втрачали право користуватися присадибними ділянками і можливість повернутись назад у село. Інтенсивний виїзд у міста став причиною браку працівників у колгоспах, тому родичам і батькам тих осіб, які виїхали до міста й не працювали в колгоспах, "обрізали" наділи городів, вводили різні інші обмеження:

> Мати перестала працювати в колгоспі й за це город обрізали до 15 сотих, до цього мали 30 сотих. Забороняли випасати худобу навіть понад рови, а про заготівлю сіна на зиму не могло бути й мови. Після відмови матері працювати у колгоспі, як покарання, забрали все сіно з господарства[91].

> …дід з бабцею змушені були проживати окремо від нас (на одному подвір'ї. – *Г. Б.*) і творити видимість, що сваримось, щоб таким способом на два господарства мати 70 сотих поля[92].

Численними були скарги сільських педагогів на незадовільні

---

89 Присадибні ділянки колгоспних дворів // Вільна Україна. 1961. № 161 (5464). 9 липня; *Чуб Г.* Про присадибне землекористування // Вільна Україна. 1965. № 109 (6550). 5 червня; *Барановський П.* Порядок присадибного землекористування // Вільна Україна. 1973. № 110 (8626). 5 червня.

90 *Панченко П.П., Шмарчук В.А.* Аграрна історія України. Київ, 2000. С. 242; Ленінська молодь. 1963. № 20. 19 травня.

91 Інтерв'ю з Нагірною І. М.

92 Інтерв'ю з Чорним І. Ф.

умови проживання, порушення постачання паливом і продовольством. За відсутності в селах помешкань для вчителів, вони змушені були самотужки оплачувати винайняте житло[93]. Позбавлені можливостей вести власні присадибні господарства і, відповідно, нестачу продуктів, оскільки обмежувався їхній продаж, сільські вчителі виживали за рахунок харчування у шкільних їдальнях та допомоги власників житла, в яких проживали:

> Вчителювала в селі, взимку було жахливо холодно, що аж вода в кімнаті замерзала. Ночували одіті в зимовий верхній одяг. Продуктів не вистачало, господарки не мали; до районного центру та інших сіл було далеко, тому виживали за рахунок господині, яка нас жаліла[94].

Умови життя і праці в селі залишалися вкрай важкими, заробітки в колгоспах були низькими, тому бажання працювати не було жодного. Непривабливу картину колгоспно-радгоспного буття доповнювали майже узаконена система розкрадання, недоліки в розподілі доходів, зневага до збереження вирощеного. Колгоспники були незацікавлені в результатах своєї праці, не цінували землю й шукали інших заробітків. В одних це розвивало соціальну пасивність, в інших, навпаки, – прагнення залишити село. У 50-х роках колгоспники інтенсивніше за інші соціальні групи переїжджали в рамках організованих наборів. Повна безперспективність села вела людей у міста. У 50-х роках стримане переселення селян до Львова мотивували важкими повоєнними умовами і продовольчою прив'язаністю до села, відсутністю паспортів. У 60-х роках міграції сприяла паспортизація сільських мешканців, повільна відбудова житлового фонду в селах, промислова і житлова розбудова міст, усвідомлення відірваності від цивілізаційних досягнень та ін.

До переселення заохочувала інформація про переваги міського життя. Цьому сприяло поширення у селах електрифікації і засобів масової комунікації, що поглиблювали знання сільських мешканців про міське життя. Студенти навчальних закладів Львова, які приїжджали влітку на виробничу практику в села, сприяли обізнаності

---

93 *Кучугурний Г., Ходиркер Б.* Побутові умови вчителя – важлива справа // Вільна Україна. 1964. № 253 (6436). 25 грудня.

94 Інтерв'ю з Царик С. С., 1935 р. н. у м. Поморяни Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1959 р., зап. 4.08.2005.

сільської молоді з умовами навчання і праці у місті[95]. Люди побачили, що можна жити по-іншому, "бачити не тільки коні та плуг"[96]. В умовах великого міста діяв принцип земляцтва – приїжджі за змогою підтримували контакти між собою, допомагали бажаючим виїхати зі села і отримати роботу в місті. Це пояснює тенденцію до зайнятості на окремих львівських підприємствах до кількох десятків мігрантів з одного села. Спочатку поодинокий переїзд до Львова на роботу зумовлював згодом родинну міграцію. Діти мігрантів, які зростали й закінчували школу в селах, їхали до батьків у місто. Молодші діти в сім'ї переселялися в місто вслід за старшими. Переселенню сприяли також відомості про забезпечення житлом у Львові.

Активно впроваджувався принцип шефства міста над селом. У селах був значний резерв дешевої трудової сили, тому влада залучала частину сільського населення у міста для відбудови зруйнованого господарства, будівництва нових об'єктів промисловості, транспорту, соціальної сфери. Тільки протягом травня-червня 1945 р. для відновлення промислових підприємств Львова треба було мобілізувати 9 230 осіб[97]. Львівські підприємства й організації опікувалися колективними господарствами у визначених селах, а колгоспи, натомість, допомагали працівниками на будівництві у Львові[98]. Людей довозив на роботу в місто спеціально призначений для цього транспорт. Колгоспам допомагали робочою силою під час збирання врожаю восени і матеріально – закупівлею сільськогосподарської техніки. Наприкінці 60-х років підприємства, організації й установи Львова мали шефство над 200 колгоспами і 7 радгоспами області[99]. Своєю допомогою виділялись львівські заводи автонавантажувачів, електроламповий, паровозовагоноремонтний, "Львівсільмаш", депо Львів–

---

95 Інтерв'ю з Марців О. М., 1948 р. н. у с. Переможне Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова мігрувала 1966 р., на постійне проживання – у 1988 р., зап. 23.11.2005.

96 Інтерв'ю з Гогошею Д. З., 1958 р. н. у с. Йосипівка Буського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1973 р., зап. 9.07.2005.

97 ДАЛО, ф. П–3, оп. 1, спр. 285, арк. 95.

98 *Руденко А.* Сільські механізатори на будовах Львова // Вільна Україна. 1974. № 250 (9022). 22 грудня; *Сіренко П.* Руку дружби подали // Львівський машинобудівник. 1965. № 27 (673). 10 липня.

99 *Журавльова І.* Активізувати шефську допомогу // Вільна Україна. 1969. № 57 (7528). 21 березня.

Схід та Львів–Захід[100]. Інколи підшефних господарств було кілька. Наприклад, автобусний завод мав шефство над артілями "Україна" і "Зірка" Бродівського та ім. Горького Золочівського районів. Шефська допомога була одним із шляхів ознайомлення сільських мешканців із перевагами життя у місті й, зокрема, сприяла працевлаштуванню на "підшефному" підприємстві. Шефство заводу "Львівсільмаш" над одним із колгоспів Пустомитівського району призвело до зростання кількості вихідців цього села серед працівників заводу[101].

Переїхати до Львова людей змушувало "бажання кращого життя". Рівень оплати праці в сільському господарстві був набагато нижчим, аніж у промисловості, будівництві й інших галузях. Місто давало мігрантам відчуття заробітку "реальних" грошей, за які можна було щось купити. Колгоспники ж "не бачили" зароблених грошей. У селі можна було тільки напрацюватися без жодної за це винагороди. Сільській сім'ї достатньо було мати лише одного працівника у Львові, заробітної платні якого вистачало на прожиття. Це давало змогу всім решта членам сім'ї відмовлятися від роботи в колгоспі[102]. Соціальна допомога в колгоспах була низькою[103]. Наприклад, самотня матір двох дітей отримувала щомісяця 5 крб. допомоги[104]. Місто приваблювало мігрантів, особливо старшого віку, можливістю отримувати більшу пенсію. Люди працювали у Львові на великих підприємствах, де заробітки були порівняно високі, й після виходу на пенсію поверталися назад у село.

На відміну від міста, в селі потрібно було працювати значно більше й важче, тобто – постійно. Багато селян виїжджали до Львова зі словами: "А що там робити в селі?" Після переїзду працювали

---

100 Підшефні колгоспи // Вільна Україна. 1961. № 160 (5463). 8 липня; *Сіренко П., Хаймс М.* Завод і колгоспи – до спільної мети (з досвіду шефської роботи парторганізації автобусного заводу) // Вільна Україна. 1964. № 93 (6276). 12 травня; *Ларіонова О.* Міцніє дружба з колгоспниками // Вільна Україна. 1964. № 194 (6377). 30 вересня; Шефській роботі – партійну увагу // Вільна Україна. 1964. № 248 (6431). 16 грудня; У парторганізаціях Залізничного району // Вільна Україна. 1965. № 84 (6525). 30 квітня.

101 Ш*ендрик В.* У нашому підшефному колгоспі // Львівсільмашівець. 1958. № 29 (52). 23 липня.

102 Лист з колгоспу // За технічний прогрес. 1961. № 23 (661). 21 березня.

103 Порядок оформлення пенсій і допомоги членам колгоспів // Вільна Україна. 1964. № 250 (6433). 20 грудня.

104 Інтерв'ю з Гук О. С., 1944 р. н. у с. Добряни Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1960 р., зап. 26.04.2005.

менше, а доходи були значно більшими. Робота в місті давала вільний час, який витрачали на власні потреби:

> У місті було краще, бо відробив і більше тебе нічого не турбує. Ту роботу, яку виконували в місті, не можна й порівняти зі сільською працею. У місті більше платили, відпрацював 8 годин і вільний, а в селі працювали від зорі до зорі[105].

2.3. Міграція молоді на навчання / роботу

У 60-х роках високих темпів досягла мобільність сільської молоді. Невдоволення життям у колективізованих селах доповнило бажання отримати освіту в місті:

> Одних приваблювала праця, інших – перспективи міської прописки й отримання житла у Львові, а більшість – навчання. Їхали вчитись, вчитися хотіли. Мріяла бути студенткою у Львові. Всі люди зі села виїжджали, всі рвалися вчитися. Освіта давала нові можливості, – то не працювати трудодень у колгоспі[106].

У 50-х роках базова (7-класна) середня освіта була безкоштовною, а повна (8–10 класів) – платною. За навчання в старших класах сплачували 150 крб. на рік, що вважалося дуже дорого[107]. Зважаючи на брак коштів, молоді люди їхали в місто здобувати освіту в ремісничих училищах. Після 1–3 років навчання вони отримували спеціальність і скерування на роботу на львівські підприємства. Навчання в училищах, організованих при великих підприємствах, проводилося без відриву від виробництва, що давало додатковий матеріальний дохід. До цього ж студентів забезпечували одягом – спеціальною формою[108], що в умовах його нестачі було суттєвою допомогою.

---

105 Інтерв'ю з Дудак Н. М.

106 Інтерв'ю з Боднар М. М., 1949 р. н. у с. Торгів Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1967 р., зап. 3.04.2005.

107 Інтерв'ю зі Шпаковською Б. М., 1959 р. н. у с. Буторош Здолбунівського р-ну Рівненської обл., до Львова приїхала в 1981 р. зі м. Заліщики Тернопільської обл., зап. 22.04.2005.

108 Інтерв'ю з Присяжним П. І., 1938 р. н. у с. Немиченці Гвардійського р-ну Хмельницької обл., до Львова приїхав у 1955 р., зап. 7.04.2005.

Мігранти-підлітки навчалися у школах-інтернатах Львова або в 9–10 класах львівських шкіл. У більшості випадків рішення про навчання приймали батьки; до думки дітей, у майбутньому мігрантів-львів'ян, ніхто не прислухався. Діти ж не хотіли залишати батьківський дім, їм було важко залишати село і звикати до самостійного життя у Львові[109]. В інших випадках на користь навчання у старших класах львівських шкіл були об'єктивні причини: наприклад, проживання в навколишніх від Львова селах спонукало учнів до продовження навчання у Львові, замість щодня їздити на навчання у середню школу в сусідньому селі.

Введення професійно-технічної освіти дало поштовх для активізації переселення випускників сільських шкіл. Майже вся молодь виїжджала зі села на навчання – якщо не у вищі навчальні заклади, то принаймні в училища, які давали потім право на працевлаштування. Про стрімку міграцію сільської молоді свідчить середній вік працівників львівських підприємств: телевізорного заводу – 22–25 років[110], автобусного заводу – 20–35 років (станом на 1966 р.)[111].

У сільської молоді було велике бажання покинути село. Місто вабило можливістю здобути нові враження, суєтою і постійною зайнятістю. Молодь втікала зі села всіма можливими способами, "всіма правдами й не правдами". Респонденти часто наголошували на прагненні після закінчення школи самостійно заробляти. Зайнятість населення була обов'язковою, а в умовах села залишалось єдине – йти до колгоспу. Сільська молодь відмовлялася працювати в колгоспах, які не давали належного рівня матеріального забезпечення. Такі можливості відкривало тільки місто. Респонденти не могли назвати жодного чинника, який стимулював би їх залишатися в селі. Колгоспне керівництво марно намагалося залучити молодь до праці в сільському господарстві шляхом підвищення заробітної плати і поліпшення організації відпочинку[112]. Нерідко виїзд у Львів на навчання був цілеспрямованим ще зі шкільних років. Місто було метою, до якої прагнули з останніх класів школи:

---

109 Інтерв'ю з Колтун М. М., 1947 р. н. у с. Полоничі Буського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1959 р., зап. 20.05.2005.

110 На заводы, стройки, в науку // Львовская правда. 1966. № 48 (5500). 10 марта; ДАЛО, ф. Р–524 (Львівський обком профспілки радіо і електронної промисловості), оп. 1, спр. 137, арк. 51.

111 ДАЛО, ф. Р–360 (Львівський автобусний завод), оп. 2, спр. 777, арк. 122.

112 *Цимбала Н.* Рідне тобі село // Ленінська молодь. 1967. № 83 (2766). 14 липня.

> Школа мала свої ділянки шкільні, мала 3 га кукурудзи, мала овочеві ділянки… І все, що школа вирощувала. Кукурудзу, наприклад, за Хрущова. Її вирощували. Від самого того вона мені так набридла, що я дуже не любив тої роботи, а хто би її любив? Вона росла, потім її треба було підгортати…[113]

> Хотілося працювати на великому підприємстві, а залишатись у селі не було жодної перспективи, жодних варіантів для самореалізації; виїжджати потрібно було однозначно[114].

> (У місті. – *Г. Б.*) на місячну зарплату можна було й прожити, й одітися. …де життя б'є ключем, де можна побачити наслідки своєї праці, хоч невеликі, але відчути, що це зроблено власними руками[115].

> (Після закінчення школи. – *Г. Б.*) хотілося відчути себе дорослими, хотілося самостійного життя за межами села. Не хотіла вчитися, хотіла мати свої гроші[116].

> …Випускникам 8-літки батьки не ставили питання…, вони розуміли, що тягнути їм навчання важко. А решта рвалися отримати будь-яку освіту і вирватися… Я хотів жити і працювати у Львові. До того я йшов, рвався і вкінці-кінців прийшов… В мене завжди було бажання бути у Львові[117].

Із села було легше виїхати на навчання, аніж на роботу. Осіб старшого віку неохоче приймали на роботу в місті. Невмотивований переїзд зумовлював труднощі з працевлаштуванням і житловим забезпеченням. У селах залишалися особи старшого віку, які звикли до колгоспних буднів, мали власне житло й господарство і яким важко було розпочати нове життя в місті. Молодь була вільною, її ніщо не тримало в селі. Вона їхала в місто вчитися, далі працевлаштовувалася і залишалася там проживати. Не всі мігранти при виїзді на навчання ставили собі за мету втекти зі села. Освіта розширювала кругозір

---

113 Інтерв'ю з Мазуриком З. В., 1950 р. н. у с. Гостинцеве Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова переїхав у 1966 р., зап. 13.12.2007.

114 Інтерв'ю з Кулинич І. І., 1944 р. н. у с. Дички Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., до Львова приїхала в 1961 р., зап. 21.03.2005.

115 *Васильківський О.* Право на "гарантійний паспорт" // Ленінська молодь. 1963. № 20. 19 травня.

116 Інтерв'ю з Дідух К. О.

117 Інтерв'ю з Брич Й. П., 1955 р. н. у м. Ходорів Жидачівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1985 р., зап. 13.11.2005.

сільської молоді. Зі здобуттям спеціальності в село не повертались, а залишались якщо не у Львові, то бодай у районному центрі. Небажання повертатися в село радянська влада трактувала негативно, навіть як вияв "огиди до праці на селі"[118].

Аналізуючи міграцію з західноукраїнського села, респонденти зазначали, що переважна більшість їхніх однолітків виїхала до Львова, деякі – в інші міські центри. У Львові було більше навчальних закладів і підприємств, інтенсивно проводилось житлове будівництво, що давало змогу самореалізуватись. Про масовість міграції свідчили розповіді мігрантів про поодинокість або взагалі відсутність випадків залишення молоді в сільській місцевості. Практично дослівно вони повторювали фрази: "Лише одиниці залишалися в селі"; "Виїжджали будь-де тільки, щоб не залишатися в селі". Переселення до Львова позначилося на зовнішності людей – мігранти виглядали молодшими від своїх однолітків у селі:

> …(ровесники в селі. – *Г. Б.*) швидше постаріли; зараз уже є дідусями і бабцями, бо їхні діти в селі швидко створили власні сім'ї[119].

> Зразу видно людину, яка проживає в селі, а яка – в місті. У селі на років десять швидше старіють, зроблюються, зношуються[120].

2.4. Труднощі під час виїзду. Вимушене чи добровільне переселення?

У 70–80-х роках перешкод для міграції до Львова практично не було, однак протягом 50-х – на початку 60-х років виїхати було важко – людей зі села не хотіли відпускати. Визначений законом порядок щодо обмеження руху населення, зокрема позбавлення колгоспників

[118] ДАЛО, ф. П–53 (Львівський міський комітет ЛКСМ України), оп. 12, спр. 1, арк. 20–21.

[119] Інтерв'ю з Муращуком М. М., 1957 р. н. у с. Крупсько Миколаївського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1974 р., зап. 2.08.2005.

[120] Інтерв'ю з Дудак Н. М.

паспортів, суттєво ускладнював можливості переїзду. Тільки за наявності довідки про службу в армії чи зарахування на навчання / роботу можна було отримати згоду керівництва колгоспу й сільської ради на виїзд із зазначенням, що робота цієї особи в колгоспі не потрібна.

Паспорти видавали найздібнішим випускникам сільських шкіл, інші змушені були залишатися в колгоспі. Мігранти з навколишніх до Львова сіл зумисне навчалися у старших класах львівських шкіл, щоб отримати паспорти в місті. Невдача при вступі на денну форму навчання змушувала повертатись назад у село. Задля отримання паспорта і змоги "вирватися" зі села молодь подекуди нехтувала можливістю вступу у вищі навчальні заклади, а здобувала освіту в середніх спеціальних навчальних закладах і професійно-технічних училищах аби тільки отримати паспорт й уникнути повернення у село. Прямого тиску на молодь не було. Бажаючих виїхати на навчання до міста зазвичай примушували спочатку деякий час відпрацювати в колгоспі. Сільські ради до останнього зволікали з видачею паспортів, позаяк не існувало правових перепон для отримання освіти, то вони змушені були погоджуватися на міграцію молоді:

> На 1966 р. проблема виїзду зі села настільки загострилась, що виробити паспорт і виїхати було практично неможливо. Крім цього, внаслідок шкільної реформи в цьому році було два випуски – 10 і 11 класів. Бажаючих залишити село було багато, а без наявності паспорта нікуди не поїдеш. Лише при четвертій спробі вдалося випросити довідку при умові, якщо не поступлю на навчання, то повернусь працювати в село. Такі проблеми були тому, що ніхто в сім'ї не працював у колгоспі, всі діти (їх було шестеро – *Г. Б.*) навчалися[121].

Паспорт давав змогу мігрантам відчути себе повноправною людиною:

> Вчилися де-небудь, тільки аби закріпитися у Львові, щоб мати гуртожиток і стипендію. Всі їхали в училища, бо після місяця навчання давали паспорти. Тоді тебе вважали людиною, до того ти був ніхто, ніхто з тобою не рахувався[122].

У 50-х роках була можливість виїхати до міста на роботу без паспорта – шляхом "вербовки", яку проводили головно в східні та

[121] Інтерв'ю з Боднар М. М.

[122] Інтерв'ю з Каргут С. Л.

південні області України. Люди вербувалися на роботу, а після того, як отримували довідку про прийняття на роботу й паспорт, різними способами її уникали. Постійна потреба львівських підприємств у некваліфікованих робітниках сприяла працевлаштуванню мігрантів за наявності різних довідок. Паспорти виробляли також на підставі фіктивних довідок і за хабарі.

Проблемою для мігрантів було отримати львівську прописку. У 60–70-х роках прописка була обов'язковою для працевлаштування. Якщо її не було, то могли звільнити з роботи[123]. Існувало замкнуте коло: роботи не надавали без прописки, а прописки – без довідки про зарахування на роботу. Втім на малопрестижних роботах і підприємствах, які нагально потребували робітників, часто на прописку не зважали. Наприклад, Львівський автобусний завод набирав працівників із сільською пропискою: у 1966 р. на заводі працювало 1 256 осіб із села, в 1967 р. – 1 370 осіб[124]. Без львівської прописки студенти не могли звертатися за медичною допомогою до лікарень міста[125]. Відсутність прописки в одного з членів подружжя не давала змоги їм спільно проживати у Львові[126]. Траплялося, що подружжя мешкало нарізно – чоловік доїжджав до Львова, а дружина постійно мешкала в місті, або навпаки.

Отримати постійну прописку було важко, адже вона давала доступ до ліпше оплачуваної роботи і житла у Львові. Сільська або тимчасова львівська прописка не давала права ставати в чергу на житло. Тому переселенців прописували в себе колеги по роботі, знайомі й рідше родичі. Під впливом різних чинників (тимчасовості прописки, зміни місця праці) вони часто переїжджали в межах міста. Люди вдавалися до різних хитрощів: прописувалися у приміських селах, давали хабарі й навіть укладали фіктивні шлюби. Були спеціальні групи людей, які за оплату займалися пошуками житла і пропискою приїжджих[127]. У міській прописці могли відмовити навіть за наявності на це законних підстав:

---

123 Інтерв'ю з Наугольник М. С., 1933 р. н. у с. Волощина Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1960 р., зап. 23.10.2005; Кулинич І. І.

124 ДАЛО, ф. Р–360, оп. 2, спр. 875, арк. 123–124; спр. 928, арк. 1.

125 Інтерв'ю з Марців О. М.

126 Інтерв'ю з Главацьким О. О., 1960 р. н. у м. Бережани Тернопільської обл., до Львова приїхав у 1981 р., зап. 2.10.2005.

127 Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України), оп. 24, спр. 5683, арк. 176.

> Прописала в себе знайома, з якою разом працювали. У неї була вільна житлова площа. І то важко було прописати, але в неї брат був юристом, і вона знала, що коли є вільна жилплощa, то мусять прописати. Пішли разом, написали заяву і мусіли прописати. Нічого їй не платила, бо були в добрих взаєминах. Могла в родичів прописатися, вони теж мали вільну площу, але з ними навіть про це не говорила, хоча знала, що мають вільну площу…[128]

Мешканці приміської житлової зони в межах 30–50 км навколо Львова міську прописку отримували автоматично. У Львові прописатися було практично неможливо, тому приїжджі знаходили вихід: прописувались у приміських селах. Мешканці цих сіл, заохочені можливістю додаткового матеріального доходу, прописували чужих їм людей за наперед домовлену оплату. Вартість прописки була різною – від 5–10 до 30 крб. у місяць[129]:

> Шукав де прописатися. Тоді було таке положення, що Рудно входить до Львова, в зону міста… Там був прописаний мій начальник відділу. Йому надали житло державне, от він і каже я виписуюся, завіз мене туди. Та хазяйка виписує його і прописує мене. Прописався з жінкою і платив за двох… За прописку платив 60 руб. Прописка була платна. Хто хотів тебе задарма прописати? Прописували, мали лишню площу, вона пустує, діти були малі… Я там був прописаний чотири роки. Порахуйте, які то були гроші. В квартал – 60 рублів. …Вони не боялися прописувати чужих. Знали, що зможуть виписати. Я дивився в домову книгу, там до мене було прописано сімей може три-чотири. І та жінка не боялась. Я справно платив, щокварталу возив гроші, доки не одержав квартиру[130].

Інколи за сприяння родичів чи сторонніх осіб переселенці прописувалися у приміських населених пунктах, у яких ніколи не були:

> Мене одна жінка приписала випадково временно… Вона мене приписала на шість місяців… Після того прописка вже кінчилася і то була катастрофа, не було де прописатися. Тоді була така постанова, що скількись там кілометрів від Львова. Так, як я з Івано-Франківської області, то я не мала права

[128] Інтерв'ю з Макарухою І. І., 1955 р. н. у м. Судова Вишня Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1972 р., зап. 18.03.2005.

[129] Інтерв'ю з Боднар М. М.

[130] Інтерв'ю зі Засінчуком Т. П.

> працювати у Львові. Але навіть як з Львівської області, то була зона скількись там кілометрів, шоби я могла десь дальше робити. Тоді я була довго не прописана. Був такий один єврей, він був начальником відділу кадрів, був такий нічого, казав: "Я так (надійно. – *Г. Б.*) твої документи заховав…", але каже: "Ти шукай, щоб тебе десь прописали…". Я тоді прописалася до подружки в Ставчани… Була трохи там прописана. А коли я пішла вже з того заводу, мусіла вже звідти (з місця прописки. – *Г. Б.*) піти. Мене вуйко прописав десь у Золочівський район, то я вже десь там була прописана… У Львові взагалі неможливо було прописатися…[131]

Мігранти неоднозначно згадували про свій виїзд із села. Більшість із них згадували про труднощі проживання у селі, зазначали про вимушеність міграції, щоб "вижити". Людей спонукав їхати до Львова вищий рівень життя в місті – ліпші матеріальні умови, вища зарплата. Втім деякі респонденти зізнавалися, що глибоко в душі не хотіли залишати рідну домівку і виїжджати до Львова. Тодішнє село було "веселим". Справу вирішували однолітки, що масово їхали до Львова. В місто виїжджали зі словами батьків: "Усі їдуть вчитись, і ти їдь"[132]. Дивлячись із відстані часу на свій виїзд зі села, респонденти часто зазначали про молодечу відвагу й ентузіазм. Прийняттю рішень про переїзд до міста сприяли також тогочасні уявлення про престиж – було модним залишити село, а приїзд на вихідні "додому" (село завжди було для мігрантів домом) вивищував мігранта серед сільських однолітків.

Деякі респонденти згадували про неприхильне ставлення батьків до виїзду дітей. Вони стверджували що ті, навпаки, перешкоджали переїзду. У цьому батьків наполегливо переконувало керівництво колгоспів. Не мали змоги виїхати зі села молоді люди, які доглядали за пристарілими батьками, адже "господарство в селі вимагало робочих рук"[133]. З іншого боку, виїзд до Львова батьки трактували як ліпший варіант, аніж міграція у східні та південні області України чи за межі республіки. Змирившись із міграцією дітей до Львова, вони так прагнули втримати їх поблизу, щоб частіше приїжджали в село.

Більшість мігрантів говорили, що не було будь-яких перешкод з

131 Інтерв'ю з Кулинич І. І.
132 Інтерв'ю з Присяжним П. І.
133 Інтерв'ю з Дідух К. О.

боку батьків і родини й, навпаки, висловлювали їм вдячність за свій виїзд. Міграцію молоді до Львова підтримували й односельчани. Батьки мріяли про життя дітей у місті, заохочували залишати село й переїжджати до Львова. Вони намагалися дати дітям освіту, що давало б змогу їм заробляти "легший хліб"[134]. Стандартною була фраза батьків: "Вчися дитино, бо до колгоспу підеш". Головним мотивом для них було полегшити життя дітей, не приректи їх на важку й без видимих результатів фізичну працю в селі:

> Батько казав до матері не плакати за дітьми, котрі йшли вчитися до міста, бо коли вони зостануться, то за деякий час усі будуть плакати на тих буряках. Директор школи теж сварився з мамою, що вона тримає дітей біля себе, сама працює в колгоспі за "дека" (грами) за трудодень і дітей не відпускає до міста[135].

2.5. Трудова маятникова міграція

Львівська область характеризувалася високою маятниковою міграцією серед західноукраїнських областей і в Україні загалом[136]. До складу приміської зони Львова входили Пустомитівський і частини Городоцького, Кам'янка-Бузького, Нестерівського, Перемишлянського і Яворівського районів[137]. Збільшилась територія самого міста: в 1952 р. до складу Львова ввійшли Скнилівок, Підсигнівка, Сихів, Старі Збоїща, Великі і Малі Кривчиці; в 1955 р. – Лисиничі, Козельники, Бондарівка; в 1956 р. – Богданівка; в 1957 р. – Брюховичі; в 1958 р. – Гори, Кам'янка, Нові Збоїща, Колонія, Голосівка; в 1959 р. – Винники; в 1963 р. – Рудно; в 1978 р. – Білогорща[138].

Жителі Львівської області, особливо навколишніх до Львова сіл, практикували доїжджання до міста на роботу і меншою мірою на навчання. Доїжджали чоловіки й жінки, серед яких переважала молодь. Окремі з них доїжджали протягом 10–15 років, аж доки не

---

134 Інтерв'ю з Гадомською О. Я.

135 Інтерв'ю зі Шпаковською Б. М.

136 *Хорев Б. С., Лиходед В. Н.* Житель села… С. 20–21.

137 *Пітюренко Ю. І.* Розвиток міст… С. 154–155.

138 Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів та матеріалів / Упорядн. У. Я. Єдлінська, Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін. Ред. кол. М. В. Брик (відп. ред.) та ін. Київ, 1986. С. 391–392.

отримали в місті власного помешкання і переїхали на постійне місце проживання. Інші доїжджали до Львова протягом усього життя[139]. Існувала й зворотна міграція, коли, наприклад, медичні працівники щоденно доїжджали зі Львова на роботу в сільську місцевість.

Наплив мігрантів до Львова був значний, що породжувало проблеми з житлом. Маючи власний будинок у селі, вигідніше було доїжджати, аніж шукати помешкання в місті. Доїжджання в місто давало змогу обробляти колгоспне поле і зберегти господарство й присадибну ділянку, з прибутків яких виживали. Як зазначив не один мігрант: "Так і гроші заробляли, й у селі все мали". Сільські жінки працювали в місті санітарками, прибиральницями, двірничками. Маятникові переселенці легше сприймали новини про невчасну виплату заробітної плати. На відміну від львів'ян, вони могли певний час обійтися без грошей[140]. Люди з навколишніх сіл щоранку привозили на продаж у Львів молочні продукти й городину. Це був додатковий грошовий заробіток для сплати державних податків і купівлі в місті промислових товарів, одягу й ін.

Значною була трудова маятникова міграція. Щоденне доїжджання не вимагало вироблення потрібної для працевлаштування міської прописки. Маятникова міграція на далекі відстані була зручною за умови позмінної праці. Відпрацювавши добу, дві-три наступні можна було присвятити власному господарству. Львівські підприємства через постійне зростання були зацікавлені в доїжджанні працівників. У зоні 20–30 км навколо Львова майже всі працювали в місті:

> Не вважали, що їздимо зі села в місто, то було дуже близько. Тому проживали ніби у Львові, хоча й у селі. Не знали іншого шляху, окрім Львова. У селі не було що робити. Піти працювати в колгосп було абсурдним[141].

> На арматурному 80 % робітників доїжджали. Зі сіл Малехів, Мироване, Дубляни, Гамаліївка, 3–5 км від Львова. Доїжджали на роверах, автобусом, йшли пішки. Завод на окраїні, з тої сторони доїжджали. З Рясне, Городка їхали поїздом на вокзал, потім трамваєм до заводу. Ввечері їхали поїздами назад додому[142].

---

139 *Гончаренко В.* Лекторій у поїзді // Вільна Україна. 1966. № 175 (6874). 4 вересня.

140 ДАЛО, ф. Р–1572, оп. 1, спр. 43. арк. 80.

141 Інтерв'ю з Гай І. С., 1952 р. н. у с. Бірки Яворівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1968 р., зап. 29.06.2005.

142 Інтерв'ю з Солигою І. Ф.

Близьке розташування до обласного центру окремих населених пунктів призводило до того, що переважна більшість їхніх мешканців ставали маятниковими мігрантами. У 60–70-х роках понад 13 тис. сільської молоді Пустомитівського району працювала на промислових підприємствах Львова[143]. Близько 60 % маятникових мігрантів були прописані в Пустомитівському, Яворівському, Городоцькому, Мостиському та Жовківському районах[144]. Приїжджі переважали серед працівників Львівської залізниці. Близько 70 % робітників Львівського обласного будівельного тресту на початку 50-х років проживали в сільській місцевості області[145]. На середину 70-х років на виробничо-технічне об'єднання "Електрон" працівники доїжджали з близько 200 сіл; із кожного села зазвичай – по 1–3 особи, а в окремих – навіть до 40–60 осіб[146]. Значна кількість маятникових мігрантів була на автобусному заводі. У 1962 р. сюди прийняли 680 осіб, у тім числі 110 осіб із сільською пропискою, в 1963 р. – 663 особи, з них 63 особи з сіл. Станом на червень 1963 р. на роботу зі сіл доїжджало 525 осіб, із яких залізничним приміським транспортом користувалась 261 особа. На прохання дирекції заводу для перевезення працівників міська влада виділила додатковий автобус за маршрутом с. Сокільники–вул. І. Франка[147]. У 1966 р. на заводі працювало 1 256 осіб зі сільською пропискою, в тім числі 753 особи віком до 26 років[148]. У 1967 р. маятникові мігранти становили 1 370 осіб, доїжджали головно з Пустомитівського (771 особа), Перемишлянського (256 осіб), Жидачівського (135 осіб) та інших районів області. При постійному збільшенні загальної кількості працівників заводу кількість робітників, які проживали в сільській місцевості, зростала значно інтенсивніше, ніж робітників-львів'ян (табл. 12). Маятникові мігранти становили значну групу працівників на інструментальному й арматурному заводах, виробничих об'єднаннях "Автонавантажувач", "Львівприлад" та ін.

---

143 *Цимбала Н.* Рідне тобі село // Ленінська молодь. 1967. № 83 (2766). 14 липня; *Радзиняк А.* Поліпшувати роботу з доїжджаючими // Вільна Україна. 1975. № 229 (9257). 23 листопада.

144 *Назарук М.* Львів у XX столітті… С. 70.

145 ДАЛО, ф. Р–1572, оп. 1, спр. 37, арк. 24.

146 *Тимошенко Л.* Працюємо з доїжджаючими // Вільна Україна. 1975. № 39 (9067). 23 лютого.

147 *Муляк М.* Виправдовуючи високе довір'я // Львівський машинобудівник. 1965. № 6 (652). 13 лютого.

148 ДАЛО, ф. Р–360, оп. 2, спр. 875, арк. 123–124; спр. 928, арк. 1.

Таблиця 12

Дані про місце проживання робітників Львівського автобусного заводу станом на 1 червня 1963, 1967 і 1971 рр.[149]

Рік	Кількість робітників		У містах проживали		У селах проживали	
1963	3966		3441		525	
1967	4980		3786		1194	
1971	6254		3903		2218	
	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки	чоловіки	жінки
	4592	1662	2825	1078	1658	560

Найкраще було доїжджати залізницею. На початку 60-х років лише приміськими потягами до Львова щоденно приїжджало 35–40 тис. осіб. Така ж кількість осіб щодня прибувала і виїжджала з головного залізничного вокзалу міста[150]. У свій час у місті діяли залізничні станції Підзамче, Сихів, Персенківка, Кульпарків, Скнилів, Клепарів. Маятникові мігранти становили переважну більшість пасажирів, які прибували і залишали місто впродовж доби[151]. Зростанню їхнього потоку сприяло поліпшення залізничного сполучення і впровадження електропоїздів[152].

Вартість проїзду залізницею була недорогою. Зазвичай мігранти користувалися проїзними квитками, що здешевлювало витрати на дорогу. Ті з приїжджих, хто безпосередньо працювали на залізниці, користувалися пільгою безкоштовного проїзду. З огляду на значну кількість доїжджаючих, актуальною була проблема безоплатного проїзду. Статистика засвідчувала, що кожен із приміських потягів (на 1962 р. їх налічували близько 150) вміщав до 1 тис. пасажирів, третина з яких їхала без квитків. У 1962 р., наприклад, перевірка виявила, що з 80 пасажирів потягу Львів–Самбір лише 23 оплатили

149 Джерело: ДАЛО, ф. Р–360, оп. 2, спр. 777, арк. 123; спр. 973, арк. 67; спр. 1224, арк. 82.

150 Ворота Львова // Львовский железнодорожник. 1962. № 55 (2946). 10 мая; *Новак М.* Звідси починається Львів // Вільна Україна. 1962. № 173 (5779). 25 липня.

151 Ви їдете поїздом… // Вільна Україна. 1981. № 171 (10722). 6 вересня.

152 *Хоменко О.* Електровоз, вперед лети! // Вільна Україна. 1971. № 152 (8154). 1 серпня.

проїзд[153]. Заводські газети публікували матеріали про працівників, оштрафованих за безквитковий проїзд[154].

Доїжджання залізницею не потребувало значних затрат часу. Люди витрачали менше часу на доїжджання до Львова, ніж на проїзд міським транспортом до місця праці[155]. Труднощі становили переповнені вагони, коли люди "їхали і на сходинках, і на дахах"[156]. Повернутися зі Львова залізницею найзручніше було близько 21 год. Саме тоді з обласного центру в різних напрямах відправлялося найбільше потягів. Важко виїхати зі Львова було після 18 год, що було зумовлено не лише значним напливом людей після закінчення роботи, а й відсутністю залізничного транспорту, на який доводилося чекати по 2–3 год[157].

Працівники промислових підприємств Львова, розміщених на околицях міста, ходили на роботу пішки. Наприклад, через близьке розташування автобусного і танкового заводів до с. Сокільники Пустомитівського району, жителі села добирались на роботу самотужки. Щоб поїхати в центральну частину міста, сільські мешканці йшли на кінцеві зупинки міського транспорту. Нестача транспортних засобів змушувала пішки долати до Львова відстань навіть у 10–15 км. Маятникові мігранти користувалися попутним транспортом, купляли велосипеди і мотоцикли[158]. Цехи заводів були переповнені особистим транспортом працівників, що вимагало виділення для нього спеціальних майданчиків[159].

Доїжджати до Львова з віддалених сіл було складно. Прокидатися доводилось на світанку. Хто проживав у віддалених від транспортних магістралей хуторах, щоранку змушений був кілька кілометрів іти до

---

153 *Ежиков-Бабахонов Г., Воеводина Л., Плоткин С.* Можно ли с этим мириться? // Львовский железнодорожник. 1962. № 101 (2992). 25 августа.

154 *Чаловський П.* Про "зайців" на залізниці // Львівсільмашівець. 1959. № 7 (82). 18 лютого.

155 ДАЛО, ф. Р–524, оп. 1, спр. 96, арк. 92.

156 Інтерв'ю зі Солигою І. Ф.

157 *Угльов В.* Чекаючи поїздів… // Вільна Україна. 1960. № 3 (4998). 5 січня; На Львівській залізниці // Вільна Україна. 1960. № 82 (5077). 7 квітня.

158 *Владимирова М.* Доброму почину – широкую дорогу // Львовская правда. 1961. № 56 (4611). 7 марта.

159 ДАЛО, ф. Р–3090 (Львівський обком профспілки працівників машинобудування), оп. 1, спр. 5, арк. 60.

залізничної чи автобусної станції[160]. Зважаючи на пізні повернення, вільного часу практично не залишалося, його заледве вистачало на сон і відновлення фізичних сил:

> Тяжко було добиратись, ввечері навіть не хотілось їсти, а відразу йшли спати[161].

> Працівниця вставала в 3–4 год вночі й кожного ранку йшла 6 км до поїзда, інколи навіть засинала на роботі, ми її жаліли[162].

Робота у Львові не допускала спізнень, існувала чітка регламентація праці:

> …Було тяжко. Дуже начальство було строге. Треба було за один день, десь щось, за якусь годину треба було писати пояснюючу. Дуже було строго. Дуже боялися, бо все казали, що буде скорочення. Пам'ятаю вже 5 років проробила, думала: та вже трохи проробила, може не звільнять, бо двоє дітей було[163].

> Дітей давали в дитсадок не найближчий, а в той де було місце. Тому спізнювались на роботу. А з відділу кадрів кожного ранку перевіряла запізнення, тому навіть писала заяву про дозвіл на запізнення на 15 хв[164].

> Дуже жорстко. Спізнитися було нереально. Вертушка закривалася і треба було йти до генерал-полковника. Головний інженер був генерал-полковник. Щоб він дозволив тобі зайти на завод. Виходили за 19 хв шоста. Гудок і за 19 хв шоста ти міг вийти за прохідну. А так "вся жизнь кипела" там. Дурдом. Суцільний дурдом, але працювали. В нас цех був більше тисячі працівників і головне завдання було, щоб "Родина спала спокойно[165].

Маршрутні автобуси прибували в села нерегулярно і в обласний центр їхали переповнені, не маючи змоги вмістити всіх пасажирів. По дорозі в місто автобуси, не витримуючи навантаження, ламалися[166].

---

160 *Панас С.* Людина – перш за все // Вільна Україна. 1965. № 12 (6453). 19 січня.

161 Інтерв'ю з Королишин Г. В.

162 Інтерв'ю з Коновал Л. Й., 1953 р. н. у с. Бартатів Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1972 р., зап. 14.07.2005.

163 Інтерв'ю з Наугольник М. С.

164 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.

165 Інтерв'ю з п. Віталієм, 1956 р. н. у м. Львові, зап. 16.10.2008.

166 Автобус у дорозі // Вільна Україна. 1969. № 242 (7713). 12 грудня; *Олійник Л.* Сьогодні рейсу не буде // Вільна Україна. 1974. № 252 (9024). 25 грудня.

Не одного мешканця сіл хвилювало питання: чекати транспорту чи добиратися в місто самотужки, щоб не спізнитись. Перевірка працівників автобусного заводу, наприклад, виявила, що окремі з них спізнювалися на роботу на півгодини і більше[167]. Щоб уникнути конфліктів і нерозголошення інформації про спізнення, люди вдавалися до дрібних хабарів працівникам прохідних.

Працівників великих львівських підприємств довозив спеціально призначений для цього транспорт. Їх зумисне набирали у певних напрямах із великими селами на шляху, щоб виділені транспортні засоби (переважно це були автобуси і меншою мірою вантажні автомобілі) не курсували порожніми. Траплялися випадки, коли за наявності виділеного транспорту на львівських підприємствах працювали майже цілими селами. Транспорт довозив працівників позмінно навіть із віддалених населених пунктів, особливо в нічні зміни:

> Тоді був такий час, що майже всі доїжджали. Думаю, що 200–250 тис. доїжджало. Разом із доїжджими у Львові нараховували близько 1 млн людей[168].

> На ізоляторний, електроламповий, автонавантажувач довозили людей щоденно в три зміни[169].

> Із 12 тис. працівників автобусного заводу близько 8 тис. доїжджали. Були навіть спеціально призначені вантажівки[170].

Проблем із проїздом виділеним транспортом не було. Транспортне сполучення Львова з окремими селами було добре налагоджене. Графік руху автобусів давав змогу повертатися додому навіть пізно вночі. Після закінчення другої заводської зміни автобуси чекали людей біля прохідної. Часто призначені для обслуговування транспортні засоби обслуговували водночас кілька підприємств. Наприклад, працівники заводу телеграфної апаратури скаржилися на пізні повернення додому після закінчення другої зміни, коли вони змушені були чекати на спільний з телевізорним заводом автобус[171]. Для зручності

---

167 *Даниленко Є., Кисельов В., Семенов В. та ін.* Праця міцна дисципліною // Львівський машинобудівник. 1970. № 23 (929). 23 червня.

168 Інтерв'ю з Коновал Л. Й.

169 Інтерв'ю з Тимків В. П., 1956 р. н. у с. Нагірці Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1971 р., зап. 12.07.2005.

170 Інтерв'ю з Гринишин І. Г.

171 ДАЛО, ф. Р–524, оп. 1, спр. 25, арк. 66.

доїжджання люди навіть годилися компенсувати кошти на виділений транспорт. З огляду на зростання доїждаючих працівників і нестачу транспортних засобів, окремі підприємства порушували питання про нагальне будівництво гуртожитків і від'їзд працівників у села лише у вихідні дні[172]. Трест "Львівжитлобуд" розпочав будівництво 90–квартирного житлового будинку для тимчасового, що згодом могло перерости в постійне, заселення його робітниками з сіл. З обуренням це сприйняли працівники-львів'яни, які вимагали поліпшення їхніх житлових умов[173]. Узимку за складних погодних умов маятниковим мігрантам тимчасово виділяли кімнати на ніч у гуртожитках підприємств.

Підприємства Львова приділяли значну увагу агітаційній роботі серед працівників, які доїжджали[174]. Агітаційна робота пояснювалася необхідністю викорінити "антирадянські настрої", які панували серед вихідців із західноукраїнських сіл[175]. У села та райони області приїжджали агітбригади й лектори, проводили тематичні вечори та різні зустрічі. Виховну роботу з робітниками, велика кількість яких доїжджала на роботу залізницею, вважали доцільно проводити в потягах. Працівники заводу автонавантажувачів проводили агітаційну роботу в потязі Львів–Судова Вишня[176], заводу "Львівсільмаш" – у потязі Львів–Мостиська[177]. Чималий досвід виховної роботи серед маятникових працівників мали автобусний завод, виробничі об'єднання "Електрон" і "Кінескоп", фірми "Райдуга", "Прогрес", "Маяк", "Промінь" та ін.[178]

---

172 ДАЛО, ф. Р–1572, оп. 1, спр. 28, арк. 34.

173 Там само. Ф. Р–1569 (Львівський обком профспілки будівництва і будівельних матеріалів), оп. 1, спр. 168, арк. 54.

174 *Малявський Ю.* Робітник зі села // Вільна Україна. 1979. № 32 (10083). 14 лютого.

175 ДАЛО, ф. Р–1572, оп. 1, спр. 43, арк. 71.

176 Злочинців – до відповідальності // За технічний прогрес. 1961. № 40 (678). 23 травня; ДАЛО, ф. Р–3090, оп. 1, спр. 72, арк. 106.

177 *Юрченко І.* Агітатори в поїзді // Вільна Україна. 1965. № 27 (6468). 9 лютого; *Різниченко В.* Виховання доїжджаючих трудівників – справа парторганізацій підприємств // Вільна Україна. 1972. № 255 (8514). 27 грудня.

178 Семінар з питань роботи серед доїжджаючих // Вільна Україна. 1973. № 139 (8655). 15 липня; *Федоренко Ів.* Агітатори у приміських поїздах // Вільна Україна. 1974. № 27 (8799). 8 лютого; *Радзиняк А.* Поліпшувати роботу з доїжджаючими // Вільна Україна. 1975. № 229 (9257). 23 листопада.

Отож, міграція зі села в місто була здебільшого неорганізованою, індивідуальною й мотивувалася переважно низькими заробітками в сільському господарстві та незадоволенням життям у селі загалом. Ці причини доповнювали прагнення сільської молоді отримати освіту, заробляти "власні гроші", уникнути роботи в колгоспі. Якщо в 50–60-х роках переїзд у місто стримувала безпаспортність селян і домінував виїзд на роботу, то з 60–70-х років більшість мігрантів становила сільська молодь, яка їхала в місто здобувати освіту. Багато опитаних мігрантів говорили про добровільний переїзд до Львова, перешкоди вбачали у тодішній державній політиці та особистих життєвих обставинах. Із сіл виїжджали переважно безсімейні молоді особи. Люди з навколишніх до Львова сіл доїжджали в місто. Хто проживав на більш віддаленій від міста відстані, зазвичай практикував позмінне працевлаштування, що давало змогу отримувати заробітну плату й обробляти присадибні ділянки в селах. Труднощів із доїжджанням практично не було – проїзд був недорогим, однак давалася взнаки нестача транспортних засобів, які не могли вмістити всіх пасажирів. Праця в місті давала селянам заробіток, тоді як доходи в колективних сільських господарствах не давали жодного матеріального заохочення.

Розділ 3

ЖИТЛОВО-ПОБУТОВЕ ОБЛАШТУВАННЯ

Після переїзду до Львова мігранти мали нагально розв'язати складні проблеми – житлові. Внаслідок демографічних втрат періоду Другої світової війни і виселення поляків зі Львова, наприкінці 40-х років XX ст. у місті було достатньо вільного житла. Частково заохочені можливістю поліпшити житлові умови до Львова приїздили росіяни й українці зі Східної України та Росії. Протягом наступних десятиліть при постійному зростанні кількості населення міста завдяки сільським мешканцям західноукраїнських областей проблема нестачі житла відчувалась особливо гостро. Мігранти жертвували досить непоганими житловими умовами в сільській місцевості та переїжджали до обласного центру з можливістю працевлаштування і дефіцитом житла.

3.1. Винаймання житла. Гуртожитки

Найпоширеніше вирішення проблеми пошуку місця проживання у Львові – винаймання житла. Переважна більшість мігрантів із сіл після переїзду проживали на квартирах. Знайти помешкання було неважко, квартир для винаймання було вдосталь. Житло у Львові знаходили за допомогою неофіційної "біржі житла і праці", яка в кінці 40-х років розташовувалася на початку вул. М. Горького (сучасна вул. В. Гнатюка), де на дерев'яній огорожі навколо зруйнованого будинку висіли численні оголошення[179]. Біржа діяла у скверику на

[179] *Гроссман Ю.* Пережитое и передуманное. Записки для друзей. Нью-Йорк, 1994. С. 170.

вул. 300-річчя Возз'єднання[180] (сучасна пл. Ярослава Осмомисла)*. Це було неофіційне місце зустрічей, де в будь-яку пору дня, особливо ввечері, крім неділі, вирішували квартирні питання. Деякий час "біржа житла і праці" була по вул. М. Горького в сквері поблизу залізничних кас.

Оплата орендованого помешкання була недорогою і залежала від житлових умов. Проживання у студентському гуртожитку коштувало близько 1 крб. 50 коп.–3 крб.[181], орендована квартира – в середньому 10–20 крб. для 2–3 осіб, що мешкали разом. Для сімейних мігрантів витрати на винаймання квартири сягали 40–50 крб., а іноді й до 100 крб. на місяць[182]. Щоб заощадити кошти, переселенці з сім'ями селилися у гуртожитках. Для студентів звичним був так званий студентський куток, де в однокімнатній квартирі проживало кілька студентів і власники житла. Вони мешкали в непристосованих для життя кухнях. За таких умов квартирант мав у своєму розпорядженні лише ліжко, яке й те частенько ділив з одним із співмешканців. У такі помешкання зазвичай приходили тільки переночувати. Львівські квартири були не до вподоби мігрантам через брак у них місця. Їм було соромно приводити сюди гостей, вважали, що ліпше посидіти з ними в парку. Траплялося, що вихідці з сіл винаймали помешкання у власників просторих 4–5-кімнатних квартир у центрі міста. Кімнати були великі й місця було вдосталь:

> …на Підвальній… (власники. – *Г. Б.*) ше мали в одному місці (квартиру. – *Г. Б.*). …Щось кімнат чотири чи п'ять. Місця було багато. А в Жовтневому проїзді (суч. Крива Липа), то там взагалі як по нашим міркам… Нас там жило троє, прохідні кімнати. Йдеш – одна, коридор, друга, коридор, третя, коридор. Все прохідне, а кімнати такі здорові, там можна було, напевне, сімей… То зараз кімнатки, а то була кімната, кімната, посередині я не знаю, що можна було ставити, автомобіль напевне, легковий[183].

---

180 *Онишко Б.* Велюровий піджак // Вільна Україна. 1982. № 44 (10845). 3 березня.

* Місце було відоме ще з часів існування Краківського ринку, який наприкінці 40-х років перенесли на сучасне місце.

181 *Хвостенко Д.* Так живут студенты // Львовская правда. 1961. № 223 (4778). 20 сентября; Інтерв'ю з Марців О. М.; Томашівською М. В., 1968 р. н. у смт. Шацьк Волинської обл., до Львова приїхала в 1985 р., зап. 18.11.2005.

182 Інтерв'ю з Чайкоською Г. Я., 1961 р. н. у м. Підволочиськ Тернопільської обл., до Львова приїхала в 1978 р., зап. 6.07.2005.

183 Інтерв'ю з Засінчуком Т. П.

Власниками квартир були росіяни, євреї і поодинокі українці, які переселилися до Львова в другій половині 40-х років. Інколи вони мали кілька квартир у різних районах міста. Мешканці міст здавали житло в оренду неофіційно. Ще до 60-х років окремі з них були власниками кількаповерхових будинків[184] й отримували за поселення та прописку новоприбулих людей значні кошти[185]. На 1962 р. у Львові налічувалось близько 13 тис. лише офіційно зареєстрованих осіб, які надавали помешкання в оренду, отримуючи 25–30 крб. із наймача[186]. Після переїзду до Львова вихідці зі сіл віддавали в оренду свої сільські помешкання[187].

Офіційне проживання в орендованій квартирі давало мігрантам право на тимчасову міську прописку і зумовлювало сплату власниками житла спеціального податку. Переважна більшість мігрантів проживала на квартирах неофіційно. Господарями житла були одинокі малозабезпечені люди старшого віку, які не мали призначених державою пенсій і потребували коштів. Львів'яни зумисне брали на квартири колишніх сільських мешканців, з огляду на їхню матеріальну допомогу. Квартиранти допомагали по господарству, доглядали за дітьми. Здебільшого в респондентів збереглись позитивні відгуки про власників житла, які були "самотніми, чесними і порядними"[188], "добре ставились до приїжджих"[189]. Хоча непоодинокими були й негативні згадки про неналежні умови проживання:

> …життя було жахливе, може якби там не жила, то б не покинула навчання. …ліжечко маленьке, ноги не витягнеш. Хлопчиська, дівчата, штук п'ять десь. Вони були старші і мене ображали, чи не брала їхнього масла питали. Ванна була така смердюча. На кухні, я до газу не звикла, не знала як до того підійти. Боялася собі їжу варити… (Господарі. – *Г. Б.*) заставляли воду в скляних пляшках носити… Треба було себе мучити, щоб так жити[190].

---

184 Оренда житла // Вільна Україна. 1960. № 174 (5169). 24 липня.

185 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5505, арк. 133.

186 "Продається квартира" // Вільна Україна. 1962. № 84 (5690). 10 квітня.

187 Наприклад, колишній житель с. Ланівці Тернопільської області, що проживав у Львові, впродовж 1945–1953 рр. здавав в оренду будинок у селі, в якому була сільська школа, за що отримував щорічно 650 крб. (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3864, арк. 205–206).

188 Інтерв'ю з Тимків В. П.

189 Інтерв'ю з Боднар М. М.

190 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.

Недороге житло у Львові не мало всіх вигод:

> Знімали з чоловіком одну кімнатку, без води, воду носили з підвалу сусіднього будинку[191].

> Після одруження знімали одну кімнатку без нічого, туалет був надворі. Платили мало, економили гроші на власну квартиру[192].

Мігрантів із віддалених населених пунктів забезпечували житлом у гуртожитках. Пільгами при поселенні користувалися сироти, діти з багатодітних сімей, молодь після демобілізації з армії й ін. Переваги при заселенні надавали приїжджим з інших областей. Гуртожитки були переповнені вихідцями з Львівської області, що підтверджувало інтенсивність їхньої міграції. Гуртожитки промислових підприємств кількісно переважали студентські. Для студентів вирішення житлової проблеми залежало від навчального закладу, в якому здобували освіту. Зазвичай училища не мали гуртожитків. Забезпечення житлом було краще організоване в технікумах і особливо у вищих навчальних закладах, які мали по кілька гуртожитків[193]. Досить добре забезпечували житлом своїх працівників львівські підприємства[194]. Однак виділені для гуртожитків будівлі не могли розмістити всіх. Актуальною залишалася проблема перенаселення заводських і студентських гуртожитків, зокрема Університету імені Івана Франка, Лісотехнічного і Політехнічного інститутів[195]. У 1957 р. із 4 тис. 300 студентів Університету імені Івана Франка лише 1 тис. 200 осіб проживали в студентському гуртожитку, решта – шукали інші помешкання[196]. Залежно від умов проживання думки людей щодо забезпечення гуртожитками різнилися: одні стверджували про наявність місць для всіх бажаючих, інші – про обмежену кількість. Влучними є слова одного з оповідачів:

---

191 Інтерв'ю з Костик А. А., 1930 р. н. у с. Старява Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1953 р., зап. 26.03.2005.

192 Інтерв'ю з Граб І. Й., 1941 р. н. у с. Зашків Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1965 р., зап. 31.03.2005.

193 *Руденко А.* Новосілля у студентів // Вільна Україна. 1971. № 256 (8258). 29 грудня.

194 ДАЛО, ф. Р–3090, оп. 1, спр. 308, арк. 56; *Грановський І.* Молодь робітничого гуртожитку // Вільна Україна. 1975. № 129 (9157). 4 липня.

195 Там само. Ф. Р–1654, оп. 1, спр. 5, арк. 46.

196 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 103.

> Не можна казати, що гуртожитків не було. Вони були, але місць було обмаль[197].

Зі створенням власних сімей переселенців поселяли в сімейні гуртожитки. Якщо не було сімейних гуртожитків, то винаймали квартири. Це могли собі дозволити лише поодинокі мігранти, незважаючи на високу оплату. В кращому випадку сімейним працівникам виділяли окремі кімнати, в гіршому – вони проживали спільно з іншими працівниками або окремо в чоловічому і жіночому корпусах. В цьому випадку сім'я була розірвана, чоловік мав змогу відвідувати дружину з дітьми лише вечорами після роботи. Часто серед сімейних маятникових мігрантів хтось один проживав постійно у Львові, а інший щодня доїжджав. У спільних кімнатах мешкало по кілька сімей або сім'ї разом з окремими працівниками[198]. Ця ситуація була характерна майже для всіх будівельних організацій Львова[199]. Переселенці вдавалися до незаконного проживання на території підприємств. Через незабезпеченість житлом на заводі автонавантажувачів його працівники навіть із сім'ями на початку 60-х років проживали в підвальних приміщеннях цехів, у душових, ночували на вокзалі[200]. Незабезпечені житлом студенти хімічного факультету Університету імені Івана Франка в 1957 р. не мали постійного місця проживання і ночували на вокзалі[201].

Умови проживання у гуртожитках були незадовільні. В гуртожиток заходили "як у тунель" – довгий коридор з кімнатами по обидва боки. Здебільшого кімнати були прохідні. У них проживало по 3–4, а інколи й понад 10 осіб. На початку 50-х років у гуртожитку Університету імені Івана Франка (сучасне приміщення географічного факультету

---

197 Інтерв'ю з Лісовим О. І., 1927 р. н. у с. Мелна Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., до Львова приїхав у 1956 р., зап. 9.08.2005.

198 *Улицький Л.* Ні умов, ні затишку // Вільна Україна. 1966. № 12 (6711). 18 січня; *Бірюкова Ю., Сорохтей Х.* В один суботній вечір… // Львівський машинобудівник. 1956. № 16 (122). 19 квітня; Інтерв'ю з Буколовською Л. В., 1959 р. н. у с. Млинівці Зборівського р-ну Тернопільської обл., до Львова переїхала в 1976 р., зап. 7.12.2005.

199 ДАЛО, ф. Р–1569, оп. 1, спр. 98, арк. 48.

200 Там само. Ф. Р–3090, оп. 1, спр. 72, арк. 17; С*ікевич Н.* "Незначна" історія // За технічний прогрес. 1961. № 88 (726). 11 листопада.

201 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 103–104.

по вул. П. Дорошенка) проживало по 8–10 і навіть 15–20 осіб[202]. У гуртожитку заводу автонавантажувачів у с. Рясне спільно мешкало по 18 осіб[203], а заводу "Львівсільмаш" по вул. Базарній у кімнатах було 10 щільно розміщених ліжок, на яких ночували навіть учотирьох[204]. Попри щільну заселеність гуртожитків "…люди були дуже добрі. В одній кімнаті могло проживати до 12 осіб і ніхто не сварився…"[205]. Помешкання працівників цегельного заводу, що в кінці 60-х років розташовувалося на околиці Львова в районі сучасного Сихівського масиву, за словами однієї з респонденток виглядало так:

> …була така велика кімната. Дві кімнати дівчат і одна хлопців. Жило разом 18 дівчат… То була колишня казарма чи склад, було таке довге, перегородки між кімнатами були з фанери. Дівчата називали то конюшнею. Питали: "Де живеш?", казали: "На конюшні". Там був прохідний двір, бо всі приходили туди і солдати, які недалеко служили, і сихівці мотоциклями приїжджали, місцеві приїжджали зі Зубри. Двері були з фанери, їх легко було виламати, жити було страшно… Там було страшно жити. Коли на свята дівчата роз'їжджалися, то закривалися на всі замки. До туалету ходили 20–30 м в поле[206].

Через нестачу житлових приміщень заселяли всі вільні будівлі в місті:

> …проживали в гуртожитку біля церкви Михайла. Церкви тоді позакривали, я ще того не розуміла… Не дуже затишне було місце. З одного боку були такі маленькі келійки, ліжка тісно стояли, а з іншого – така велика, може трапезна, і так багато дівчат там жило, ліжка були як у казармі…[207]

Мешканцям гуртожитків не створювали належних побутових умов. Численними були скарги на незадовільний стан газового і

---

202 *Чорній В.* Слов'янознавчі студії: статті, виступи та ювілейні матеріали. З нагоди 70-річчя від дня народження / Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут славістики. Львів, 2002. С. 265–266.

203 ДАЛО, ф. Р–3090, оп. 1, спр. 303, арк. 61.

204 *Петренко С.* У тісноті і без світла // Вільна Україна. 1960. № 242 (5237). 12 жовтня.

205 Інтерв'ю з Царик С. С.

206 Інтерв'ю з Дідух К. О.

207 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.

електропостачання, водопровідної системи[208]. У гуртожитках бракувало кухонного обладнання, меблів, посуду, постелі, покривал й ін. Відсутність меблів у кімнатах компенсували чемоданами для зберігання речей, продуктів і посуду, які тримали під ліжками:

> …є гуртожитки, в яких молоді жити гірше, ніж у злої мачухи. Ось кімнати одного з таких гуртожитків. Попід стінами і посередині впритул один до одного стоїть 18 ліжок! Шафи нема… З-під ліжок виглядають каструлі, сковороди, мішечки з продуктами… Каструлі, склянки стоять на підлозі[209].

> …односпальне ліжко, на якому спали в чотирьох… У кімнаті було 8 ліжок, між якими неможливо пройти, настільки близько вони одне біля одного… Немає необхідних побутових умов. Кімнати для зберігання особистих речей не виділено, тому чемодани всі тримають під ліжками… По темному коридору зі свічкою прийшли в душову, яка вже довгий час не працює через несправність. Кухня… Готувати страви тут неможливо, бо стіл ледве тримається на ніжках, а кран газової плитки можна відкрутити тільки при допомозі слюсарського інструмента[210].

Кухні були спільними. Одна кухня припадала на кілька житлових поверхів. На приготування їжі витрачали години. Мешканців було багато, якщо зранку не встигли зайняти черги до газової плити, то їсти цього дня не готували:

> …одна кімната і 20 чоловік на кухню, а мали і по двоє, і по троє дітей. А кухня мала 4 плити і ще всі не робили. Води гарячої не було, потім зробили не знаю в якому році. То в умивальнику прали. Душової не було. То на кухні було дорослих і дітей десь чоловік 80. На 80 людей 18 м² кухня була. Туалет, було чотири кабінки і вода не спускалася. Зливали воду. І так жили… Часом ще очередь на кухню їсти варити… і кожному треба щось зварити, і води загріти. Черга була, часом можна було до 12 і до 1 год варити їсти. А так ковбаси і хліба з маслом…

---

208 *Шифріна Є.* З дефектами та недоробками // Вільна Україна. 1972. № 212 (8471). 27 жовтня; *Тороповський М.* Переможець конкурсу “міс кербуд” // Ленінська молодь. 1963. № 23. 26 травня.

209 *Чечель В., Нетребенко М., Фаянс Л., Титаренко Т.* Ваш гуртожиток готовий до зими? // Ленінська молодь. 1956. № 141 (1117). 23 листопада.

210 *Петренко С.* У тісноті і без світла // Вільна Україна. 1960. № 242 (5237). 12 жовтня.

> З вікна до дерева в дворі натягали мотузку і так розвішували одяг. Одяг крали…[211]

Незадовільними були санітарно-гігієнічні умови. На декілька десятків людей припадало кілька умивальників[212]. Робітники автобусного заводу, які проживали в приміщенні монастиря на території підприємтсва, скаржилися на користування шкідливою для здоров'я технічною водою[213]. Через неутепленість приміщень, різні несправності й нестачу води душовими кімнатами не користувались:

> І от ми в гуртожитку. Не встигли ми піднятися на другий поверх, як на зустріч нам з криком вискочила напівроздягнена людина в мильній піні. Ми зрозуміли, що людині не пощастило вимитися, бо в душовій не стало води. Але нас заспокоїли, що такі випадки дуже часто трапляються тут[214].

Не влаштовувало мешканців гуртожитків продуктове забезпечення. Бракувало продуктових магазинів, а постачання наявних не задовольняло потреб. Жителям гуртожитків на околицях за продуктами доводилося їздити в центральну частину міста[215]. З огляду на перенаселеність і брак кухонь, вони надавали перевагу харчуванню у заводських або гуртожитських їдальнях. Актуальними були питання поліпшення роботи гуртожитських їдалень, будівництва для них нових приміщень. Побутовими незручностями окремі робітники виправдовували своє перебування у "середнячках" на виробництві[216]. Щоб поліпшити умови проживання в гуртожитках, організовували змагання за зразковий гуртожиток, проводили рейди-перевірки[217].

---

211 Інтерв'ю з Кутницькою Л. А., 1954 р.н. на хуторі Діброва Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова мігрувала у 1973 р., зап. 3.07.2005.

212 *Савченко Г.* Оце гуртожиток! // Вільна Україна. 1974. № 82 (8854). 27 квітня.

213 ДАЛО, ф. Р–3090, оп. 1, спр. 29, арк. 89, 97–98.

214 *Бірюкова Ю., Сорохтей Х.* В один суботній вечір… // Львівський машинобудівник. 1956. № 16 (122). 19 квітня.

215 *Возний М.* Контрасти гуртожитку // Львівський машинобудівник. 1960. № 24 (412). 11 червня.

216 *Гончаренко В., Улицький Л.* Настав вечір… // Вільна Україна. 1965. № 67 (6508). 6 квітня; *Нужний Ол.* Під одним дахом // Вільна Україна. 1965. № 69 (6510). 9 квітня; *Колісниченко О., Мишньов М.* Потреби мешканців гуртожитку // Вільна Україна. 1972. № 10 (8269). 15 січня.

217 За зразковий гуртожиток // Вільна Україна. 1974. № 39 (8811). 24 лютого; *Джуринская Р., Григорьев П., Нечай М.* Живет рабочий в общежитии // Львовская правда. 1971. № 162 (7396). 17 августа.

Особливістю життя в гуртожитках була атмосфера колективізму. Люди проживали ніби однією спільною родиною, коли всі знали всіх і про все, що відбувалося довкола. Нові покоління виростали в гуртожитках, люди мешкали всією родиною. У квартирі двері зачиняли і кожна сім'я жила відособлено від інших. У гуртожитках контакти між людьми були тіснішими, мимоволі доводилось спілкуватися з сусідами. Незважаючи на те, що дисципліна в гуртожитках була задовільною, двері в кімнатах на ніч зачиняли. Якщо вхідні двері не зачиняли, то людям уночі було лячно вийти з кімнати у коридор. Новим жителям спочатку було незвично протягом дня бачити довкола себе таку велику кількість людей. Проте молодь швидко звикала до змін і незручностей. Мігранти, які довший час прожили в гуртожитках і з різних причин їх залишили, говорили:

> Скажу відверто, відчував смуток. Шкода залишати будинок, де минуло стільки років життя. Хіба це забудеться?[218]

> У гуртожитку жити було дуже цікаво і дуже приємно, звідти не хотілося йти…[219]

Отримавши власне житло, людям було важко вийти з ритму гуртожитського життя:

> …мене вбивала на початку тиша. В нас до 1 години в буквальному розумінні цього слова гуртожиток гудів як вулик… А тут з години 10–11 (22–23 год – *Г. Б.*) все стихало…[220]

Гуртожитські будні не давали змоги їхнім мешканцям жити повноцінно. Окремі з них у гуртожитках лише ночували, а по-справжньому жили в селах у вихідні дні.

3.2. Житлове будівництво

У 50-х роках Львів охоплював лише свою низинну частину. За свідченнями людей, центр міста був схожий до сучасного, тільки

---

[218] *Грановський І.* Молодь робітничого гуртожитку // Вільна Україна. 1975. № 129 (9157). 4 липня.

[219] Інтерв'ю з Каргут С. Л.

[220] Інтерв'ю з Главацьким О. О.

“менше було прикрас”[221], “будинки більш сірі були”[222]. На південь місто простягалось до автобусного заводу та сучасного ринку “Південний”. У районі вул. Артема (сучасна вул. Володимира Великого) і Наукової наприкінці 60-х років було ще колгоспне поле. Вул. Стрийська від перехрестя з Науковою до Автовокзалу була військовим містечком з особняками без висотних будівель. Околиці Львова були зруйновані, люди там проживали дуже бідно і через постійне розширення території міста не будували власного житла:

> (На околицях. – *Г. Б.*) було ще гірше, ніж в нашому віддаленому селі, ніхто не будувався[223].
>
> Дорога при в’їзді в місто була ґрунтова, з ямами, всюди були болота[224].
>
> Вулиця Сахарова є асфальтована, там лінія трамваю проходить, а в моєму дитинстві, то була звичайна ґрунтова вулиця. Там була горка…, з якої на санчатах каталися на вулицю. Це було абсолютно спокійно, безпечно. Машина там колись проїде…[225]

Швидкими темпами будували нові житлові квартали радянського типу. Виростали нові райони вул. Артема, Терешкової (сучасна вул. І. Виговського), Наукової, а пізніше Стрийської, Кульпарківської, Сихова. Докорінно змінювалися генеральні плани розвитку міста[226]. У генеральному плані Львова 13 травня 1966 р. затвердили розвиток міста за принципом мікрорайонування. На кінець 60-х років у Львові були вже мікрорайони по вул. Терешкової, Пасічній, Верхній Зеленій, Стрийській, Підзамче. Комплексна забудова тривала в Південному, Сихівському, Жовтневому, Рясненському мікрорайонах, по вул. Варшавській, Б. Хмельницького, Любінській, 700-річчя Льво-

---

221 Інтерв’ю з Шарабурою М. І., 1943 р. н. у с. Розсохи Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1966 р., зап. 2.04.2005.

222 Інтерв’ю з Давидович М. Я., 1954 р. н. у с. Мазярка Кам’янка-Бузького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала 1969 р., зап. 25.11.2005.

223 Інтерв’ю зі Страшевським А. Й., 1924 р. н. у с. Ганьковичі Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1950-х рр., зап. 31.05.2005.

224 Інтерв’ю з Гринишин І. Г.

225 Інтерв’ю з Котлобулатовою І. П., 1951 р. н. у м. Львові, зап. 22.10.2008.

226 Турботи будівельників Львова // Вільна Україна. 1976. № 197 (9480). 5 жовтня.

ва (сучасний проспект В. Чорновола)[227]. Центральну частину міста планували розширити в північному напрямі, а проспекти Т. Шевченка і Леніна (сучасний проспект Свободи), вул. 700-річчя Львова, Галицьку і Краківську перетворити на пішохідні з трьома підземними переходами в районі вул. Коперника, 1 Травня (сучасна вул. Городоцька) і вул. Галицької[228].

Розбудова Львова почалась у 60–70-х роках і досягла піка на переломі 70–80-х років. У 60-х роках місто розширили в південному напрямі, де будували житловий район між вул. Стрийською і Кульпарківською. З середини 60-х інтенсивне будівництво проводили по вул. Терешкової, Дністровській (сучасна вул. Д. Бортнянського), у кварталах Нового Львова. Будівництво зростало з року в рік. У 1957–1960 рр. житловий фонд міста збільшився на 10 %. Якщо в 1945–1958 рр. було зведено 412 тис. м² житла, в 1959–1961 рр. – 543 тис. м²[229], то в 1971–1975 рр. – понад 1,4 млн м²[230]. Наприкінці 60-х років розбудовували вул. Любінську, Артема, Патона, Дністровську, Б. Хмельницького, селище Жовтневе. З початку 70-х років п'яти і дев'ятиповерхові будівлі житлового масиву по вул. Любінській "росли як гриби після дощу" і заселяли головно працівники виробничого об'єднання ім. В. І. Леніна, заводів автобусного і кінескопів[231]. На кінець 70-х років будівництво житла завершували в південному районі (вул. Артема, Кульпарківська, Наукова), зате активно проводили в північному (вул. Варшавська, Димитрова (сучасна вул. А. Лінкольна), Топольна, Грінченка) і східному (вул. Батальна (сучасна вул. Д. Вашингтона), проспекті Ленінського Комсомолу (сучасна вул. Пасічна))[232]. Розробляли плани будівництва нових житлових масивів у районі вул. Леніна (сучасна вул. Личаківська), тракту Глинянського, вул. Батальної і

---

227 Місто тягнеться до сонця // Ленінська молодь. 1967. № 96 (2779). 13 серпня.

228 Завтрашній Львів // Вільна Україна. 1965. № 231 (6672). 24 листопада.

229 ДАЛО, ф. П–4 (Львівський міський комітет Комуністичної партії України), оп. 1, спр. 871, арк. 70–71.

230 *Рудницький А., Середюк І.* Людині – красиве місто // Вільна Україна. 1975. № 177 (9205). 9 вересня; *Секретарюк В.* Львів крокує у майбутнє // Вільна Україна. 1976. № 37 (9320). 20 лютого.

231 Новобудови, новосілля // Вільна Україна. 1975. № 97 (9125). 18 травня.

232 Львів крокує у завтрашній день // Вільна Україна. 1978. № 1 (9797). 1 січня; *Кошла С.* Місто – твій дім, ти – його господар // Вільна Україна. 1984. № 81 (11383). 25 квітня.

Китайської[233]. Розбудову Львова влучно характеризував вислів: "Де був пустир – зараз виріс завод, де саджали бульбу – тепер стоїть школа, а на місці старої церкви – Палац культури"[234].

Будівництво Сихівського масиву передбачали розпочати в 1979 р., але відклали до початку 80-х років (перший будинок був збудований у жовтні 1980 р.[235]) через повільне виселення місцевих мешканців, будинки яких підлягали знесенню[236]. Перші жителі мікрорайону пам'ятали його ще незаселеним:

> На Сихові був ліс і пустир. З 1981 р. будинки росли як гриби, в 1981 р. було лише 4 будинки, поряд було с. Козельники[237].
>
> …кругом було поле, корови і кози паслися попід вікна[238].
>
> Сихів то було село, і там було красиво… Ліси… Особнячки були. І на Науковій були особнячки… Тоже ж всьо позносили і почали от ті хрущовки ставити… Стрийська, там тоже були будиночки, особнячки…[239]

Сихівський масив проектували на 200–250 тис. осіб. Це був комплексний план забудови житлових будинків разом з магазинами, школами, дитсадками. Будівництво супроводжували гасла: "місто в місті", "будинок для двохсот тисяч"[240]. У 1969–1970 рр. розпочали виготовлення документації на проведення тролейбусної лінії[241]. По вул. Островського (сучасна вул. В. Стуса) і Криворізькій (сучасний проспект Червоної Калини) планували прокласти трамвайну лінію, частина якої мала бути підземною[242].

---

233 Історія Львова в документах і матеріалах… С. 341–342; Новобудови Львова // Вільна Україна. 1980. № 118 (10419). 21 червня.

234 *Грабовський М.* Львів індустріальний // Вільна Україна. 1967. № 66 (7022). 1 квітня.

235 *Андрійченко Б.* Усе – вперше // Вільна Україна. 1982. № 90 (10891). 9 травня.

236 *Лубкович М.* Що буде у Сихові? // Вільна Україна. 1980. № 70 (10371). 11 квітня.

237 Інтерв'ю з Королишин Г. В.

238 Інтерв'ю з Тимків В. П.

239 Інтерв'ю з Торгоній Н. М., 1930 р. н. на Соловках, до Львова переїхала в 1954 р. з Дрогобицького р-ну, зап. 28. 08.2008.

240 *Тренчук М.* Скільки буде новоселів? // Вільна Україна. 1980. № 180 (10481). 19 вересня.

241 Львів: день завтрашній // Вільна Україна. 1967. № 234 (7190). 25 листопада.

242 *Лубкович М.* Що буде у Сихові? // Вільна Україна. 1980. № 70 (10371). 11 квітня.

Розбудовували околиці Львова. Вже на 1960 р. понад 200 будинків було збудовано у селищі Жовтневе, яке з'єднали з містом. Зростало селище Сигнівка, куди підвели газ і тролейбусну лінію[243]. Інтенсивно споруджували житло в селах поблизу Львова. Довкола міста створювали одноповерховий житловий пояс. Близько 500–600 мешканців Пустомитівського району щорічно вели індивідуальне будівництво[244].

Житло будували мікрорайонами. Житловий масив у районі вул. Артема та Наукової поділявся на 5 мікрорайонів, у яких на початку 70-х років проживало близько 100 тис. осіб[245]. Інтенсивне житлове будівництво загострювало проблеми зведення будівель соціально-побутового і соціально-культурного призначення. На кінець 70-х років не було завершено комплексне будівництво жодного житлового мікрорайону[246]. У щільно забудованих частинах міста бракувало ясел і дитячих садків. Жоден із дошкільних закладів міста не відповідав територіальному радіусу обслуговування дітей: замість 350 м він становив 1–2 км[247]. Після заселення вул. Броньової (сучасна вул. Я. Гашека) лише через 4 роки тут побудували школу, класи якої довгий час були переповнені, а навчання проводили у дві зміни[248]. Недостатньо організовували продовольче забезпечення околиць Львова. Мешканці селища Кривчиці, наприклад, відчували потребу в продовольчих магазинах, будинку побуту, дитсадку; за ліками й овочами їздили в центральну частину міста[249]. Проблемою залишалось облаштування шляхів. Дорогою від під'їздів до транспортних зупинок, шкіл і дит-

---

243 Околиці Львова // Вільна Україна. 1960. № 192 (5187). 14 серпня; Мікрорайон телевізійного заводу // Вільна Україна. 1968. № 34 (7247). 17 лютого.

244 *Кошла С.* Забудова чи будівельна лихоманка // Вільна Україна. 1973. № 176 (8392). 5 вересня.

245 *Порохнавець Я.* Південні обриси Львова // Вільна Україна. 1973. № 6 (8522). 9 січня.

246 *Кошла С., Фаріон М.* Грані забудови Львова // Вільна Україна. 1976. № 185 (9468). 18 вересня.

247 Місто, в якому ти живеш // Вільна Україна. 1976. № 24 (9307). 4 лютого.

248 *Ходиркер Б.* Адреса – Сихівський масив // Вільна Україна. 1983. № 105 (11156). 1 червня.

249 *Жорська В., Горчинський В.* Неперспективна околиця? // Вільна Україна. 1973. № 146 (8662). 25 липня.

садків мешканцям новобудов доводилось долати немалі перешкоди[250]. Жителі Збоїщ, наприклад, ішли 2 км по ґрунтовій дорозі до кінцевої зупинки трамваю № 6[251].

Швидких темпів зростання житлового фонду досягали через впровадження з 1962 р. "найбільш прогресивного способу будівництва" – керамзитобетонних панелей. Перші два будинки такого типу були закладені в житловому мікрорайоні по вул. Пасічній[252]. На початку 60-х років у Львові відкрили завод будівельних виробів, який спеціалізувався на випуску стінних панелей, міжповерхового перекриття й інших збірних елементів будівель[253]. Темпи зведення житла пришвидшились із впровадженням будівництва великими панелями з вмонтованими дерев'яними вікнами, що економило час і людські ресурси[254]. М. Хрущов стверджував, що кожен буде забезпечений власним житлом до ери комунізму – 1980 р.[255] Розпочалося масове будівництво так званих хрущовок. У 1963–1964 рр. Львівський домобудівний комбінат здав у експлуатацію вже 19 п'ятиповерхових панельних будинків. На спорудження будинку в середньому витрачали три місяці. Новобудови здавали в експлуатацію раніше визначених термінів. П'ятиповерховий 80-квартирний будинок по вул. 700-річчя Львова змонтували за 23 дні[256]. Будівельні колективи освоювали нові прогресивні методи[257]. У 1974 р. було зведено перший 12–поверховий житловий будинок[258].

Актуальною залишалась проблема якості новозбудованого житла. Будівельні організації працювали в умовах штурмівщини. Частенько

---

250 *Боціян Б.* Потреби мікрорайону // Вільна Україна. 1967. № 26 (6982). 4 лютого; *Твердохліб Ф.* Забуті вулиці // Вільна Україна. 1968. № 206 (7419). 18 жовтня; *Коломиец Н., Варягина В., Бигун В.* … Стоит без окон и дверей // Львовская правда. 1966. № 43 (5495). 2 марта.

251 *Коломиец Н.* Если "хата скраю…" // Львовская правда. 1974. № 82 (8086). 27 апреля.

252 Досвід крупнопанельного будівництва // Вільна Україна. 1962. № 271 (5877). 18 листопада.

253 *Воробьев И.* Улита едет… // Львовская правда. 1960. № 50 (4297). 1 марта.

254 *Андрієнко Р.* Чекайте новосіль! // Вільна Україна. 1965. № 21 (6462). 31 січня.

255 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.

256 З крупно панельних блоків // Вільна Україна. 1965. № 147 (6588). 28 липня.

257 Прикраса нашого міста // Вільна Україна. 1973. № 159 (8675). 12 серпня.

258 Жилой 12-этажный // Львовская правда. 1974. № 68 (8072). 7 апреля.

технічну документацію на будівництво видавали протягом кількох років. Це призводило до спорудження будинків "на око", коли проекти ще розробляли, а будівництво вже йшло. Роботи проводили з великими недоліками, а державні комісії продовжували приймати новобудови, оцінюючи їх на "добре" і "відмінно". Непоодинокими були випадки повернення новобудов на доопрацювання[259]. Незадовільною була робота тресту "Львівжитлобуд", що неодноразово ставило під загрозу виконання плану житлового будівництва по місту й області загалом[260]. Будівельникам допомагали працівники промислових підприємств і організацій міста, продуктивність праці яких була низькою. Для зменшення недоліків будівництва впроваджували преміювання, що прямо залежало від якості новобудов[261].

Нагальні потреби в житлі призводили до заселення будівель зі значними недоліками. Новобудови були гнітючими, нагадували старі будівлі, що потребували капітальних ремонтів. У приміщеннях шкіл-інтернатів по вул. Патона та Боженка (сучасна вул. Княгині Ольги) між панелями перекриття утворились величезні щілини, з яких сипався пісок. Люди не встигали відсвяткувати новосілля, а будинки осідали, в капітальних стінах з'являлись тріщини[262]. У новозбудованих будинках протікав дах, нерівною була підлога, двері й вікна не відчинялись або, навпаки, не зачинялись. Низька якість столярних робіт, оскільки використовували лісоматеріали без попереднього просушування. У зовні завершеній будівлі ще місяцями тривали роботи сантехніків. Через відсутність каналізаційних труб у житловому будинку по вул. 700-річчя Львова вода стікала по внутрішніх стінах будівлі, що загрожувало повільним руйнуванням[263]. Із початком опалювального сезону текли труби, заливало квартири, коли "центральне опалення діяло як водопровід, із тією різницею, що вода текла без бажання людей"[264]. У кімнатах встановлювали по 3–4 секції опалювальних

[259] *Твердохліб Ф.* Будівельна "карусель" // Вільна Україна. 1967. № 163 (7119). 16 серпня.

[260] ДАЛО, ф. Р–1569, оп. 1, спр. 583, арк. 103.

[261] *Суходуб З.* Будувати на "відмінно" // Вільна Україна. 1975. № 212 (9240). 28 жовтня.

[262] Майже з натури // Вільна Україна. 1966. № 59 (6758). 25 березня.

[263] *Олійник Л.* Відписка чи байдужість? // Вільна Україна. 1973. № 170 (8686). 28 серпня.

[264] *Земсков В.* Прикрі недоробки // Вільна Україна. 1960. № 175 (5170). 26 липня.

батарей, тому температура зазвичай не перевищувала 15 градусів[265]. Будівлі опалювали на початках навіть зробленими з бочок "времянками"[266]. Часто на новобудовах оголошували аварійний стан, а мешканці розпочинали капітальні ремонти відразу після заселення[267]. Коли будували Сихівський масив, то для економії часу на шпаклювання і побілку стін використовували шпалери, які жителі не полюбили. Вони знімали шпалери і робили побілки кожен на свій смак[268]. Люди роками мешкали в непридатних для життя помешканнях. Квартири обладнували в підвальних приміщеннях, стіни яких були мокрими, вода просочувалась крізь щілини в підлозі, утворювався хатній грибок. Мігранти з сіл проживали в закинутих будівлях на околицях міста в офіційно неіснуючих квартирах без прописки, квартплати, опалення[269].

Поряд із будівництвом нового відновлювали старий житловий фонд. У більшості будівель замінювали дахи, міжповерхові перекриття[270]. Суттєві недоліки допускали у відборі будівель для капітального ремонту та якості його проведення. Ремонтні роботи тих часів не можна порівняти з дорадянськими. Після кількох днів проведення "так і руйнується все буквально на очах": штукатурка осипалася, карнизи падали[271]. Затяжні темпи капітальних ремонтів пояснювали проведенням ремонтних робіт без відселення мешканців і, навпаки, руйнування будівель мотивували виселенням жителів[272]. Капітальні ремонти проводили без врахування історичної цінності будівель. Під час реконструкції універмагу на розі вул. 1 Травня старі ліфти пов-

---

265 *Дмитрів І.* Зіпсута радість // Вільна Україна. 1973. № 16 (8532). 23 січня; *Тренчук М.* Тіні світлого старту // Вільна Україна. 1981. № 35 (10586). 17 лютого; *Його ж*. Не встигають сантехніки // Вільна Україна. 1985. № 74 (11626). 17 квітня.

266 ДАЛО, ф. Р–1572, оп. 1, спр. 37, арк. 38–39.

267 *Калантаєвський В., Гужвій В., Мостовий С., Тренчук М.* Відпустка для новосілля // Вільна Україна. 1982. № 101 (10902). 26 травня.

268 *Тренчук М.* Є право, є й обов'язок // Вільна Україна. 1981. № 234 (10785). 6 січня.

269 *Надіїн В.* Всі ми мешканці // Вільна Україна. 1960. № 85 (5080). 10 квітня.

270 Ремонт будинків затягується // Вільна Україна. 1965. № 206 (6647). 19 жовтня.

271 ДАЛО, ф. Р–1572, оп. 1, спр. 43, арк. 64–65; *Гензель Р., Барановская Г.* Когда дом в ремонте… // Львовская правда. 1961. № 134 (4689). 8 июля.

272 *Новиков П.* Музейная редкость // Львовская правда. 1969. № 155 (6877). 9 августа.

ністю замінили новими залізними, які зовсім не вписувались в інтер'єр приміщення. Реконструкція призвела до руйнування кабін із червоного дерева і дорогого оздоблення центральної сходової клітки[273].

3.3. Отримання квартир та облаштування

Житлова проблема у Львові вирішувалася важко. Можливості купити квартиру не було навіть за наявні кошти. Існував єдиний шлях – вступати в черги на житло (тоді казали "стати на чергу"), що тягнулися роками. У 50-х роках у них перебували 3–4 роки, в наступні десятиріччя – 10–15, а інколи й понад 20 років. Непоодинокими були випадки, коли люди не отримали обіцяного державного житла. Заяви про бажання стати на чергу подавали за місцем проживання чи місцем праці з підписами всіх повнолітніх членів сім'ї, які проживали разом. Щорічно протягом першого кварталу проводили перереєстрацію черговиків[274]. Окремі черги створювали для молодих спеціалістів* і пільговиків. Їх позачергово забезпечували житловою площею[275].

До отримання власного житла мігрантам виділяли так звані малосімейки або тимчасові відомчі, часто непридатні для життя помешкання:

> Мали кімнату в підвальному приміщенні. Жили жахливо. Страшенна була сирість, жаби скакали, повзали слизні. Учителька записувала дітей до школи і всі з двадцяти дітей у списку жили в підвалах… Але жили, терпіли, чекали, надіялися[276].

> …жили на веранді ще з кількома сім'ями, там було дуже холодно, маленька дитина простудилася[277].

---

273 Хто винний? // Вільна Україна. 1960. № 2 (4997). 4 січня.

274 *Кузьменко П.* Право на житло // Вільна Україна. 1981. № 200 (10751). 18 жовтня.

* Молодими спеціалістами вважали випускників вищих і середніх навчальних закладів протягом 3 років після їх закінчення.

275 Житло для молодих спеціалістів // Ленінська молодь. 1984. № 110 (5437). 13 вересня.

276 Інтерв'ю зі Зварич М. М., 1938 р. н. у с. Зашків Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1956 р., зап. 25.05.2005.

277 Інтерв'ю з Кулинич І. І.

Власне житло у Львові було явищем вагомим. Квартира у Львові була тим рубежем, що припиняв щоденну маятникову міграцію і зумовлював переїзд у місто на постійне місце проживання. Окремі мігранти комплексували через відсутність свого помешкання у Львові. За словами оповідачів, львівська квартира надавала їм відчуття соціальної рівності; була критерієм, на підставі якого львів'яни приймали новоприбулих у своє коло:

> При працевлаштуванні запитували про наявність житла. Коли мав житло, то був своїм серед працівників, тоді й заробітна плата, і відношення до тебе на роботі були кращими. Житло в гуртожитку робило людину залежною від адміністрації, а власне робило її вільнішою[278].

Вирішення житлової проблеми залежало від темпів будівництва. Швидше черги на житло просувалися на заводах, які вели власне будівництво. На державній роботі отримати помешкання було практично неможливо, через що люди часто змінювали місце праці. Чіткою система розподілу квартир була на великих підприємствах, коли терміни отримання житла можна було навіть підрахувати. Ще одна проблема – обширність черг, у яких перебували тисячі людей. У 60-х роках у чергах на житло на автобусному і заводі автонавантажувачів перебувало до 1 тис. сімей[279]. Одна з респонденток записалась у чергу в 1971 р. й за її підрахунками власну квартиру отримала б лише в 2056 р.[280] Причиною повільного просування черг було те, що голова родини отримував квартиру для себе й окремі квартири для своїх дорослих дітей. Через бажання владнати житлові проблеми мігранти працювали на будівництві, в ЖЕКах, на військових заводах. Заводи періодично отримували так звані імпульси розвитку. Люди з навколишніх до Львова територій працювали двірниками, а після отримання житла переходили на вище оплачувані роботи на заводах[281].

У 60-х роках розпочали кооперативне будівництво, яке значною мірою розв'язало житлову проблему. Серед перших житлових кооперативів Львова були "Медик", "Художник", "Дружба". Коо-

---

278 Інтерв'ю з Кушніриком І. Г., 1952 р. н. у с. Касперівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхав у 1974 р., зап. 14.06.2005.

279 ДАЛО, ф. Р–3090, оп. 1, спр. 29, арк. 98; спр. 72, арк. 114.

280 Інтерв'ю з Тимків В. П.

281 Інтерв'ю з Каргут М. І.

ператив "Медик" налічував понад 100 пайовиків і на початку 60-х років був найбільшим у місті. Кількість львівських кооперативів швидко зростала: в 1963 р. їх було 5, 1964 р. – 8, 1965 р. – 14, 1966 р. – 102, зокрема, "Карпати", "Молодіжний", "Супутник", "Космос", "Україна–1" й ін. Спорудження житла кооперативним способом масово впроваджували в практику[282]. Кооперативи організовували на підприємствах і поряд із державними створювали окремі кооперативні черги. Умовою вступу в кооператив було внесення першого грошового внеску в розмірі, який залежав від якості майбутнього житла. Далі підприємства брали кредити і розпочинали будівництво. Майбутні мешканці квартир допомагали своєю працею на будівництві й сплачували решту суми[283]:

> Двокімнатна кооперативна квартира коштувала 5 тис. крб. Перший внесок заплатили 2 тис. 100 крб., а далі протягом 10 років виплачували. 2 тис. 100 крб. – це були великі гроші на той час, але для двох працюючих це було нормально. Без сторонньої допомоги на зарплату можна було сплатити[284].

> …зібрати кошти на перший внесок 3 тис. крб. було важко. Квартира коштувала 10–15 тис. крб. Одна зарплата 300 крб. йшла на сплату кредиту. Сплачували 20 років[285].

Із запровадженням кооперативного будівництва, за наявності необхідних коштів для першого внеску, подальше отримання житла не було складністю. Надалі ситуація докорінно змінилась. Кооперативне будівництво набувало масового характеру і черги на житло теж просувалися повільно. У 80-х роках створювали МЖК (молодіжні житлові кооперативи): групи молодих спеціалістів протягом 2–3 років брали участь у будівництві власного житла.

Для забезпечення працівників квартирами підприємства зводили житло за рахунок власних коштів. Підприємства міста домовлялися з будівельними організаціями про спільне ведення будівництва.

---

282 ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 2121, арк. 81; *Марков Н.* На кооперативних засадах… // Вільна Україна. 1966. № 90 (6789). 7 травня.

283 Житлові кооперативи // Вільна Україна. 1962. № 196 (5802). 19 серпня.

284 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д., 1949 р. н. у с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова переїхала в 1966 р., зап. 4.05.2008.

285 Інтерв'ю з Граб І. Й.

Взамін за надану допомогу виділяли кілька квартир у новій будівлі[286]. Застосовували працю робітників-майбутніх мешканців квартир і навіть членів їхніх сімей:

> От ходив, так мусив, в першу зміну робив на заводі, а другу зміну ходив на будову, і жінка моя так само, теж ходила зі мною разом[287].

У 1957–1960 рр., наприклад, колектив автобусного заводу власними силами побудував 24 2–квартирних і 10 8–квартирних житлових будинків[288]. Заохочували індивідуальне житлове будівництво. Людям виділяли земельні ділянки під забудову, банківські кредити і будівельні матеріали[289].

Наділення житлом проводили відповідно до законодавчих норм[290]. Громадянам, які не перебували на квартирному обліку, житлову площу не надавали. На облік зараховували прописаних у Львові осіб, що постійно проживали в місті та займали житлову площу менше 5 м² на кожного мешканця. Правом першочергового отримання квартир користувалися наймачі житлових приміщень і члени їхніх сімей; особи хворі на інфекційні форми туберкульозу; військовослужбовці високих рангів і ті, хто перебували на військовій службі не менше 20 років. Ізольовані квартири надавали при захворюваннях серцево-судинної системи, органів дихання, опорно-рухового апарату, туберкульозі, психічних захворюваннях[291]. Першочергово помешкання виділяли сім'ям із трьома і більше дітьми й особам, які проживали в підвалах, аварійних будинках. Підставою зарахування на чергу було проживання в одній кімнаті двох і більше сімей незалежно від їхніх родинних стосунків. Надання житлових приміщень проводили в розмірах

---

286 Квартирні комбінації // Вільна Україна. 1961. № 168 (5471). 18 липня.

287 Інтерв'ю з Андрєєвим К. В., 1929 р. н. у с. Трибухівці Межибожського р-ну Хмельницької обл., до Львова приїхав 1952 р., зап. 8.10.2005.

288 Справа всього колективу // Львівський машинобудівник. 1960. № 14 (40). 2 квітня.

289 ДАЛО, ф. Р–3090, оп. 1, спр. 5, арк. 33; ф. Р–1569, оп. 1, спр. 98, арк. 135; Злочинців – до відповідальності // За технічний прогрес. 1961. № 40 (678). 23 травня.

290 Як поділити квартири // Вільна Україна. 1960. № 33 (5028). 9 лютого; Розподіл житла // Вільна Україна. 1961. № 94 (5397). 20 квітня.

291 Оплата лікарняних листків // Вільна Україна. 1979. № 31 (10082). 13 лютого.

не нижчих від середньої житлової забезпеченості мешканців певного населеного пункту. Для Львова ця норма становила 7,2–13,65 м² на особу[292]. За новим положенням 1975 р. для одержання квартири за місцем праці враховували стаж роботи (не менше 3 років)[293]. На облік не зараховували осіб, які протягом останніх 5 років зумисне погіршили свої житлові умови. Дозволяли вилучати з черги за неправдиві відомості або протиправні дії, що призвели до зарахування на облік. Працівникам, які допустили хуліганські дії, черговість на отримання житла відтерміновували. У результаті смерті особи, яка перебувала на черзі, право на отримання житла зберігали за членами сім'ї.

Численними були факти зловживань і хабарництва при розподілі квартир. Порушення стосувалися обліку черговиків, недотримання правил оформлення справ і ведення журналів, незаконного зарахування в черги, надання квартир поза чергою. Замість єдиних журналів обліку визначеного зразка складали декілька списків, за якими було важко виявити черговість. У кожному з них під одним номером могли значитися різні прізвища[294]. До квартирних махінацій були причетні посадовці від найнижчого до загальнодержавного рівня, які мали доступ до розподілу[295]. Житлові умови цих посадових осіб, їхніх родичів і знайомих неправомірно поліпшувалися[296]. Зважаючи на це, деякі мігранти свідомо відмовлялися вступати в квартирні черги[297]. Для контролю черговиків залучали профспілки, писали скарги. Траплялися випадки незаконної організації житлових кооперативів – їх створювали особи, які влаштовувалися працівниками певної організації, підприємства і від їхнього імені зверталися з проханням виділити земельну ділянку під будівництво, а далі збирали документацію, даючи хабарі посадовим особам[298].

---

[292] *Деркач Г.* Порядок розподілу житла // Вільна Україна. 1968. № 99 (7312). 21 травня.

[293] Нове у наданні житлової площі // Вільна Україна. 1976. № 187 (9470). 21 вересня.

[294] *Максимів Г.* А робітник чекає… // Вільна Україна. 1960. № 101 (5096). 29 квітня; ДАЛО, ф. Р–3090, оп. 1, спр. 29, арк. 26; ф. Р–524, оп. 1, спр. 96, арк. 41.

[295] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5505, арк. 62, 68.

[296] *Іллічов Г., Атаманчук В., Данилова Т. та ін.* Тов. Герасименко розподіляє… // За технічний прогрес. 1961. № 29 (667). 11 квітня.

[297] Інтерв'ю з Біль М. М., 1959 р. н. у с. Довгомостиська Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1978 р., зап. 27.11.2005.

[298] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4733, арк. 276–278.

Існував нелегальний ринок житла. Нерідко львів'яни, які виїжджали з міста, прописували у своїх державних комунальних квартирах сторонніх осіб і фактично ці квартири продавали. Наприклад, трикімнатна квартира площею 85,5 м², яка займала цілий поверх в особняку на вул. Серафимовича (сучасна вул. О. Олеся) в 1968 р. коштувала 5 тис. крб.[299] Інколи колишні власники намагалися повернути продане житло, яке офіційно перебувало в їхній власності[300]. Способом торгівлі житлом був обмін, завдяки якому можна було отримати ліпше помешкання. За завищення житлових площ квартир при обміні, надання житла в аварійних будинках із перспективою отримання нового давали хабарі[301]. У містах була поширена практика здавати житло в оренду. Ще до 60-х років деякі мешканці міст мали кількаповерхові будинки й отримували за поселення та прописку нових людей значні суми грошей[302]. Предметом купівлі-продажу були земельні дачні ділянки й збудовані на них, часто-густо з використанням державних будівельних матеріалів, дачні будинки[303].

Квартирна плата була майже незмінною і становила в середньому близько 3 % сімейного бюджету[304]. У 60-х роках особи зі заробітною платою від 12 крб. 50 коп. до 45 крб. оплачували за 1 м² від 4 до 12,75 коп., якщо доходи перевищували 45 крб. – 13,2 коп. Багатосімейним працівникам, незалежно від розміру заробітку, квартплата зменшувалась: при 4 утриманцях на 20 %, при 5 і більше – на 30 %; в будинках без водопроводу і каналізації – на 20 %. Нарахування проводили лише з житлової площі, не враховували кухонь, коридорів, вбиралень, ванних кімнат, внутрішніх виступів стін, печей тощо[305].

Трактуючи на початках своє перебування у Львові тимчасовим, сільські мігранти уникали придбання майна в місті. Вирішення житлової проблеми шляхом винаймання квартир не потребувало купівлі

---

299 *Бєлінський М.* Особняки в провулках // Вільна Україна. 1973. № 84 (8600). 29 квітня.

300 "Продається квартира" // Вільна Україна. 1962. № 84 (5690). 10 квітня.

301 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4296, арк. 57–60.

302 Там само. Спр. 5505, арк. 133.

303 Там само. Спр. 4943, арк. 93.

304 *Галайчак Т. Е.* Рост материального благосостояния рабочего класса Украинской ССР в 1971–1980 гг.: Дис … канд. ист. наук: 07.00.02. Львов, 1985. С. 161; Історія Львова… С. 366.

305 *Деркач Г.* Плата за квартиру // Вільна Україна. 1966. № 161 (6860). 16 серпня.

меблів. До Львова молодь приїжджала з невеличкими валізами, з якими "мандрували" містом. На середину 50-х років молодь з чемоданчиками замість портфелів можна було зустріти на вулицях міста[306]. Оскільки вони не були прив'язаними до сталого помешкання у Львові великою кількістю власних речей, то легко змінювали місце проживання у межах міста. Валізи компенсували відсутність меблів у гуртожитських кімнатах, для економії місця їх тримали під ліжками[307]. Першою і нерідко єдиною річчю мігрантів в отриманих власних помешканнях були привезені ще зі села валізи, де зберігалось все їхнє майно в місті[308].

Облаштування квартир не вирізнялося різноманіттям меблів і аксесуарів. Меблі були однотипними, стандартними й майже однаковими в усіх. Зазвичай помешкання мігранта охоплювало 1– чи 2–кімнатну квартиру, тому купляли насамперед найнеобхідніші речі – стіл, шафу, ліжко. На перших порах після отримання власного житла без меблів можна було й обійтися[309]. Новосели купували меблі в одному екземплярі, навіть стільці[310]. Поширеними були тридверні шафи, дивани, кушетки, дзеркала з тумбами, серванти, креденси. Через брак місця попитом користувались розкладні крісла. Як зазначали оповідачі, меблевих "стінок" тоді ще не було. Згодом мода на "стінки" дійшла до абсурду. Люди купували дорогі книги, щоб заповнити ними порожні полиці, їх не читали, а зберігали лише "для краси".

Незважаючи на однотипність квартир, оповідачі помічали відмінності в облаштуванні житла різних мешканців міста. Корінним львів'янам меблі залишали батьки, їхні квартири вражали мігрантів старими "панськими" меблями і картинами на стінах. За словами респондентів, у квартирах львів'ян і приїжджих зі села обов'язковими були образи (ікони), у мігрантів зі Сходу їх не було. Меблі були стандартними, але водночас були й оригінальні речі. Це залежало насамперед від доходів сім'ї та самих мешканців квартири:

---

306 Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Том ІІ. (1953–1966) / Упорядники Т. Галайчак, О. Луцький, Ю. Сливка, Л. Батрак-Плодиста, Б. Микитів. Редколегія Ю. Сливка (відп. ред.), Т. Галайчак, О. Луцький. Львів, 1996. С. 221.

307 *Петренко С.* У тісноті і без світла // Вільна Україна. 1960. № 242 (5237). 12 жовтня.

308 Інтерв'ю з Боднар Ф. М., 1945 р. н. у с. Торгів Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1963 р., зап. 20.03.2005.

309 Інтерв'ю зі Шпаковською Б. М.

310 Інтерв'ю з Андрєєвим К. В.

> Одні купляли стінки, гарнітури, а бідніші – диван і шафу, і цим обмежувалися. У одних було багато книжок, а в інших – речі, одяг…[311]

Швидкі темпи житлового будівництва у Львові зумовили в 60-х роках різке зростання попиту на меблі. Якщо у 1964 р. на Львівщині було продано меблів на суму 6,4 млн крб., то в 1967 р. – на 10,5 млн крб.[312] Розмах квартирного будівництва вимагав постійного збільшення випуску компактних меблів. Інколи нова світла умебльована квартира справляла гнітюче враження, її площа була зайнята громіздкими та різностильними меблями. Це могли були нові, дорогі речі, але вони ні за стилем, ні за масштабами не відповідали малогабаритним квартирам. Дефіцит меблів був постійним. Меблі були дорогими; їх отримували за знайомством, за хабарі. Проблем не було з купівлею найпростіших речей[313]. У меблевих магазинах практично все розкуповували. Доводилось задовольнятись тим, що було наявним у продажі[314]. Постійними були потреби в кухонних меблях, наборах дитячих меблів, однокімнатних наборах[315]. Зростав випуск стільців, столів, шаф, ліжок. У Львові в костелі св. Анни і на Краківському ринку були магазини вживаних меблів. У 80-х роках створювали спеціальні черги на отримання меблів. Періодично проводили перереєстрацію черговиків, в чергах стояли навіть уночі. Львівським підприємствам час від часу виділяли товари на продаж працівникам. Для цього видавали спеціальні талони, що було своєрідною лотереєю – тільки кілька талонів були виграшними. За талонами можна було придбати лише зазначені в них товари, ними часто обмінювались.

---

311 Інтерв'ю з Боднар М. М.

312 *Круковець Є.* Будні меблі // Вільна Україна. 1967. № 144 (7100). 21 липня.

313 Інтерв'ю з Цабан О. М., 1960 р. н. у с. Тухолька Сколівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1980 р., зап. 9.06.2005.

314 Мебель не пользующаяся спросом // Львовская правда. 1960. № 46 (4293). 24 февраля.

315 *Огурок Й.* Індустрія інтер'єру // Вільна Україна. 1971. № 160 (8162). 14 серпня; "Меблі: скільки їх, які вони" // Вільна Україна. 1973. № 151 (8667). 1 серпня.

3.4. Мігранти з сіл у львівських квартирах. Сільський уклад у місті

Мігрантам зі сіл було важко звикнути до міського способу життя, особливо протягом перших років перебування у Львові. У міських квартирах їх переповнювало відчуття тісноти, замкненості, браку місця і простору, але "звикали примусово, бо була біда"[316]. Новоприбулим було лячно мешкати "на поверсі". Значно комфортніше люди почувались у квартирах на першому поверсі, коли різниця з попереднім місцем проживанням у селі була менше помітною. Багатьом із них львівські помешкання були не до вподоби; у "міських вуликах", "львівських мурах" вони почувалися "сковано". Причини цих переживань зумовлені різкою зміною умов життя. У селах люди зростали в окремих оселях, мали усталені уявлення про власну землю, власну хату і подвір'я. У селі відчували простір і свободу:

> Спочатку трохи важко було привикнути, що ти в чотирьох стінах. А в селі природа рядом, сади цвітуть, поріг переступив і все. Потім з часом звикалось, приходилось. На балкон вийдеш, там довго не постоїш так, як в селі. Там (у селі. – *Г. Б.*) дивуєшся природою: то росте, то цвіте[317].

У Львові треба було адаптуватися до життя здебільшого в одній кімнаті, яка була водночас кухнею, спальнею і вітальнею: "Одна кімната – ось і весь простір", – тому в квартирі хотіли вмістити все[318]. Приїжджі самовільно переобладнували балкони. Керівництво житлового масиву в районі вул. Артема та Наукової, наприклад, скаржилось на спотворення новобудов самовільним внесенням змін у лоджії і балкони. Балкони оббивали дошками або віконними рамами, обтягували поліетиленовою плівкою і використовували їх як комірки[319].

---

316 Інтерв'ю з Солигою І. Ф.

317 Інтерв'ю з Біль М. М.

318 Інтерв'ю з Ґудзяком Т. М., 1958 р. н. у м. Поморяни Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1975 р., зап. 24.05.2005.

319 *Кошла С.* Місто – твій дім, ти – його господар // Вільна Україна. 1984. № 81 (11383). 25 квітня; *Твердохліб Ф.* Як живеш, під'їзде? // Вільна Україна. 1985. № 95 (11647). 17 травня; Інтерв'ю з Гусар С. В., 1949 р. н. у с. Княжий Міст Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджала з 1966 р., переїхала в 1978 р., зап. 11.11.2005.

Швидше звикали до життя у Львові і не відчували дискомфорту в міських квартирах мігранти, умови проживання яких у селах були незадовільні. Відсутність почуття браку простору вони пояснювали простотою і скромністю сільського життя. У повоєнні роки житлове будівництво в селах майже не вели, окремі селяни не мали власного житла і, крім того, сільські сім'ї були багатодітні: "В селі нас було в сім'ї шестеро дітей і всі жили в одній хаті"[320]. Тому після отримання помешкання у Львові такі перселенці, навпаки, раділи цьому. За браком часу дехто навіть ніколи не задумувався про наявність чи відсутність простору в міській квартирі. Увесь день люди працювали і лише вечори проводили в квартирах.

Мігранти зазначали, що не потребували власної квартири, оскільки мали житло в селі й тимчасове помешкання у Львові. Схожі думки висловлювали не лише ті, хто проживали поблизу Львова і щоденно доїжджали. Навіть люди з віддалених сіл вважали своє перебування у місті тимчасовим:

> Жити було де, тому власного житла не хотіла мати у Львові, знала, що маю хату в селі[321].

Ці переконання мотивували насамперед фактом народження і зростання в селах та небажанням жити у Львові. Такі оповідачі вимушено проживали у львівських квартирах, щоб працювати в місті. Окремі з них повернулися доживати віку в села, залишивши міські квартири дітям.

Мешканці навколишніх до Львова сіл наголошували на чіткій для них відмінності проживання і працевлаштування у Львові:

> Не було бажання отримати житло у Львові, виріс у селі. Не зміг би жити у чотирьох стінах і дивитись у вікно як машини їздять. Це мені було неприємно… Вирішив для себе, що житло у Львові мені не потрібне. Ролі не відігравало навіть те, що близько проживав до Львова, їздити на роботу це одне, а жити у Львові не хотів би, бо виріс у селі. У кімнатах напевне задихнувся б, хочеться вийти на подвір'я, обійти навколо хати, подихати свіжим повітрям, взяти лопату і покопати землю зранку, послухати як свинка захрюкає у стайні, поговорити зі сусідами, а там двері, двері і все. У великому місті задихаюся[322].

---

320 Інтерв'ю з Боднар Ф. М.

321 Інтерв'ю з Дідух К. О.

322 Інтерв'ю з Кравцем І. М., 1953 р. н. у с. Сокільники Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджає з 1971 р., зап. 25.04.2005.

> Доїжджала, а у Львові не хотіли жити. Після переселення з Польщі місто було пустим, поляки і євреї виїхали, могли поселитися у будь-якому куточку міста, але привезли зі собою господарку, шукали село. Село було близько до Львова, тому не було потреби. Чоловік ніколи б не поміняв найгіршої хати в селі на квартиру з усіма зручностями у Львові. У селі вийдеш з хати, походиш по подвір'ю. А у Львові закриєшся і сидиш у кімнатах[323].

Вихідці з сіл і районних містечок спочатку оселялися розпорошено, винаймали квартири, проживали в гуртожитках, але з будівництвом нових житлових кварталів почали творити замкнуті групи. Дотримання сільського укладу життя зберігалось у гуртожитках і новобудовах на окраїнах міста, де більшість приїжджих були колишніми сільськими мешканцями. У подвір'ях новобудов проживали справжнім селом. Будували сарайчики, в яких тримали кролів, поросят, домашню птицю, її розводили навіть на балконах. Мігрант-мешканець Левандівки утримував у підсобному господарстві навіть до 100 кроликів[324]. Люди самовільно обробляли землю, що пустувала довкола забудов, доки їм цього не забороняли. Мігранти намагалися отримати у Львові земельні ділянки під городи, влаштовували їх на газонах, споруджували збірні металеві, часто виготовлені кустарним способом, гаражі-бокси[325]. Керівництво автобусного заводу зазначало про невиконання планів зі здачі металобрухту через розкрадання металу і самовільне будівництво працівниками заводу металевих гаражів[326]. Жителі північної околиці Львова – Збоїщ – самовільно споруджували огорожі на прилеглих до будинків земельних ділянках, де замість квітів вирощували городину[327]. З 1952 р. у східній частині Львова в районі вул. П. Сагайдачного і М. Лисенка розпочали створення великого паркового масиву. Там зіткнулися з проблемою значних земельних площ у середині масиву, зайнятих під городи[328].

---

323 Інтерв'ю з Гринишин І. Г.

324 Інтерв'ю з Андрєєвим К. В.

325 *Порохнавець Я.* Південні обриси Львова // Вільна Україна. 1973. № 6 (8522). 9 січня.

326 *Кириленко С.* Крадені гаражі // Вільна Україна. 1961. № 175 (5478). 26 липня.

327 *Коломиец Н.* Если "хата скраю…" // Львовская правда. 1974. № 82 (8086). 27 апреля.

328 Не все гаразд // Вільна Україна. 1962. № 187 (5793). 10 серпня.

На невеликих ділянках землі в кілька сотих вирощували здебільшого городину. Як зазначали оповідачі, потреб в овочах не було, вони були дешеві. Городи обробляли для того, щоб "трохи попрацювати на землі й відлити душу"[329]:

> Люди зі села звикли до землі. … люблю працювати на землі, отримую енергію від землі, задоволення[330].

> Постійно був потяг до землі. Маю грядку городу, вирощую цибульку, моркву. Хочеться дитині прищепити любов до землі. Під будинком посадила вишні і це нагадує "садок вишневий коло хати", це нагадує село. Завжди хочеться мати щось своє[331].

Навіть зараз, за словами мігрантів, вони ліпше почуваються на окраїнах міста, де поміж висотними будинками можна знайти особняки з городами. Люди, які постійно проживали і працювали на околицях Львова, скаржились на втомленість від поїздок у центральну частину міста.

Сільські мігранти прагнули отримати окреме, ізольоване від сусідів помешкання. Зрозуміло наскільки важко сільським мігрантам, а особливо старшого віку, було проживати в гуртожитках, коли майже все було спільним. Після переїзду вони прагнули зберегти сільський спосіб життя, коли кожен мав свою власність і був досить незалежним від сусідів:

> Квартиру шукала окрему, хотіла мати все своє, хотіла жити відособлено від сусідів, навіть спочатку не хотіла квартири зі спільним коридором при вході[332].

Непоодинокими були випадки, коли мігранти відмовлялися від львівських квартир, а самотужки купляли оселі на околицях. Один із новоселів по вул. Автозаводській (сучасна вул. Д. Бандрівського), незважаючи на заборони житлово-комунальних служб, за сільським звичаєм обклав стіни одноповерхового будинку дровами[333]. Маючи

---

329 Інтерв'ю з Каргут С. Л.

330 Інтерв'ю з Граб І. Й.

331 Інтерв'ю з Боднар М. М.

332 Інтерв'ю з Каргут М. І.

333 *Бабушкін В., Йосифов Є., Яцишина М.* Бережи свій дім! // За технічний прогрес. 1961. № 41 (679). 26 травня.

змогу працювати на підприємствах міста, люди хотіли мати у Львові власну хату, подвір'я, поле й сад:

> …тато не хотів державної квартири, хотів мати власну хату… Вони з мамою шукали ту хату, шукали і найшли[334].

Мігранти утримували домашні господарства і проживали у Львові сільським життям, від якого згодом відмовлялися через брак часу[335]:

> Власне в мене також є господарська будівля. Свого часу я мала там пару курей так, як ми живемо на околиці Львова. Ну, але, я знаю, воно себе не оправдовує тому, що цілими днями всі на роботі, а щоб тримати щось живе для того звичайно треба приділяти їм якусь увагу[336].

3.5. Одяг. Мода. Торгівля

У Львові приїжджі зі сіл вирізнялися своїм зовнішнім виглядом. Незважаючи на те, що в радянський час не було суттєвої різноманітності в одязі й він був більш-менш однаковим для всіх, різниця у зовнішності сільських і міських мешканців була помітною, хоча й не привертала надмірної уваги. Думки оповідачів щодо відмінностей в одязі жителів міст і сіл різнилися. Вони наводили суперечливі твердження про те, були ці відмінності чи їх не було, і робили це здебільшого в контексті порівняння зі сучасністю. Умовно можна виділити дві хронологічно відмінні групи свідчень мігрантів. Прибулі до Львова в 50-х – на початку 60-х років не помічали суттєвих відмінностей в одязі, після переїзду більше давався взнаки традиційний сільський одяг. У 70–80-х роках з появою "модного" одягу різниця стала відчутнішою – приїжджі зі сіл на початках не мали матеріальної змоги або мало цікавилися новими модними тенденціями.

Одяг вихідців із сіл вирізнявся простотою і скромністю. Як наголошували мігранти, вони не були брудними, їхній одяг був навіть

334 Інтерв'ю з Царик С. С.

335 Інтерв'ю з Кулинич І. І.

336 Інтерв'ю з Тростянською О. В., 1961 р. н. у с. Бабичі Радехівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1976 р., зап. 22.11.2005.

чистішим, та вони менше стежили за модою, приділяли мало уваги зовнішньому вигляду і взуттю. Змогу одягатися "багатше", "поміському" мали лише заможні жителі сіл. Інколи вони приїжджали до Львова навіть ліпше одягнені від міських. Селяни, маючи кошти, не мали змоги купити одяг, оскільки його не було у сільських магазинах. Зібравши певну суму грошей, одяг їхали купувати до Львова. З появою модних речей "балоновий плащ і гумові чоботи-боти робили першою дівкою на селі"[337].

Різниця в одязі між приїжджими зі села й мешканцями Львова була помітна відразу після переїзду. Відрізнити міських і прибулих після року життя в місті було складно. Менше вирізнялися своєю зовнішністю приїжджі з близько розташованих до Львова сіл. Вони часто бували в місті й були обізнані з новими модними тенденціями. З іншого боку, маятникових мігрантів, які дбали не про свій естетичний вигляд, а матеріальний достаток – приїжджали зі сумками продуктів на продаж і поверталися додому ввечері з такими ж, наповненими купленими у Львові товарами – можна було легко вирізнити серед львівського натовпу[338]. Через великі пакунки за плечима їх з гумором називали десантниками[339]. Відмінності простежувалися у головних уборах[340] – сільські дівчата приїжджали в місто у хустинах, а жительки Львова носили шапки, беретки, кубанки. Якщо в селі, з огляду на загальноприйняті норми, дівчина не могла пройтися без хустини, то у Львові вони намагалися їх не носити. До Львова сільські дівчата приїжджали в сарафанах, жакетках, ситцевих і сатинових сукнях, в'язаних або трикотажних шерстяних светрах, спідницях-плісеровках, штапельних і шалянових спідницях, нейлонових блузках й ін.[341] Різнився дитячий одяг: в селах батьки одягали

---

337 Інтерв'ю з Дідух К. О.

338 Інтерв'ю з п. Анею, 1943 р. н., до Львова приїхала в 1965 р., зап. 28.04.2005.

339 Інтерв'ю з Долгополовим А. П., 1957 р. н. у м. Приозерську Ленінградської обл., до Львова приїхав у 1966 р., зап. 22.08.2008.

340 Якість головних уборів була ознакою приналежності до партійної еліти: "...в ті часи приналежність до парткерівної еліти саме й визначалася наявністю пижикової чи ондатрової шапки на голові, нутрії то вже належали до нижчого розряду" (*Петренко М. Є.* Лицарі пера і чарки. Львів, 2000. С. 35).

341 Інтерв'ю з Присташ Л. М., 1961 р. н. у с. Сокільники Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджає з 1979 р., зап. 24.04.2005; Дідух К. О., Гринишин І. Г.

дітей залежно від матеріальних статків, перешивали свій одяг на дитячий, а львів'яни не допускали, щоб діти вирізнялися з-поміж своїх однолітків гіршим одягом[342].

Міські традиції в одязі приїжджі переймали помірковано. Відразу після переїзду вони здебільшого не купували новий одяг, а носили привезений із села. Міські мешканці отримували вищі заробітки і мали змогу ліпше одягатися. Вихідці з сіл "коли купляли річ, то вже на роки"[343]. Вони ділили одяг на щоденний і святковий, святковий шанували і носили роками. Моду на штани приймали не відразу і по-різному. Деякий час дівчатам навіть забороняли носити штани як "відхилення в бік гнилої буржуазної моди"[344]. Окремі з них протягом усього життя у Львові жодного разу не одягнули штанів, тоді як львів'янки, навіть старшого віку, носили їх без жодних застережень. Значно швидше сільські дівчата переймали моду на короткі спіднички. Вони обрізали привезені з села спідниці, залишаючи однудві довгі для поїздок додому. Їхати в село у коротких спідницях і шапках спочатку соромилися.

Львів'янки вирізнялися елегантністю, оригінальністю, шармом, "панським" і модним одягом. Вони одягалися "сміливіше", "яскравіше", інколи "по-панськи", зі смаком, коли одяг "лежав" краще і був підібраний у тон; носили короткі або, навпаки, довгі спіднички (тоді, коли всі одягали тільки короткі), капелюшки, пов'язували на шиї хустинки, мали речі ще їхніх матерів і бабусь, вирізнялися доглянутими руками і манікюром. Вихідці з сіл носили кольоровий контрастний одяг, наприклад, до зелених колгот могли одягнути червоний светр і виглядали "як папуги"[345]. Більшість була охоплена "стадністю", браком оригінальності. Одяг для львів'ян не відігравав такого значення як для мігрантів, яких нерідко цікавило тільки те, як ліпше одягнутись. Модну річ, яка з'являлася в продажу, купляла майже кожна з них. Окремі приїжджі з-поза Львівської області називали одяг львів'ян навіть дещо європеїзованим[346].

Мігранти-чоловіки менше помічали відмінності в одязі, ніж жінки. Львів'яни завжди були підтягнуті й навіть за поганої погоди

342 Інтерв'ю з Каргут С. Л.
343 Інтерн'ю з Войтанович М. М.
344 *Петренко М. Є.* Лицарі пера… С. 123, 174.
345 Інтерв'ю з Присташ Л. М.
346 Інтерв'ю з Присяжним П. І., Лісовим О. І.

одягалися святково. Сільські хлопці мали переважно одне святкове вбрання, яке носили тільки по неділях[347]. У 50-х роках їх можна було ще побачити у вишитих сорочках[348].

Переселенці змінювали зачіски. Дівчата не відразу обрізали довге волосся, заплітали його в коси, які опускали на плечі або обводили навколо голови. Модним було коротке кучеряве волосся, зачіски "кінський хвіст" і "бабета". Спокушені модою на короткі стрижки дівчата масово обрізали коси. Це негативно сприймали мігранти старшого віку. Одна з оповідачок пригадала як викладач училища самовільно покарав дівчат за те, що вони підстригли волосся[349]. Сільські дівчата потай від чоловіків обрізали коси і робили завивки[350]. Працівники перукарень використовували моду на короткі зачіски з корисливою метою: волосся сільських дівчат перетворили у прибутковий промисел – нелегальне виробництво перук[351]. У вжиток входили хімічні барвники волосся "Гамма", "Лондатон"[352]. Сільські дівчата рідко користувалися косметикою, хоча деякі з них після приїзду в місто почали нею зловживати. Сільські хлопці вирізнялися короткими стрижками, за що їх називали "селюками"[353]. Вони стриглися під "польку", "напівбокс" чи "бокс". У Львові чоловіки носили довше волосся, яке спадало на плечі і забороняли радянські моральні приписи[354].

Наявний тоді в магазинах одяг був низької якості. Люди одягалися "стандартно і сіро", "незграбно". Швейні фабрики поспішали перевиконати планові завдання. Вони звільнялися від бракеражу, тобто виявлення браку і перевірки відповідності продукції до стандартів, що призводило до порушення затвердженої шкали ростів і

---

347 Інтерв'ю з Говорухою Л. Т., 1940 р. н. у с. Великі Дороші Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджала з 1962 р., переїхала у 1972 р., зап. 21.05.2005.

348 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 80.

349 Інтерв'ю з Кутницькою Л. А.

350 Інтерв'ю з Королишин Г. В.

351 *Тижбір М.* Ой, ви коси, коси русі!.. // Вільна Україна. 1960. № 14 (5009). 17 січня.

352 *Константинов А.* В погоне за модой // Львовская правда. 1969. № 166 (6888). 24 августа.

353 Інтерв'ю з Присяжним П. І.

354 Інтерв'ю з Куник С. Р., 1960 р. н. у с. Задвір'я Буського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1975 р., зап. 6.06.2005.

розмірів[355]. Траплялися курйозні випадки, коли рукави або штанини були різної довжини. Покупці скаржилися на якість тканин і пошиття, немодні фасони, одноманітність кольорів. Переважав темний одяг, що пояснювалося його практичністю. Темним і теплим був однаковий для всіх осінньо-зимовий одяг. Побувавши за кордоном, мігранти помічали, що там одягаються яскравіше[356]. Люди купували тканини і шили одяг в ательє та приватних кравців. Діти 50-х років у холодну пору року носили хутряні шапки, валянки, коміри верхнього одягу пов'язували шарфами[357], а влітку бігали босоніж. Дитячий одяг був низької якості:

> …пальта і плаття для дівчаток нагадують лантухи з наспіх пришитими до них рукавами, а кольори… задовольнили б хіба що сімдесятирічних бабусь[358].

> …дитячий трикотажний костюмчик кольором нагадує застояну воду в ставку…[359]

Модними в різний час були штани, спідниці-плісе, балоновий і шкіряний верхній одяг, пальта-джерсі, джинси, кросівки, сорочки-сафарі з металевими ґудзиками, гольфи білого кольору й ін. У моду ввійшли вузькі в талії і максимально розширені донизу штани "кльош", прикрашені ґудзиками, монетами, вишивкою, мереживом, різнобарвними вставками, ланцюжками; взуття з каблуком-кльошем. Серед тканин попитом користувалися парча, кремплін, полістер, нейлон. Наслідувати останні новинки західної моди почали з популярністю рок-н-ролу[360]. Більші можливості доступу до новітніх західних тенденцій музики та модного одягу мали діти військовослужбовців, а їхні доньки подекуди аж надто цим захоплювалися[361]. Деякий час модно було носити зі собою фотоапарати і

---

355 *Марков Н.* Одяг повинен прикрашати людей // Вільна Україна. 1960. № 91 (5086). 17 квітня.

356 Інтерв'ю з Кушніриком І. Г.

357 Культурне життя в Україні… С. 221.

358 *Новак М.* Без керма і без вітрил // Вільна Україна. 1962. № 40 (5646). 16 лютого.

359 *Романов О.* Плями на трикотажі // Вільна Україна. 1974. № 40 (8812). 26 лютого.

360 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 119.

361 Ibid. P. 120; Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

радіоприймачі. На думку мігрантів, мода тоді була "різкіша", модні речі змінювалися часто і були дуже різні[362].

У 50-х роках серед мешканців міста вирізнялися "стиляги". Вони носили завужені донизу штани "дудочки" (25–26 см), які власноруч зшивали, через що ті видавалися короткими. Взуття стиляг – "румунки" на каучуковій широкій високій підошві. Оригінальною була зачіска, "робили північний гребінь на голові": зверху волосся начісували і пригладжували по боках до голови [363]. З популярністю творчості Елвіса Преслі сільські хлопці копіювали його зачіску, а деякі почали носити голубі костюми, незважаючи на те, що ніколи не чули його музики[364]. Зі стилягами постійно вели боротьбу. Забороняли носити одяг із будь-якими іноземними емблемами[365]. Зауваження робили навіть із-за довжини краватки[366]. Стиляг виловлювали, розпорювали штанини і примушували вставити клинці. Як наслідок моральної нестійкості, їм приписували неробство, звинувачували в існуванні на батьківські кошти, вживанні жаргону, розвагах[367]. Наприкінці 60-х років у Львові з'явилися хіпі. У 1970–1971 рр. викрили дві спроби створити їхні організації в місті. Учасниками руху хіпі була молодь здебільшого віком 16–18 років, навіть комсомольці[368]. Хіпі вирізнялися зовнішністю: розширеними донизу штанами, довгим волоссям, а чоловіки – бородою. Вони збиралися в саду, який називали "святий сад", позаду костелу кармелітів на початку вул. М. Лисенка, поблизу приміщення Львівського обкому компартії, проводили там зібрання – "сейшени"[369].

Якісний модний одяг було важко купити, його "діставали хто як міг", переплачували значно більше його магазинної вартості. Це не стосувалося працівників державного апарату, для яких існували окремі магазини з поліпшеним постачанням:

---

362 Інтерв'ю з Венгер О. Р., 1958 р. н. у с. Мокряни Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова переїхала в 1975 р., зап .10.11.2005.

363 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.

364 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 80.

365 ДАЛО, ф. П–53, оп. 20, спр. 1, арк. 19.

366 Інтерв'ю з Присяжним П. І.

367 *Нагорний А.* Кого можна назвати "стилягою"? // Ленінська молодь. 1956. № 140 (1116). 21 листопада; Вогонь критики по стилягах // Ленінська молодь. 1956. № 151 (1127). 16 грудня.

368 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 397, арк. 35–36, 42–44, 49.

369 Детальніше див.: *Лемко І.* Львів понад усе…; *Ріш В.* Радянські "діти-квіти"… S. 421–428.

> Були так звані обкомівські магазини, які обслуговували працівників обкому і райкомів партії. Не усі знали, де вони знаходилися, але знали, що такі були. Там було все, все, що було дефіцитним для населення, все було там[370].

Характерний для радянського періоду дефіцит на товари легкої і харчової промисловості відкривав людям, які мали доступ до сфери торгівлі, необмежені можливості для махінацій. Типовим було творення видимості відсутності в магазинах одягу, взуття, продуктів харчування, які користувалися попитом[371]. Безрезультатні намагання купити потрібну річ змушували вдаватися до приватних домовленостей і переплачувати за товари. Працевлаштування у сфері торгівлі вважали вигідним джерелом матеріального збагачення, а працівники торгівлі були "потрібними людьми" і їх шанували:

> Спочатку в Торгово-економічний інститут не хотіли поступати вчитися, називали їх "торгаші". Але потім до торгівлі було важко дістатися; хто працював у торгівлі, на базах, той досяг багато в матеріальному становищі, значно більше, ніж ті, хто закінчили ЛНУ [Львівський національний університет імені Івана Франка, до 1999 р. Львівський державний університет. – *Г. Б.*] чи Політехнічний[372].

> Допомагали родичам, знайомим отримати певні речі. Був час, коли були товари, але люди не мали грошей. А потім були жахливі роки. Дефіцити. Лише окремі люди мали. Все робилося так: "А он нужный человек!". Хабарі були тоді всюди[373].

Радянське суспільство жило за принципом взаємних послуг. Звичними були розмови про те, де можна домовитися, чи переплативши дістати ("по блату", "по знайомству", "з-під прилавка"). Дефіцитні товари продавці розподіляли між собою; залишали одяг і взуття потрібних розмірів для колег по роботі, знайомих, родичів і сторонніх осіб. Домовленості налагоджували через знайомих, родичів, знайомих своїх знайомих. Стандартний пароль у магазині – ім'я особи, від якої зверталися. Існував своєрідний обмін товарами та послугами: особи, які не мали доступу до товарів, але займали певні посади чи

370 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

371 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4943, арк. 30–33.

372 Інтерв'ю з Боднар Ф. М.

373 Інтерв'ю з Цар З. В., 1951 р. н. у с. Малий Полюхів Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова переїхала в 1965 р., зап. 30.04.2008.

були фахівцями в затребуваній ділянці могли отримати за зроблені послуги потрібні товари. Такий обмін не завжди був вигідний одній зі сторін. Дехто вважав, що ліпше переплатити за потрібний товар, а свої вміння чи можливості продати дорожче:

> …Дрогобицька ковбаса коштувала 3,80 крб. Попробуй собі її купи. Там були (магазини. – *Г. Б.*) Сквозняк і "Елегант" поряд, вона мені дає ковбасу, а я їй – плаття. Потім я подумала мені краще за ту ковбасу переплатити і продати то плаття, взяти більше. … Нехай я б давала за ту ковбасу по 5 чи по 10 крб., все одно мені було вигідніше продати то плаття, наварити 100 грн. (крб. – *Г. Б.*). Такі були пристосування до життя[374].

Переплата була звичним явищем у радянському суспільстві. Великим попитом користувався імпортний одяг, який доходив до покупця значно дорожчим від реальної вартості. Подекуди ціни були завищені вдвічі, незважаючи на це, потрібні товари радо купували. Переплата на одяг у 30–50 крб. вважалася дуже вигідною (зазвичай переплачували значно більше). Працівники торгівлі, які мали доступ до імпортного одягу, інколи додатково заробляли на одній речі аж 200–300 крб.[375] Вживаний імпортний одяг можна було купити у так званих комісійних магазинах. За завищеними цінами продавали в 70–80-х роках вироби із золота; їх масово скуповували іноземці, чимало переплачуючи[376].

> Коли я вже працювала економістом на фірмі одягу, то в мене вже не було проблем. Я могла вже сама комусь зробити якийсь одяг. Дубльоночки, шубки, це все в мене було. І між іншим такий секрет був: скажімо дубльонку я взяла, ношу її там січень, половину лютого, потім продаю і ще на тому заробляю… Скажімо прийшли джинси, вони коштували 70 крб., звичайно в торгівлю як таку вони не попали. І от прийшла завмагом, я тоді працювала економістом…, каже я вам даю поки що по дві пари джинсів, скажіть, який вам потрібен розмір, собі чи для продажу… Ті даю по 70 крб., а ще по дві чи по три (пари – *Г. Б.*) даю на продаж і ви мені повинні дати на 20 крб. більше – по 90. Я брала ті дві пари, йшла в магазин і казала дівчатам я вам даю по 110 і мене вже це не обходило. От такі були накрутки. В них був вже свій контингент людей. Це була дуже вигідна справа...

374 Інтерв'ю з Цар З. В.
375 Інтерв'ю з Цар З. В.
376 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

> Продавці реалізовували вже по 130 крб. Це вважалося дуже добре, коли ти купив з переплатою в 50 руб. …Пам'ятаю мала югославську дубльонку, вона коштувала 860 руб., я її поносила на Різдвяні свята… і продала десь за тисячу… Так само робили зі взуттям. На імпортне взуття давалося два місяці… гарантії. Я поносила там два місяці і відірвала підошву чи ще там щось, я ж там ходила, ми були одна…, відносилися до одного торгу. В мене там суконку брав і я ходила там як економіст торгу на ревізії, то все. Ну я кажу вони в мене порвалися. Комісія склала, що вони порвалися. Я собі здавала і мені повертали гроші. … Але то ж всі не мали таку можливість[377].

Перешкодою для купівлі одягу деякий час була відсутність у мігрантів львівської прописки:

> Не мала львівської прописки. Взяла в жінки по роботі її паспорт і з ним купила собі плащ…[378]

Зловживання зводилися не тільки до продажу "з-під прилавка" з переплатою, а й до вибіркового постачання дефіцитних товарів. У магазини товари надходили зі спеціалізованих баз. Керівниками баз були заможні люди, які "без хабара не виписували (товари. – *Г. Б.*)"[379]. Благополуччя будь-якого завідувача магазину залежало від уміння налагодити товариські стосунки з працівниками бази. Дорогий дефіцитний товар завжди був вигідним придбанням, адже його можна було продати ще дорожче. На деяких базах цілеспрямовано накопичували велику кількість дефіцитних товарів легкої промисловості, здебільшого одягу і взуття, які зберігали там і продавали протягом тривалого часу. При розподілі товарів деякі магазини отримували товари підвищеного попиту понад визначені норми, інші користувалися правом першочергового їх постачання[380]. Дефіцитні товари доручали реалізовувати продавцям, які не виставляли їх у відкритий продаж, а мали власне коло приватних покупців. Націнка залежала від близькості покупця. Найближчим продавали "з-під прилавка" за офіційними цінами. Працівники комісійних магазинів формували мережу постачальників. До нелегальної торгівлі залучали тільки довірених людей.

---

377 Інтерв'ю з Цар З. В.
378 Інтерв'ю з Дідух К. О.
379 Інтерв'ю з Цар З. В.
380 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 377, арк. 3–4.

Значного поширення набула дрібна нелегальна торгівля, яку називали спекуляцією. Нею займалися переважно жінки без постійного місця праці; вони перепродували товари підвищеного попиту або такі, що не мали налагодженого постачання[381]. Нелегальною торгівлею імпортними речами, які привозили польські туристи чи студенти-іноземці, займалися фарцовщики[382]. Автор анонімного листа до першого секретаря Львівського обкому КПУ В. Добрика зазначав про безкарну спекулятивну торгівлю на головних площах і вулицях міста: поблизу універмагу по вул. 700-річчя Львова, навпроти театру опери та балету ім. І. Франка (сучасний Львівський національний академічний театр опери та балету ім. С. Крушельницької), у громадських туалетах[383]. Нелегально торгували на "барахолці" – стихійному ринку, що в різний час розташовувався за театром опери та балету (неподалік сучасного ринку "Добробут"), на "рогатці" (вул. Б. Хмельницького), по вул. Шевченка поблизу с. Рясне.

Одяг і взуття можна було придбати під час поїздок за кордон або відряджень у великі забезпечені дефіцитними товарами міста, особливо Москву, столиці країн Прибалтики. Його купували не лише для власних потреб, але й нелегально перепродували[384]. Часто купували все, що потрапляло під руки[385]. Для отримання імпортних товарів використовували родинні зв'язки в Польщі. Польський одяг, взуття, парфумерія далеко не відповідали європейським зразкам, але були жаданими і доступними. Відвідавши родичів чи знайомих у Польщі, завжди можна було придбати імпортну польську річ, знайти змогу щось перепродати і трохи підзаробити[386].

В іноземців нелегально скуповували валюту. Її обмінювали на

---

381 У 60-х роках основними предметами нелегальної торгівлі в містах були товари широкого вжитку, особливо одяг (шерстяні светри й хустки) та продукти харчування (крупа, овочі й фрукти, лавровий лист, чорний перець); у селах – будівельні матеріали, синька, дріжджі (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5505, арк. 42).

382 Інтерв'ю з Гудзяк О. Б, 1958 р. н. у м. Поморяни Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1975 р., зап. 1.06.2005; Сірою М. Г.

383 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2048, арк. 111.

384 *Антошко М.* Легко відбулись // Заводський гудок. 1965. № 23 (398). 12 червня.

385 *Хохулин А. В.* Мы – манкурты. Часть третья (1977 – 1983) // http://zhurnal.lib.ru/h/hohulin_aleksandr_wasilxewich/chastxtretxja1977-1983.shtml.

386 *Рябчук М.* Польща, польський, поляки… С. 138–139.

сертифікати, які перепродували або на які купували в спеціалізованих магазинах дефіцитні товари, автомобілі, які теж перепродували[387]. У Львові елітний магазин з імпортними товарами був розташований, наприклад, по вул. Дністровській (сучасна вул. Д. Бортнянського), куди товар привозили з-за кордону і продавали за чеки[388]. Іноземні туристи й екскурсоводи скаржилися на настирливість спекулянтів і повій. На вулицях Києва, наприклад, повії відкрито пропонували свої послуги, а працівники міліції нібито цього не помічали[389]. Іноземці з власним транспортом зупинялися на ніч на спеціальних автостоянках ("паркінгах"). Саме там, незважаючи на посилену охорону, відбувалася добре налагоджена торгівля й обмін імпортних товарів на вироби з золота, активно працювали скупщики. Наприкінці 70-х – на початку 80-х років значно збільшилась кількість польських туристів, які протягом 2–3 днів відвідували західні області України, зокрема Львів, здебільшого з комерційною метою. Вони не продавали привезений товар у готелях і ресторанах, а мали вже сформоване коло покупців, яким реалізовували його гуртом[390]. Це була добре налагоджена спекулятивна торгівля чи обмін імпортних товарів на вироби з золота[391]. Нелегальна торгівля золотом і золотими виробами була здебільшого системною загальносоюзного масштабу, нею займалися переважно євреї[392]. Кілька таких угруповань, які займалися торгівлею золотом та іноземною валютою, викрили в першій половині 60-х років. До одного з них належали мешканці Львова, Бреста, Мінська й Москви (15 осіб). Щомісячний дохід від нелегальних операцій групи становив 150–250 тис. крб. на кожну особу[393].

У 60-х роках радянські громадяни почали отримувати матеріальну допомогу від родичів із закордону. Це були посилки, які частково компенсували нестачу якісного одягу й "давали змогу приїжджим із села одягатися у Львові гарно, стильно, мати в гардеробі унікальні речі"[394].

---

387 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 387, арк. 12.
388 Інтерв'ю з Нагірною І. М.
389 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 889, арк. 36–38.
390 Там само. Спр. 1585, арк. 2–3, 56, 60.
391 Там само. Спр. 2048, арк. 63.
392 Там само. Оп. 24, спр. 6017, арк. 27, 31.
393 Там само. Спр. 5319, арк. 123–127.
394 Інтерв'ю з Грицаком Я. Й., 1960 р. н. у с. Довге Стрийського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1977 р., зап. 11.01.2008.

Непотрібні в посилках товари здавали на продаж у комісійні магазини. Вигідним джерелом збагачення став продаж через комісійні магазини отриманих у подарунок із-за кордону автомобілів[395]. Виникло коло людей, які виготовляли фіктивні документи на купівлю-продаж автомобілів у комісійних магазинах і отримували за це від власників і покупців значні кошти. Зважаючи на це, у правила комісійної торгівлі автомобілями внесли зміни[396]. Частішали випадки отримання спадщини в іноземній валюті. Тільки в 1969 р. в УРСР було оформлено 227 таких справ (на суму від 40 до 260 тис. доларів), ще 800 перебували в черзі на розгляд[397]. Іноземну валюту було невигідно переводити в радянські карбованці; її обмінювали на сертифікати, за які в спеціальних магазинах купували товари, інколи в необмеженій кількості. У 1973 р. мешканець Львова після смерті брата, громадянина Канади, отримав у спадок 21 тис. канадських доларів, на які за сертифікатами придбав 9 автомобілів різних марок[398].

3.6. Харчування. Відчуття голоду

Більшість мігрантів харчувалися привезеними зі села продуктами. Особливо зручно це було вихідцям із приміських сіл. Продукти везли практично всі мігранти, незважаючи навіть на далеку відстань. Везли молоко, сметану, сир, яйця, м'ясо, смалець, овочі і фрукти й ін.:

> Щосуботи їздила як той студент за сумкою[399].
>
> Жила далеко, але все рівно привозили картоплю, буряк, все старалися привезти. По-іншому б не вижив, бо зарплати було замало. Кожних других вихідних їздила в село, хоч то було 300 км від Львова[400].
>
> Зі села везла до Львова все – бульбу, моркву, буряк, часник, капусту, фрукти, особливо яблука, бо сад був. …мама підго-

395 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 387, арк. 12.
396 Там само. Оп. 24, спр. 6155, арк. 73.
397 Там само. Оп. 25, спр. 387, арк. 12.
398 Там само. Спр. 878, арк. 16–17.
399 Інтерв'ю з Колтун М. М.
400 Інтерв'ю зі Шпаковською Б. М.

дувала свинку. В село виплачувалося їздити. Брали стільки, скільки могли довезти[401].

Село є житниця міста[402].

На початках приїжджі практично самі не готували. За їхніми словами, мешканці міста мали для цього більше вільного часу й коштів для придбання потрібних продуктів. Після переїзду мігранти полюбляли харчуватися в їдальнях. У тодішніх закладах громадського харчування готували "смачно і дешево", а особливо в 50-х роках, коли у Львові ще дотримувалися "старих австрійських традицій куховарити якісно, зберігся той ґонор"[403]. Можливо, такий попит призвів до самовільного завищення цін у буфетах і закусочних Львова в 50-х роках[404]. Відразу після переїзду мігранти не завжди вміли користуватися газовими плитами. Відчутним був їхній брак у гуртожитських кухнях. Мешканцям гуртожитків було зручніше харчуватися в їдальнях, обід у яких коштував від 25 коп. до 1 крб. 20 коп., зазвичай на нього витрачали в середньому 30–60 коп., що було дешево[405]. Часто скаржились на незадовільну роботу заводських їдалень[406].

Сільські дівчата за сприятливих умов із задоволенням готували самі. За спогадами однієї з мігранток, через це керівництву підприємства навіть довелося ліквідувати гуртожитську їдальню[407]. Відмінні кулінарні традиції дивували приїжджих із різних регіонів[408]. Мігранти старшого віку не схвалювали звички сільської молоді готувати і харчуватися спільно, називали це "колгоспом". На відміну від львів'ян, які готували те, що вдалося купити в магазинах, переселенці

401 Інтерв'ю з Коновал Л. Й.

402 Інтерв'ю з Качмар Л. І., 1962 р. н. у м. Львові, до Львова приїхала в 1977 р. зі с. Вовчищовичі Мостиського р-ну Львівської обл., зап. 12.08.2005.

403 Інтерв'ю з Присяжним П. І.

404 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4080, арк. 76.

405 Інтерв'ю з Кравцем І. М., Чайкоською Г. Я.

406 ДАЛО, ф. Р–1345 (Львівський завод кінескопів), оп. 1, спр. 757, арк. 33; *Шандар С.* Чому обід несмачний? // Вільна Україна. 1960. № 80 (5075). 5 квітня; *Якуніна З., Преображенський Є.* Щоб було смачно і поживно // Вільна Україна. 1961. № 209 (5511). 3 вересня; *Юренко Г.* Пообідати не вдалось // Вільна Україна. № 235 (5537). 4 жовтня; *Маркусик Г.* Сезон літній. А меню? // Вільна Україна. 1982. № 162 (10963). 25 серпня.

407 Інтерв'ю з Дідух К. О.

408 Інтерв'ю зі Шпаковською Б. М.

з привезених із сіл продуктів готували "щось сільське, їли сільську їжу"[409]. Вони привносили до Львова звичку готувати борщі, розсольники, супи, голубці. В їхньому раціоні переважали овочі й особливо молочні продукти[410]. "Сільська" їжа, на їхню думку, "завжди була іншою"[411]. Одна з мігранток старшого віку зазначала, що не хотіла купленої на ринку картоплі (яка була дешевою, коштували 9–16 коп. за 1 кг), а тільки вирощеної власноруч[412]. Домашні продукти вважали "кращими, натуральними, якіснішими":

> …там (у селі. – *Г. Б.*) просто смачніше, на природі, вода…, більше екологічно чисті продукти. …воно там получається смачніше[413].

Допомога мігрантам у Львові залежала від умов проживання їхніх сімей у селі. Достатня кількість землі для обробітку і змога батьків фізично працювати дозволяли допомагати дітям у місті. Вони утримували для них домашню птицю, поросят й ін. Часто батьки змушували дітей брати продукти зі села, привозили їх самі в місто. У Львові, незважаючи на дешевизну продуктів, вихідці зі сіл докупляли лише незначну кількість. Зекономлені гроші витрачали на інші потреби, зокрема придбання одягу.

Звичним було почути від мігрантів про те, що через багатодітність сільських сімей, матеріальну скруту й інше батьки не могли їм допомагати. Тоді вони не чекали на поміч, а самі чим могли допомагали батькам у селі. Мігранти привозили дешевий хліб, що "коштував копійки" (16–20 коп.) й інші продукти, яких у сільських магазинах бракувало. Односельчани полюбляли і хвалили смачний львівський хліб. Їм запам'ятався його запах:

> Запах у хлібному магазині тоді був іншим, тоді краще пах сам хліб. …мав таку закручену вверх кірочку[414].

---

409 Інтерв'ю з Войтанович М. М.

410 Інтерв'ю з Кукуй Н. І., 1963 р. н. у с. Верхнє Синевидне Сколівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 5.12.2005.

411 Інтервю з Присяжним П. І.

412 Інтерв'ю з Каргут М. І.

413 Інтерв'ю з Неділько М. М. 1960 р. н. у с. Красіїв Монастирського р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхала 1983 р., зап. 16.10.2005, 30.10.2005.

414 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.

Окремі вихідці з сіл відмовлялися від допомоги тому, що заробітки у Львові давали змогу повністю забезпечити себе в місті[415].

Життя пересічної радянської людини тривало в чергах. За своє життя мігрантам довелося "добре настоятися у чергах". Черговий день, пригадували люди, починався з того, що "робили круг" по найближчих магазинах і займали черги, самі наперед не знаючи за чим. Траплялося, що люди не звертали уваги на вивіску магазину, а за інерцією ставали в будь-яку чергу й тоді запитували: "Що дають?". Часто купували не те, що потрібно, а те, що "давали". Тоді пробували куплене продати й "дістати" потрібну річ[416]:

> Дізнавалися, що щось будуть давати, хоча не знали, що саме і чи отримаємо взагалі. Що давали, то люди брали[417].

У чергах стояли сім'ями і навіть "позичали" чужих дітей задля того, щоб, наприклад, отримати більше масла – до 500 г на особу. Черги займали одночасно в кількох магазинах. Траплялося так, що в одному магазині було їх кілька. Щоб купити все потрібне, покупцям доводилося перебігати з черги у чергу[418]. Часто вони були настільки щільними і люди стояли так тісно, якщо б вийшов, то назад не повернувся б. Інвалідів пропускали поза чергою, але не більше одного на п'ять осіб у черзі. Під вечір у продажу не залишалося практично нічого, тому ставати після роботи у чергу не було сенсу. У черги записувалися, відмічалися, отримували спеціальні номерки, взимку йшли додому погрітися[419]. Черги займали собі і ще кільком особам. Так робив майже кожен, тому після відкриття магазину десятий у черзі перебував уже в другому чи третьому десятку. Останнім у черзі продуктів не вистачало:

> …коли привозили, то мала таке щастя, що товар просто переді мною закінчувався і, вистоявши у черзі з 9 години ранку до 3 години по обіді, з нічим йшла додому[420].

---

415 Інтерв'ю з Гогошею Д. З., Назарчук О. І., 1963 р. н. у м. Комарно Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1980 р., зап. 22.10.2005.

416 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4627, арк. 36–38.

417 Інтерв'ю з Цабан О. М.

418 *Софійчук Б.* Не подобається? Не стійте! // Вільна Україна. 1982. № 102–103 (10903–10904). 27 травня.

419 Інтерв'ю з Ґудзяком Т. М.

420 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.

Черги були завжди і нагадували своєрідні хвилі – труднощі з придбанням окремих продуктів то загострювалися, то зникали. Труднощі з купівлею продуктів почали зростати зі середини 70-х років і досягли піка наприкінці 80-х – на початку 90-х років. У 80-х роках на кожну сім'ю видавали талони на купівлю цукру, масла, алкогольних напоїв, прального порошку і мила[421]. У чергах проводили багато часу, що ставало звичкою. Порожні прилавки початку 90-х років і відсутність потреби "за чимось стояти" породжувало у людей відчуття втрати. Мігранти жаліють за даремно витраченим часом у чергах.

У Львові мігранти зіткнулися з продовольчою кризою початку 60-х років. Люди відчули дефіцит хліба. У хлібних магазинах стояли великі черги. В продажі був лише кукурудзяний, "такий темний, сірий хліб"[422]. Одній особі відпускали 1 л молока і 250 г масла. Молочні продукти, крупи, якісні хлібобулочні вироби виділяли лише для дітей за спеціальними талонами. Одній з приїжджих запам'яталося як дитиною вона бігла у чергу, щоб купити булочку[423]. Щоб отримати талони на продукти, люди здавали донорську кров[424]. "Білий" хліб купували лише на державні свята, але й для цього займали черги. В ці голодні роки приїжджі особливо відчули допомогу зі села, бо у Львові їх "рятували" привезені продукти. Згодом торгівля основними видами хлібобулочних виробів нормалізувалася, але попит на них був відчутним ще кілька наступних років[425].

Постійними були черги за м'ясо-молочними виробами. Попит на молочні продукти сприяв торгівлі ними у Львові вихідців із навколишніх сіл. Вони привозили їх на львівські ринки або розносили по оселях львів'ян. Інші, навпаки, вважали, що невигідно утримувати домашню худобу в приміських селах, оскільки молочні продукти в місті дешеві. Оповідачі пригадували труднощі з купівлею молока, особливо якщо вони мали малих дітей. Черги за молоком займали о 4–6 год ранку, за маслом і сметаною – о 3 год, а магазини відчиняли тільки о 8 год. Люди купували молоко на ринках по 20 коп. за 1 л, тоді як у магазинах воно коштувало 18 коп.[426] Дефіцити існували майже на всі м'ясні продукти:

---

421 Інтерв'ю зі Шпаковською Б. М.

422 Інтерв'ю з Гук О. С.

423 Інтерв'ю з Гай І. С.

424 Інтерв'ю зі Зварич М. М.

425 ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 5691, арк. 17.

426 *Басів М.* Базари на вулицях // Вільна Україна. 1961. № 175 (5478). 26 липня.

> Неможливо було купити Дрогобицьку ковбасу, шинку, хоча варена ковбаса була в продажі. З копчених можна було купити Краківську, Московської не було. …я не знаю, що тоді не було дефіцитом, мабуть тільки варена ковбаса[427].

Продовольчі магазини, так як і промислові, отримували лише частину дефіцитних товарів, які продавці ділили між собою, родичами і знайомими. Їхні підсобки ставали складами. Створені ними штучні дефіцити зумовлювали ажіотаж серед покупців, які скуповували все наявне у продажу[428]. Для "видимості" час від часу товари "викидали" на прилавки магазинів. Інколи це відбувалося регулярно і люди вже наперед знали що, коли і в якій кількості може бути на прилавку певного магазину[429]. Кілька разів на рік окремі товари реалізовували за заниженими цінами. На радянські свята працівники отримували від профспілок пакети з продуктами, які неможливо було купити у магазинах: апельсини, лимони, майонез, зелений горошок, кава, згущене молоко[430]. Ціни на тропічні фрукти були не по кишені радянському покупцю. У Москві в кінці 50-х років апельсини коштували 15 крб. за штуку[431].

Львів'яни купували продукти на львівських ринках – Привокзальному, Галицькому, Стрийському, Винниківському, Краківському, на Підзамче. Мешканці навколишніх сіл і колгоспні господарства привозили на продаж свіжу городину, молочні продукти, м'ясо. Селяни ігнорували ринки і торгували на вулицях міста. На початку 60-х років такі стихійні ринки були на розі вул. Р. Декарта і Марка Вовчка, Ленінградської і Московської (сучасні вул. О. Степанівни і Міхновських)[432]. Магазини відкривалися о 8 год ранку, а львів'яни встигали придбати все потрібне на ринках, де ціни були в 1,5–2 раза вищі[433]. Полиці овочевих магазинів часто пустували. Для приготування, на-

---

427 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

428 *Кошла С.* Це був звичайний обман // Вільна Україна. 1981. № 14 (10565). 21 січня; *Воробель І.* На прилавку і під ним // Вільна Україна. 1981. № 198 (10749). 16 жовтня.

429 Інтерв'ю з Боднар Ф. М.

430 Інтерв'ю з Ґудзяком Т. М.

431 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4538, арк. 77–79.

432 *Басів М.* Базари на вулицях // Вільна Україна. 1961. № 175 (5478). 26 липня.

433 *Сіренко В.* Споживачі ще не задоволені // Вільна Україна. 1961. № 204 (5506). 29 серпня.

приклад, борщу доводилося обійти кілька магазинів, щоб придбати потрібні овочі. Товари завозили несвоєчасно, в обмеженій кількості та поганої якості. Вони злежувалися, псувалися, їх "списували"[434]. У продажу бракувало навіть картоплі, яку втричі дорожче купували на ринку[435]. У щоденному житті люди змушені були переплачувати на продуктових ринках – там активно працювали перекупки. Вони скуповували в селян продукти і продавали їх за завищеними цінами[436].

Після переїзду вихідців зі сіл вражав великий вибір продуктів у Львові, що аж "очі розбігалися". У їхніх спогадах залишилися солодкий смак лимонадів і газованої води, які продавали на вулицях міста. Встановлені на початку 60-х років автомати не користувалися широким попитом. Спраглі покупці шукали на вулицях міста не автомати, а білий фартух продавця, що було хоч і "старомодно, зате надійно"[437]. У 50-х роках цілодобово продавали пиво, яке не забороняли пити під час обідніх перерв, і "не було жодного п'яного"[438].

У Львові мігранти не голодували. Своє життя після переїзду вони описували не голодним, а радше неситим. Мігранти старшого віку швидше пригадували голодне дитинство в селі, ніж у Львові. Новоприбулі, незважаючи на дефіцити, наголошували на дешевизні продуктів. Зайнявши чергу, одного дня можна було купити певні продукти, а наступного – інші. Якщо нічого не вдалося придбати у чергах, то харчувалися тим, що було в продажу – головно рибою і рибними консервами, які рятували від голоду[439]. Приїжджі були не перебірливі в їжі і після переїзду харчувалися найдешевшими

---

434 *Рябов Я.* Чому нічого немає, якщо все є? // Вільна Україна. 1975. № 164 (9192). 22 серпня; *Сердюк І., Кантор А., Ходикер Б.* Овочевий прилавок міста // Вільна Україна. 1985. № 108 (11660). 5 червня; *Романов В.* Покупатель пришол в фирменный магазин // Львовская правда. 1960. № 210 (4457). 4 сентября.

435 Овочі – на прилавки магазинів // Вільна Україна. 1964. № 224 (6407). 11 листопада; *Сіренко В.* Йти назустріч покупцеві // Вільна Україна. 1966. № 173 (6872). 2 вересня; У Львові, на риночку… // Вільна Україна. 1968. № 169 (7382). 25 серпня.

436 *Федоренко І.* Де ж обіцяні овочі? // Вільна Україна. 1964. № 97 (6280). 17 травня; *Ковальчук Я., Гирко П., Коломиец Н., Новиков П.* Графики есть. А овощи? // Львовская правда. 1969. № 132 (6855). 8 июля.

437 *Волков І.* Слово про моду // Вільна Україна. 1961. № 207 (5509). 1 вересня.

438 Інтерв'ю з Присяжним П. І.

439 Інтерв'ю з Цабан О. М.

продуктами: пиріжками по 3–4 коп., тюлькою чи кавуном з хлібом, маргарином чи комбіжиром з хлібом, тільки хлібом з чаєм, пісною картоплею, дешевою ковбасою-кров'янкою по 40 коп. за 1 кг, "аби тільки бути ситими"[440]. Звичним було почути від них:

> Не наїдалися до сита, але прожити було можливо[441].
>
> Голоду не було, людина щось заробляла і прокормитися можна було[442].
>
> Продуктів не було у достатній кількості, але ніхто не голодував[443].
>
> (Голодували. – *Г. Б.*) лише невдахи або мамині синки, які не могли дати собі раду в місті[444].

Студенти привозили зі сіл повні сумки продуктів. Наїдатись щоразу досхочу вони не мали змоги, тому помітними була їхня втома і "зовнішнє зношення":

> …(привозили. – *Г. Б.*) каструлю вареників, які їли 3–4 дні, лоток яєць…[445]
>
> Ситі ми не були ніколи. Ходили завжди як ті вовки… Я приїжджав додому, зміталося все, коли приїжджав[446].
>
> Наша собака їсть краще, ніж ми в студентські роки[447].

Більш голодними були студенти і приїжджі з віддалених до Львова регіонів, які не мали постійної продовольчої підтримки з села:

> Мати висилала поштою посилки з коржиками, салом, яйцями… Ці яйця поб'ються… починає смердіти. Ці рогалики засохли по дорозі… Пам'ятаю як їх сухі гризла[448].

---

440 Інтерв'ю з Говорухою Л. Т., Зварич М. М., Тимків В. П.
441 Інтерв'ю з Боднар Ф. М.
442 Інтерв'ю з Войтанович М. М.
443 Інтерв'ю з Каргут М. І.
444 Інтерв'ю з Засінчук Т. П.
445 Інтерв'ю з Чорним І. Ф.
446 Інтерв'ю з Главацьким О. О.
447 Інтерв'ю з Татух Н. В., 1954 р. н. у с. Надичі Жовківського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 27.11.2005.
448 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.

Звиклі обмежувати себе в їжі, їм було дивно і навіть лячно бачити пишні застілля:

> …побачила у столові чоловіка, він мав на столі п'ять тарілок і їв одночасно з усіх потрохи. Для мене було це дивно, стояла, дивилася, потім злякалася, навіть не доїла і втекла[449].

Молоді бракувало не так продуктів, як часу поїсти[450]. Студенти змагались, хто пообідає в їдальні за найменшу ціну. До меню такого обіду входили: вінегрет (3–4 коп.), картопля-пюре, чай (3 коп.), коли звичайний обід коштував 20–25 коп., а комплексний – 40 коп.[451] Студентська молодь користувалася тим, що чорний хліб у їдальнях був безкоштовним. З чаєм за 3 коп., гірчицею і сіллю ним наїдалися досита[452]. Наприкінці тижня, коли привезені продукти вже закінчилися, їх рятував смалець, який "на хліб намастив, зверху цибулю покришив, чаєм запив і була люкс їда"[453].

Отож, житлово-побутове облаштування було і залишається важливим для мігрантів у Львові. Традиційним після приїзду було вирішення житлових проблем: протягом кількох перших років мігранти проживали у родичів, знайомих, колишніх односельчан, які раніше виїхали до Львова, винаймали приватні квартири або отримували кімнати в гуртожитках і лише через десяток й більше років – власне житло. Квартири отримували шляхом тривалих очікувань у чергах на житло або кооперативного будівництва, що було значно швидше. Околиці Львова розбудовували новими житловими мікрорайонами, житловий фонд міста інтенсивно збільшувався за рахунок панельного будівництва. В умовах штурмівщини і постійного перевиконання планових завдань актуальними залишались питання якості спорудженого житла й уникнення порушень під час розподілу. Мігранти важко звикали до життя у львівських квартирах, а своє перебування у Львові довгий час вважали тимчасовим. У місто вони привносили сільський уклад життя, мали власні господарства на околицях міста, проживаючи у Львові як у селі.

На перших порах після переїзду мігранти вирізнялися зовніш-

449 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.
450 Інтерв'ю з Марців О. М.
451 Інтерв'ю з Чорним І. Ф.
452 Інтерв'ю з Колтун М. М.
453 Інтерв'ю з Давидович М. Я.

нім виглядом. Згодом ці відмінності зникали. Приїжджі змінювали свою зовнішність, зачіски, дотримувалися модних тенденцій, і їх було важко відрізнити від міських жителів. Якісний і модний одяг був дефіцитним, його купували за домовленостями, давали хабарі, під час закордонних поїздок, у студентів-іноземців і перекупок, на "барахолці". У Львові мігранти харчувалися привезеними зі села продуктами, в їдальнях і відразу після переїзду мало самі готували. Постійними були черги за продуктами. За браком певних продуктів мігранти купували інші і не голодували. Несите студентське життя відчував кожен, особливо молодь з-поза Львівської області.

Розділ 4

НАВЧАННЯ ТА ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ

Переважна більшість випускників середніх шкіл прагнули продовжити навчання у вищих і середніх спеціальних навчальних закладах. У Львів або в будь-які інші міста регіону виїжджали практично всі випускники сільських шкіл. У другій половині 60-х років із 76 % до 82 % збільшилась кількість випускників восьмирічних шкіл України, які здобули загальну чи спеціальну середню освіту, що давало їм підстави продовжити навчання у місті[454]. Колишні мешканці сіл і районних містечок становили значний відсоток студентів міст. Серед усіх осіб, що на початку 70-х років мігрували до міст України у віці 16 років і старші, 20,3 % приїхали здобувати освіту. У середині 70-х років їхня кількість збільшилася до 22 %. Надалі ця тенденція посилилася. Міграція у міста формувала понад 75 % усіх студентів професійно-технічних училищ України. Мігранти вищих і середніх спеціальних навчальних закладів становили 71,6 % загальної кількості студентів денної форми навчання[455]. Після закінчення навчання вони не поверталися у села, а залишалися працювати у великих містах, переїжджали в інші міста та районні центри.

4.1. Умови навчання у Львові

Вихідцям із сіл відкрилися нові можливості для здобуття освіти у Львові. У 50-х роках львівська молодь масово поповнила-

[454] *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість… С. 282.

[455] Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.)… С. 98.

ся випускниками ремісничих училищ і шкіл ФЗН (фабрично-заводського навчання), які формували систему державних трудових резервів[456]. Тоді навчальні заклади Львова підготували понад 40 тис. кваліфікованих працівників, половина з яких навчалася безпосередньо на підприємствах міста, інші 23 тис. закінчили ремісничі училища і школи ФЗН[457].

Збільшувалась мережа навчальних закладів міста. У 1962 р. у Львові діяло 69 загальноосвітніх і 6 спеціальних шкіл, 8 шкіл-інтернатів, 27 вечірніх шкіл робітничої молоді, 12 ремісничих і технічних училищ, 24 технікуми і середні спеціальні заклади, 10 ВНЗ[458]. Кожен десятий житель міста був студентом[459]. У 1976 р. у місті налічувалося вже 90 загальноосвітніх шкіл, 20 професійно-технічних училищ, 26 технікумів, а у ВНЗ навчалось понад 70 тис. студентів[460]. Близько 7–8 тис. абітурієнтів щороку ставали студентами вищих навчальних закладів Львова[461]. У 1966 р. кількість сільських абітурієнтів у Львові збільшилася вдвічі через одночасний випуск учнів 10 і 11 класів. Про те, що молодь мала змогу здобувати освіту, свідчать оголошення з запрошеннями на навчання. З 60-х років останні сторінки червневих і липневих випусків львівських газет містили рекламу навчальних закладів Львова й області зі заголовками "Куди піти вчитися", "Запрошують на навчання" й ін.

Збільшувалася кількість загальноосвітніх середніх шкіл. Їх інтенсивно будували в нових мікрорайонах міста, в яких вони заледве задовольняли потреби тамтешніх мешканців. У новостворену 1967 р. середню школу № 2 по вул. Артема, запланову на 960 учнів, надійшло близько 1 тис. заяв на навчання. Добудовували приміщення вже існуючих шкіл. Протягом 1966–1967 рр. кількість учнів у школах № 5 і № 34 збільшилась на 800 осіб, кількість класних кімнат

456 *Гулай В.* Формування соціально-професійної структури населення Львівської області (друга половина 40-х – 50-ті роки XX ст.) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. Львів, 2001. Вип. 4. С. 388–389.

457 ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 1342, арк. 6; Історія Львова... С. 275.

458 Вільна Україна. 1962. № 248 (5854). 20 жовтня.

459 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 71.

460 Турботи будівельників Львова // Вільна Україна. 1976. № 197 (9480). 5 жовтня.

461 Вузи приймають поповнення // Вільна Україна. 1971. № 149 (8151). 28 липня; "Ласкаво просимо абітурієнт!" // Вільна Україна. 1973. № 151 (8667). 1 серпня.

збільшилась удвічі[462]. У львівських школах навчалися підлітки з навколишніх сіл. Учні щодня доїжджали до Львова або проживали в гуртожитках-інтернатах, які діяли при школах.

Введення професійно-технічної освіти на початку 60-х років дало працівників для підприємств спочатку важкої, а згодом легкої та харчової промисловості Львова. У 50-х роках у межах Львівського економічного району, що об'єднував 5 західноукраїнських областей, діяло 52 технічні, ремісничі, будівельні, залізничні, механізації сільського господарства й інші училища. У 1962 р. їх об'єднали у міські та сільські середні професійно-технічні училища (СПТУ), які очолювало Львівське міжобласне управління професійно-технічної освіти[463]. СПТУ давали змогу отримати загальну середню освіту і спеціальність водночас. Державні постанови передбачали постійне збільшення їхньої кількості. Наприкінці 70-х – на початку 80-х років набір до профтехучилищ планували збільшити вдвічі[464]. Цим масово користувалася молодь для виїзду зі села. Наприкінці 60-х років лише Львівський технікум радіоелектроніки щорічно закінчувало близько 800 осіб, а за 20 років свого існування він дав понад 10 тис. працівників для підприємств електронної промисловості Львова[465]. Станом на 1985 р. у Львові налічувалось 7 профтехучилищ машинобудівної промисловості, 5 будівництва, 3 радіоелектронної, по 1 поліграфічної, залізничного транспорту, зв'язку, комунального та сільського господарства, 5 легкої промисловості, побутового обслуговування і громадського харчування[466].

Суттєвий чинник, який сприяв міграції до Львова, – безоплатна освіта. Мігранти старшого віку ще пам'ятали, що для навчання в місті потрібні значні кошти. Сільська молодь отримала змогу навчатися безкоштовно[467]. Однак чимало мігрантів у Львові не мали жодної

---

462 *Іванюк В.* Напередодні нового навчального // Вільна Україна. 1967. № 165 (7121). 19 серпня.

463 Фахівці 92 спеціальностей // Вільна Україна. 1962. № 75 (5681). 29 березня; Агентство преси "Карпати". Юнак здобуває професію // Вільна Україна. 1964. № 89 (6272). 6 травня.

464 *Батраков Г.* Технічний прогрес і підготовка робітничих кадрів // Вільна Україна. 1975. № 246 (9274). 17 грудня.

465 ДАЛО, ф. Р–524, оп. 1, спр. 96, арк. 64.

466 Середні професійно-технічні училища Львівщини // Вільна Україна. 1985. № 131 (11683). 9 липня.

467 Інтерв'ю з Солигою І. Ф.

освіти. За даними ЦСУ на початку 60-х років серед мешканців міста віком 20–29 років було 2 тис. осіб, які мали закінчені 4 класи, 5 тис. – 5–6 класів, 22 тис. – 7 класів[468]. На 1965 р. у Львові перебувало на обліку 387 підлітків, які ніде не навчалися і не працювали[469]. У 1974 р. серед 210 працівників заводу "Електропобутприлад" (віком 16–30 років) 140 не мали середньої освіти[470]. Багато вихідців із сіл після закінчення школи приїжджали до Львова і влаштовувалися відразу на роботу:

> Не вчилася. Не пішла вчитися, бо хотіла заробляти свої гроші, хотіла самостійності, хоч батьки могли мене вчити і помагати[471].

Для здобуття освіти треба було витратити час, обмежуватися стипендією, а робота давала фінансову незалежність. Часто робітники отримували значно вищу від інших працівників заробітну плату[472]. Неможливість поєднувати навчання і працю мотивували також щоденною маятниковою міграцією значної кількості працівників. Близько 400 робітників автобусного заводу відмовлялися відвідувати заняття тому, що проживали за межами Львова[473]. Інші розуміли переваги, які давала освіта, й намагались закінчити бодай якісь навчальні курси / заклади.

Труднощів із вступом у середні спеціальні навчальні заклади і СПТУ практично не було. Успішне складання вступних іспитів, стаж практичної роботи не менше двох років, похвальні грамоти зі школи, направлення на навчання з промислових підприємств, будов, установ та організацій, радгоспів і колгоспів – передбачали позаконкурсне зарахування. Без вступних іспитів зараховували офіцерів Збройних сил[474]. Важче було вступити в технікуми, ніж у СПТУ, мали значення успішність вступника, обрана спеціальність, умови вступу й ін. На менш престижні спеціальності й ті, на які був недобір, зараховували

---

468 ДАЛО, ф. П–53, оп. 12, спр. 1, арк. 22.

469 Там само. Оп. 15, спр. 2, арк. 119.

470 Там само. Ф. Р–3090, оп. 1, спр. 306, арк. 14.

471 Інтерв'ю з Дідух К. О.

472 *Бунелик А.* О тех, кто работает и учится // Львовская правда. 1966. № 88 (5541). 5 мая.

473 *Титов Г.* Работая – учитесь // Львовская правда. 1966. № 108 (5561). 4 июня.

474 Технікум: нові правила прийому // Вільна Україна. 1972. № 44 (8303). 3 березня.

практично всіх[475]. СПТУ перебували на державному утриманні; окремі з них забезпечували студентів одягом (спеціальною формою), харчуванням, гуртожитком[476]. У райони області скеровували працівників для агітації випускників шкіл[477]. Проводили додаткові набори учнів у вересні-жовтні кожного року, вводили скорочені навчальні програми. Терміни навчання не були тривалими, значну увагу приділяли практичним умінням. Наприклад, Львівське залізничне профтехучилище № 31 приймало на навчання молодь зі середньою освітою без складання вступних іспитів терміном на 10 місяців, 4 з яких учні перебували на практиці[478]. З огляду на недостатній розвиток матеріально-технічної бази багатьох училищ, низький кваліфікаційний рівень викладацького складу і майстрів виробничого навчання, рівень знань їхніх випускників не задовольняв вимог виробництва. Крім коротких термінів, недоліком навчання була нестача виробничих приміщень[479].

Можливість сільської молоді навчатись у вищих навчальних закладах Львова мігранти трактували по-різному. Рівень знань сільських випускників залежав від якості викладання в школі. Мігранти зазначали, що зі знаннями сільської школи вступити у навчальний заклад було неважко, було б лише бажання. Сільські школи давали випускникам добрі знання, "підготовка у селі була сильною, в селі тоді добре вчили"[480]. Одна з оповідачок, порівнюючи знання здобуті у восьмирічній школі в м. Перемишляни, зазначала, що вони були кращими за отримані нею у старших класах школи № 62 м. Львова[481].

Щоб вступити до вищих навчальних закладів Львова, як і загалом України, треба було пройти великий конкурс, що свідчило про зростання співвідношення між загальною кількістю вступників і наявною у результаті вступної кампанії кількістю студентів першого курсу. В усіх вищих навчальних закладах України осіб, що подали

---

475 Інтерв'ю з Войтанович М. М.

476 *Батраков Г.* І знання, і професійна майстерність // Вільна Україна. 1978. № 201 (9997). 11 жовтня.

477 *Терещук В.* "Прошу зарахувати мене…" // Ленінська молодь. 1984. № 88 (5415). 24 липня.

478 *Олійник Л.* Господарка вагона // Вільна Україна. 1971. № 137 (8139). 9 липня.

479 ДАЛО, ф. Р–1570 (Львівський обком профспілки працівників будівництва), оп. 1, спр. 17, арк. 146.

480 Інтерв'ю з Лісовим О. І.

481 Інтерв'ю з Цар З. В.

заяви на вступ, було у 1965 р. втричі, а в 1972 р. учетверо більше, ніж наявних вільних місць[482]. Ґрунтовні знання для вступу могли дати лише "елітна" школа і сприятливі для навчання умови в сім'ї. Тому очевидними перевагами користувалися міські діти, родини яких мали змогу забезпечити їх ліпшими домашніми умовами виховання і навчання, посприяти вступу й т. п. З іншого боку, випускники сільських шкіл мали пільги під час вступу. Першочергово зараховували осіб, які постійно проживали у сільській місцевості та вступали на "сільськогосподарські, біологічні, педагогічні, економічні, бібліотечні, медичні спеціальності"[483]. При вступі абітурієнти подавали довідку, де зазначалось про їхнє сільське походження. Доволі часто такі довідки використовували мешканці міст. Поряд із результатами вступних іспитів враховували загальний рівень підготовки в середній школі. Медалісти шкіл, випускники середніх спеціальних закладів і профтехучилищ, які отримали дипломи або атестати з відзнакою, при вступі у вищі навчальні заклади складали лише один іспит із профілюючої дисципліни, визначеної ВНЗ. Оцінка іспиту на "відмінно" звільняла їх від складання інших дисциплін[484]. Суттєве значення надавали скеруванням. Наприклад, близько 60 осіб з колгоспів і радгоспів Закарпатської й Івано-Франківської областей у 1968 р. скерували на навчання у Зооветеринарний інститут[485]. На середину 70-х років тільки у Сільськогосподарському інституті 664 особи (1/4 усіх студентів) були колгоспними стипендіатами[486]. У 1965–1980 рр. кількість студентів-стипендіатів колгоспів у республіці збільшилася з 4 014 до 17 514 осіб[487].

---

482 *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість… С. 283.

483 Якщо ти вступаєш у вуз // Вільна Україна. 1968. № 82 (7295). 26 квітня.

484 Нове у правилах прийому до вузів // Вільна Україна. 1973. № 89 (8605). 6 травня; Запрошують на навчання вищі учбові заклади // Вільна Україна. 1982. № 135 (10936). 14 липня.

485 *Гапонова М.* По путевкам колхозов // Львовская правда. 1960. № 119 (4366). 21 мая; *Загоруйко В.* Колхозный кузнец учится на заводе // Львовская правда. 1961. № 59 (4614). 10 марта.

486 *Нейолова Э.* Колхозный стипендиат // Львовская правда. 1974. № 112 (8116). 9 июня.

487 *Падалка С. С.* Радянська модель підготовки кадрів для сільського господарства: державно-політичний вимір та наслідки функціонування. 1960–80-ті рр. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Київ, 2005. С. 116.

Для вступників запроваджували різні обмеження. У 60-х роках абітурієнтів, які не мали дворічного стажу практичної роботи, не допускали до складання вступних іспитів у вищі навчальні заклади. Переваги при вступі надавали особам, звільненим зі Збройних сил, і молоді з виробничим досвідом так званим стажникам[488]. Для вступу випускникам сільських шкіл доводилося працювати в колгоспах і на виробництві[489]. Вступні іспити серед виробничників і випускників середніх шкіл проводили окремо. Осіб, які працювали, забезпечували ліпшими житловими умовами при поселенні в гуртожитках[490]. При вступі на юридичний факультет Львівського університету імені Івана Франка вимоги стажу роботи зберігалися до кінця 80-х років[491]. В інститутах чи університетах такі обмеження призводили до різних зловживань – зарахування на навчання осіб без трудового стажу, прийняття фіктивних довідок та ін.[492] Невдача при вступі зобов'язувала учнів працювати не менше шести місяців за кожний пропущений рік після закінчення школи[493]. Вимоги до трудового стажу змушували школярів вступати у середні спеціальні навчальні заклади:

> Училище… Не вчилася в університеті, бо треба було робити два роки в колгоспі. В колгоспі не хотіла робити, тому вчилася в училищі[494].

На заваді навчання вихідців із сіл у місті була русифікація освіти. Російською мовою заповнювали вступну документацію і проводили вступні іспити, навіть зі спеціальних предметів, унаслідок чого україномовні абітурієнти отримували на конкурсних іспитах нижчі оцінки[495].

---

488 Інтерв'ю з Чорним І. Ф.; *Фульштинский Л.* Студент первого курса // Львовская правда. 1960. № 46 (4293). 24 февраля.

489 *Лавренко А.* В аудиториях университета // Львовская правда. 1960. № 209 (4456). 3 сентября; *Кольцов Н.* Из школы – на завод! // Львовская правда. 1961. № 116 (4671). 18 мая; *Томенко Н.* Из школы – в трудовую жизнь // Львовская правда. 1961. № 129 (4684). 2 июня.

490 Інтерв'ю з Томашівською М. В.

491 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

492 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4733, арк. 45–55.

493 Нове у правилах прийому до вузів // Вільна Україна. 1973. № 89 (8605). 6 травня.

494 Інтерв'ю з Гринишин І. Г.

495 *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість… С. 284–285.

Однією з умов вступу на престижні факультети була бездоганна репутація майбутнього студента – треба було зарекомендувати себе цілком благонадійною щодо радянської влади особою. Існувала система "відсіву" дітей з "неблагополучних" (з погляду влади) сімей, вивчали їхні особові справи, обмежували вступ на окремі спеціальності. У таких абітурієнтів виникали труднощі, пов'язані з діяльністю так званого першого відділу, що:

> Відслідковував зв'язки абітурієнтів з дисидентами, родинні зв'язки з репресованими. З таких родин не допускали на публічні факультети, тому навчався у Політехнічному інституті, де перший відділ працював більш формально[496].

Крім вступних іспитів, на студентів чекала ще "розмова", яка:

> Не стосувалася знань майбутніх студентів. О ні! Людину, яка її провела, цікавило щось зовсім інше. Тобто саме те, на чому трималася уся радянська система, – "благонадежность". Я не належала до категорії "благонадежных"…, про що в досить таки неприємній формі відразу сказав мені мій співбесідник[497].

Навіть якщо й успішно складали вступні іспити, але виявляли родичів за кордоном чи інші "плями" в минулому, то таких абітурієнтів не зараховували. Інколи їх не допускали до складання іспитів або зумисне занижували вступні бали[498]. Щоб цього уникнути, вони вдавалися до обману або замовчували деякі факти біографії:

> …ніхто не знав, що я священика донька. І ніхто не знав, що я була вивезена. А як то мені вдалося? А очевидно ті наші документи загубилися, бо нас вивезли перед війною, а то були бомбардування... Як би то було після війни... Ліда була, Липинська, також вчилася. Її батько був також священик, вона вивезена не була, але його заарештували, то вже було після війни. То я знаю, що її виключили. …І мене викликали багато разів. Мене викликали в той відділ (перший відділ. – *Г. Б.*) і питалися. А біографію я писала: "Батько був вчитель, помер в 38-му році. Працював на селі, доїзджав. Помер в 38 році. Під час війни наша сім'я була евакуйована в Воронцовський район,

[496] Інтерв'ю з Ґудзяком Т. М.

[497] *Крушельницька Л.* Спогади зі студентського життя // Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2005. Вип. 8. С. 402.

[498] Інтерв'ю зі Ждан Д. К., 1937 р. н. у м. Львові, зап. 02.10.2008.

> Воронежську область, совхоз "Красный октябрь", ферма № 4… І після війни повернулися назад". І я весь час те саме. І мене заставляли, перевіряли страшно. Щось підозрювали. Як же це, що ми місцеві і евакуювалися у Воронежську область? Ми втікали від німців! Та хто від німців втікав? Москалі втікали, розумієте? Але що я сказала? Я, правда, не відразу то сказала. Староста така була Рузя, вона сказала: "Марта, буде дзвінок з пари, ти біжи в бюро комсомолу". Я вже знала, що мене будуть випитувати. І мене там випитували: "Яка причина, за якою намовою? Чи вас намовляв хтось?". Я казала: "Ні". Я не знала, що казати. Потім сказала, що наші батьки, і дід, і баба, всі були москофіли. І вони, очевидно, мені повірили. І вони мене лишили в спокої. Ну, то вже був третій курс приблизно. …То вже було після смерті Сталіна. І вони мене вже лишили в спокої, але моя особиста справа була відкладена…[499]

Діяла практика репетиторства. Репетиторством займалася незначна частина викладачів навчальних закладів і вчителів шкіл:

> 400 крб. до 1961 р., потім реформа грошей і вчителі мали 60 крб., це вважалось вже дуже добре. За ці гроші можна було купити лише продукти, одяг за ці гроші не купиш. Були надомники, учні приходили додому і вчителі заробляли ще так раз як у школі. Заробляв 400 крб., це був добрий заробіток тоді, коли вчитель мав 140–150 крб.[500]

Практика приватного навчання була заборонена, тому інформація про репетиторів поширювалася серед обмеженого кола людей і знайти їх було назагал важко. Із міркувань безпеки репетитори рідко проводили заняття у власних помешканнях, а використовували для цього будь-яке інше житло, зокрема квартири своїх абітурієнтів-львів'ян. Інформацію про репетиторів отримували від знайомих, родичів, колег по роботі. Великим успіхом була домовленість про підготовку з викладачем обраного для вступу навчального закладу, який приймав вступні іспити[501]. Із таким репетитором будь-які додаткові домовленості були непотрібні. В інших випадках, крім доброї репетиторської підготовки, треба було окремо "домовлятися" про вступ. Як зазначив один з оповідачів: "Були репетитори і були ті, хто допомагали поступати"[502].

---

499 Інтерв'ю з Берест М. Р., 1933 р. н. у м. Львові, зап. 09.03.2008.

500 Інтерв'ю з Лісовим О. І.

501 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

502 Інтерв'ю з Мазуриком З. В.

Вихідці зі села чи віддалених до Львова населених пунктів відвідували заняття репетиторів улітку після закінчення навчання в школі. Протягом одного-двох місяців вони інтенсивно готувалися до вступу, приїжджаючи до Львова по кілька разів на тиждень або навіть тимчасово переселяючись до міста. Зі збільшенням обсягу шкільного матеріалу, який виносили на вступні іспити, терміни занять з репетиторами зростали. У 80-х роках терміни становили вже близько одного року періодичних занять. Перевантажені матеріалом шкільні навчальні програми змушували абітурієнтів дедалі частіше вдаватися до послуг репетиторів, випускники шкіл не могли самотужки опанувати програмний матеріал[503]. До послуг репетиторів почали звертатися не тільки перед вступом до вищого навчального закладу, а й за потреби підвищити успішність учня з тієї чи іншої дисципліни[504]. Репетитори займалися з абітурієнтами індивідуально або в невеликих групах (зазвичай не більше п'яти осіб). Програма навчання охоплювала лекційний і практичний матеріал зі значною часткою самостійної домашньої роботи. Визначити точну вартість репетиторської підготовки зі свідчень людей доволі складно. Оплата занять репетиторів була переважно погодинною[505].

Із кінця 60-х років випускники шкіл здобували потрібну для вступу підготовку також у відкритих при вищих навчальних закладах підготовчих відділеннях. До них безперешкодно приймали за скеруванням осіб із закінченою середньою освітою і наявністю безперервного трудового стажу не менше як один рік[506]. Для вступу, наприклад, у Політехнічний інститут діяли підготовчі курси у Львові, Дрогобичі, Червонограді, Жидачеві, Сколе, Новому Роздолі, а у Львові, Тернополі і Дрогобичі працювали спеціальні курси для сільської молоді[507]. Абітурієнтів підготовчих відділень забезпечували стипендією і гуртожитком. Вартість навчання на підготовчих

---

503 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д., Цар З. В.

504 Інтерв'ю з Колтун М. М., Лісовим О. І.

505 Наприклад, наприкінці 80-х років одне заняття з репетитором (1,5 год.) з української мови і літератури становила 3–5 крб., іноземної (англійська) мови – 7–11 крб. (Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.).

506 *Лунська Л.* З путівкою колективу у вуз // Вільна Україна. 1975. № 216 (9244). 2 листопада.

507 *Вишневский А.* Когда экзамены позади // Львовская правда. 1969. № 191 (6913). 28 сентября.

відділеннях була невисокою. Наприклад, при вступі на факультет іноземних мов Львівського університету імені Івана Франка в 70-х роках вона становила 17 крб.[508] Викладачі підготовчих курсів, які сумлінно ставилися до підготовки абітурієнтів, подекуди заміняли їм репетиторів. Відбувалися "дні відкритих дверей", під час яких організовували екскурсії і короткі оглядові лекції. При приймальних комісіях створювали "служби гласності" для контролю вступних іспитів[509].

4.2. Поєднання навчання і роботи

Працевлаштовані в місті випускники сільських шкіл здобували освіту "без відриву від виробництва". Вечірня та заочна форми навчання ставали тоді дедалі масовішими. Молодь після здобуття неповної загальної середньої освіти працевлаштовувалася на підприємствах Львова і продовжувала навчатися у вечірніх школах[510]. Вечірні відділення мали майже всі навчальні заклади, навіть СПТУ. Невдала спроба вступити до вищого навчального закладу на денну форму навчання давала змогу здобувати освіту на вечірньому відділенні або заочно (деякий час навіть без складання вступних іспитів)[511]. З 1974 р. випускники середніх спеціальних навчальних закладів і СПТУ отримали право вступати у вищі навчальні заклади на вечірні та заочні відділи без обов'язкового раніше стажу практичної роботи[512]. Підприємства й організації міста оплачували навчання працівників на вечірніх відділеннях[513]. Переваги вечірньої форми навчання мігранти пов'язували з труднощами вступу на денну і неможливістю отримати ґрунтовні знання на заочному навчанні. Крім вечірньої, вводили позмінну форму навчання. Вищі навчальні заклади Львова поєднували навчання і працю студентів. З матеріального боку це було вигідно: за два тижні роботи на автобусному заводі

508 Інтерв'ю з Мазуриком З. В.

509 "Ласкаво просимо абітурієнт!" // Вільна Україна. 1973. № 151 (8667). 1 серпня.

510 *Руденко В.* Коло замкнула байдужість // Ленінська молодь. 1963. № 27. 5 червня.

511 Нове у правилах прийому до вузів // Вільна Україна. 1973. № 89 (8605). 6 травня.

512 *Ахметов Р.* Нове у правилах прийому у вузи і технікуми // Вільна Україна. 1974. № 17 (8789). 25 січня.

513 Інтерв'ю з Дудак Н. М.

студенти Політехнічного інституту отримували дохід у розмірі трьох стипендій[514]. Працівників заводу автонавантажувачів рекомендували на навчання у Політехнічний інститут за умови, що тиждень вони навчатимуться, а інший працюватимуть. Підприємство виплачувало їм щомісячну стипендію у розмірі 33 крб. 35 коп.[515]

На початку 60-х років працівників підприємств Львова масово залучали до навчання. Нагальні потреби в освіті сприяли створенню при львівських підприємствах спеціальних технічних училищ і так званих змінних шкіл робітничої молоді. Велика кількість мігрантів із села здобувала свою першу кваліфікацію саме у таких навчальних закладах. Звично було почути від оповідачів про їхнє навчання в училищі "Львівсільмашу", "Електрона", автобусного заводу, "Мотозаводу" й ін. Закінчення технічного училища, організованого при певному підприємстві, гарантувало подальше забезпечення мігрантів роботою саме там. Майже кожне велике підприємство Львова опікувалося школою робітничої молоді, допомагало коштами і сприяло набору учнів серед працівників. Суттєву допомогу таким школам надавали фірма "Світанок", автобусний завод, виробничо-технічне об'єднання "Електрон" та ін. При будинках культури підприємств і організацій створювали так звані народні університети культури. У 1960 р. у Львові їх налічувалося близько 20, а по області – понад 60[516]. При Університеті імені Івана Франка діяв робітничий факультет, деканом якого був студент, а навчання проводили аспіранти та студенти[517].

Більшість мігрантів підтримували думку, що "у той час було прекрасно, бо будь-яку спеціальність було отримати легко"[518]. Наприкінці 60-х років, наприклад, на підприємствах Шевченківського району 3 тис. осіб поєднували роботу з навчанням у вечірніх і заочних школах[519]. Близько 300 робітників заводу "Львівприлад" заочно навчались

---

514 Інтерв'ю з Боднар Ф. М.

515 *Яцишина М.* Ви в боргу перед заводом // За технічний прогрес. 1961. № 31 (669). 18 квітня.

516 *Сливка Ю.* Народные университеты // Львовская правда. 1960. № 223 (4470). 20 августа.

517 *Артюхов В., Березок В*. Дванадцятий факультет // Ленінська молодь. 1963. № 101. 22 листопада.

518 Інтерв'ю з Кравцем І. М.

519 *Гомольський С.* Праця і навчання // Вільна Україна. 1969. № 127 (7598). 1 липня; *Масленков Г.* Рабочая молодежь будет учиться // Львовская правда. 1960. № 205 (4452). 30 августа.

у Політехнічному інституті й майже стільки ж у технікумах[520]. У школі робітничої молоді заводу "Львівсільмаш" щороку навчалося близько 500 працівників[521]. У 70-х роках понад 150 випускників шкіл щорічно отримували фах у навчальному комбінаті виробничо-технічного об'єднання "Електрон"[522]. У заводських вечірніх школах освіту здобували батьки і діти разом[523].

Студентам вечірньої і заочної форм навчання, за умови успішного їх навчання, визначали додаткові вільні дні й відпустки з частковим або повним збереженням заробітної плати. Навчання на вечірніх відділеннях давало право скороченого на один день або відповідну кількість годин робочого тижня. Оплата цього дня становила 50 % середнього заробітку. За бажанням учнів шкіл робітничої молоді їм надавали додаткові 1–2 вільні дні на тиждень без збереження зарплати. На період сесії передбачалася двотижнева оплачувана відпустка[524]. Для складання державних іспитів надавали 30 календарних днів відпустки, а на підготовку і захист дипломної роботи – 2 місяці у середніх спеціальних та 4 місяці у вищих навчальних закладах. Розмір заробітної плати, яку зберігали за студентами на час відпустки, визначали відповідно до середньомісячної зарплати, але не більше 80 крб. (для студентів середніх спеціальних закладів) і 100 крб. (для студентів ВНЗ)[525].

Якість навчання не відповідала вимогам. Школи робітничої молоді учні відвідували незадовільно. Уроки проводили навіть за присутності 3–5 учнів[526]. Щоб поліпшити організацію навчання, створили міську комісію сприяння школам робітничої молоді, до якої входили представники громадських організацій міста. Набір учнів нібито проводили під керівництвом дирекцій підприємств за списками пра-

---

520 *Михайленко Є.* Пошук триває // Вільна Україна. 1968. № 137 (7350). 12 липня.

521 *Владимирова М.* Школа на заводе // Львовская правда. 1961. № 26 (4581). 31 января.

522 Кузня робітничих кадрів // Вільна Україна. 1974. № 249 (9021). 21 грудня.

523 *Сапігура О.* Такі можливості мають всі // Львівсільмашівець. 1957. № 7. 11 вересня.

524 Інтерв'ю з Макарухою І. І.; Пільги для учнів шкіл робітничої і сільської молоді // Вільна Україна. 1960. № 2 (4997). 4 січня.

525 *Серебрякова М.* Пільги для заочників // Вільна Україна. 1961. № 202 (5504). 26 серпня; Вільна Україна. 1966. № 15 (6714). 22 січня.

526 Докорінно поліпшити роботу вечірньої школи // Львівсільмашівець. 1958. № 1 (24). 8 січня.

цівників, які виявляли бажання навчатися. Насправді, спеціальними постановами Львівської міської ради підприємствам, установам і організаціям міста надавали наперед визначені плани направлення працівників здобувати освіту. З поданої кількості заяв навчалася лише частина осіб, половина з яких не відвідувала занять[527]. Заявок на навчання було значно менше від планових показників, тому вечірнім школам доводилося "ловити" учнів. Часто працівники виявляли бажання здобувати освіту лише під тиском керівництва. Наприклад, 30 працівників телевізорного заводу подали заяви на навчання, але не відвідували занять[528]. Недоліки в організації навчання працівників простежувалися у роботі паровозовагоноремонтного заводу, заводу телеграфної апаратури. На початку 70-х років із 138 молодих робітників паровозовагоноремонтного заводу та 196 заводу "Львівсільмаш" освіту здобувало лише 44 і 58 осіб, причому на кожному з них близько 20 учнів пропускали заняття[529]. Багато робітників заводу автонавантажувачів щороку навчалися в тому самому класі і довгий час не могли закінчити навчання[530]. Класні керівники шкіл змушені були ходити на підприємства Львова для виявлення причин пропусків. Це забирало в учителів час для підготовки до уроків. Склад учнів на заняттях був щоразу іншим; учителям доводилось маневрувати: частково подавати новий матеріал і повертатися до опрацювання попереднього. Навчальні заклади не забезпечували приміщеннями. Один із класів школи інструментального заводу був розташований на прохідній[531].

Проблему невідвідування занять на вечірніх і заочних відділеннях частково вирішували матеріальним заохоченням. У вечірніх школах зумисне організовували класи з прискореними навчальними програмами, пропонували різне поєднання очно-заочної форми навчання, що давало змогу здобувати освіту особам, які проживали в приміських до Львова селах. У класи зі скороченим терміном навчання приймали з

---

527 Поліпшити відвідування занять у заводській школі та технікумі // Львівсільмашівець. 1958. № 42 (65). 22 жовтня.

528 Від верстата до парти – крок легкий і важкий // Вільна Україна. 1966. № 10 (6709). 15 січня.

529 *Котова О.* Плюси і мінуси вечірньої школи // Вільна Україна. 1971. № 158 (8160). 11 серпня.

530 *Яцишина М.* Закінчилось півріччя // За технічний прогрес. 1961. № 4 (642). 13 січня.

531 ДАЛО, ф. П–53, оп. 10, спр. 2, арк. 101.

певними застереженнями. Наприклад, на паровозовагоноремонтному заводі навчалися особи не молодші 20 років[532].

Педагогічний колектив змінної школи робітничої молоді № 13 разом з працівниками газети "Вільна Україна" провели у 1965 р. анонімне опитування робітників щодо навчання в школах робітничої молоді. Під час опитування старші за віком особи пригадували складні умови воєнного і повоєнного часу, мотивували цим вимушеність покинути денну форму навчання. З'ясувалось, що вечірня форма навчання не вимагала докладання надмірних зусиль і була тоді масовою. Часто опитані говорили про те, що "у вечірній школі легше вчитись", "учитись у денній не міг – математика заїла", "товариші пішли, і я пішов"[533]. Вечірня школа була "установою, де легко вчитись і, де дають атестати". Однак вечірня школа не давала потрібних знань, щоб вступити у вищі навчальні заклади міста. Випускники вечірніх шкіл не "дотягували" до останніх курсів, "сипались" уже на перших екзаменаційних сесіях, "викликали подив у екзаменаторів" своїми поверховими знаннями[534].

4.3. Хабарництво в освітній системі

Хабарництво й різні домовленості існували в освітній системі, особливо під час вступу в навчальні заклади. Наприкінці 50-х років це питання розглядали на вищому державному рівні. У 1958 р. М. Хрущов офіційно заявив про те, що вищі навчальні заклади під час вступної кампанії подекуди "приймають не добре підготованого вступника, а когось, хто має впливових тата й маму, які можуть допомогти своєму синові чи дочці потрапити до вищого навчального закладу"[535]. У цьому ж 1958 р. прокурор УРСР Д. Панасюк видав доповідну записку про факти зловживань під час зарахування в навчальні заклади України. У ній на підставі розслідування скарг громадян зазначалося, що в багатьох навчальних закладах України існувала практика незаконного зарахування на навчання осіб, які не отримали потрібних

---

532 Де ти будеш вчитись? // Заводський гудок. 1963. № 12 (285). 29 березня.

533 *Ходикер Б.* Поговоримо відверто // Вільна Україна. 1965. № 63 (6504). 31 березня.

534 *Ходикер Б.* Праця і навчання // Вільна Україна. 1965. № 250 (6691). 19 грудня.

535 *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість… С. 283.

прохідних балів під час складання конкурсних іспитів. Шляхом хабарів вступні бали окремих осіб завищували[536]; зараховували студентів після завершення вступної кампанії і навіть серед навчального року; порушували правила переводу з одного навчального закладу в інший; давали змогу перескладати вступні іспити. Траплялися випадки, коли абітурієнтам продавали завдання вступних іспитів[537]. Викладачі, яких залучали до вступних іспитів, "віддячувалися" керівникам приймальних комісій[538]. До вступної кампанії залучали вчителів міських шкіл, які сприяли вступу, допомагали переписувати екзаменаційні роботи в своїх помешканнях[539]:

> …я завжди, літом підробляла. Я собі підробляла в інститутах… Приймала іспити вступні в Університеті [імені Івана Франка]… В Медичному [інституті] щось рази три приймала іспити, в Політехнічному [інституті] приймала, в технікумі багато разів, в фізкультурному. Так, платили гроші, і я собі літом, щось літом заробила! І як хтось віддячився щось там. Як ми перевіряли ті твори, до нас приходили і казали... А роботи були зашифровані. Я не знала, чию я роботу перевіряю. То зашифровані роботи, обкладинки нема. Я перевіряю, а хто його знає? Вони там вже знали, який там номер їм треба. І казали: "Отут треба поставити, отут виправити. Отут треба то, отут – то". Хтось видно брав, а нам говорили… Я в технікумі харчової промисловості кілька років приймала, то вже останні роки. То я за одного завжди попросила собі, завжди. Хтось там щось мені віддячив. І ця директорка казала: "…Я вашу просьбу всегда выполню, потому что я знаю, что вы всегда только за одного просите!" А як хтось б просив за кілька, та ще робив поза плечі: "Они хотят у меня сами набор сделать". А я за одного попросила і все! Але що вони мені казали, то я виконувала. То вже їхня справа. Казали, де треба ставити... Хтось гроші давав, хтось інше... Було, було.

---

536 Наприклад, у вступній кампанії до Київського політехнічного інституту (середина 60-х років) кожний екзаменатор щодня завищував оцінки 1–3 абітурієнтам. Протягом одного дня вступної кампанії з усіх предметів завищували оцінки близько 20 особам, а за весь час вступних іспитів – декільком сотням (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6155, арк. 33, 55–56).

537 Там само. Спр. 4733, арк. 45–55.

538 Наприклад, відповідальний секретар приймальної комісії Київського політехнічного інституту (середина 60-х років) отримував від кожного викладача, залученого до вступних іспитів, по 50–100 крб. (Там само. Спр. 6155, арк. 55–56). Це давало змогу таким екзаменаторам зловживати.

539 Там само. Спр. 4733, арк. 66.

> Але домовлялися через інститути, через деканати, до ректора, у всякому разі таке... Партійна організація, комсомол, отаке. Ті вчителі, що приходили зі школи, нас "варягами" називали. Бо звідки я знала, куди мене пішлють… І ото я перший раз приймала екзамени. І пригадую тоді хтось дав мені 50 крб. І то так на сходах, сунув в кишеню. Хтось з абітурієнтів. Комусь я допомогла. Не наперед були дані гроші, а то було після, віддяка така була. Боже, як я втішилася! Було неприємно дуже, але я втішилася. Я дітям щось купила їсти. І мене в Ходорів відправили, на цукровий завод іспити приймати. Я собі там молока привезла, ще там щось, і сметани…[540]

У результаті здібні абітурієнти, які успішно складали конкурсні іспити, залишалися за стінами навчальних закладів[541]. Про зловживання під час вступу свідчила разюча різниця між відмінними вступними результатами й низькою поточною успішністю окремих студентів[542]. Звинувачення у зловживанні службовим становищем і недотриманні правил прийому лунали на адресу керівництва навчальних закладів. Зазначалося, що ці правопорушення мали системний характер і повторювали з року в рік[543].

Розміри хабарів при вступі у вищі навчальні заклади були різними. Усе залежало від престижності навчального закладу / факультету та товариських зв'язків, які мали батьки абітурієнта з впливовими чиновниками. На деякі спеціальності вступити самотужки було майже неможливо. В очах пересічного вихідця зі села можливість вступити у будь-який вищий навчальний заклад Львова видавалась недосяжною. Для сільської молоді практично був недоступний Медичний

---

[540] Інтерв'ю з Берест М. Р.

[541] Одна з оповідачок, яка працювала лаборантом у Поліграфічному інституті і була залучена до вступної кампанії, пригадувала, як екзаменатори з української мови самі робили помилки в роботах абітурієнтів, яким потрібно було занизити вступні бали (Інтерв'ю зі Ждан Д. К.).

[542] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4733, арк. 54.

[543] Наприклад, у Харкові була виявлена група людей, які за хабарі в 1956–1958 рр. влаштували вступ 58 осіб у вищі навчальні заклади й технікуми міста. У результаті вони зібрали коштів на суму 266 тис. крб. (за вступ у Інженерно-економічний інститут – 7 тис. крб., Автодорожний інститут і Університет – по 8 тис. крб., Інженерно-будівельний інститут – 10 тис. крб., Медичний інститут – 16 тис. крб. [Суми наведено до грошової реформи 1961 р.] (Там само. Арк. 56).

інститут. Суми хабарів, які тут фігурували, сягали 10 тис. крб.[544] Це були великі кошти, адже в 60–70-х роках середньомісячна заробітна плата робітників і службовців становила 110 крб., колгоспників – 65 крб.[545] Вартість навчання на фармакологічному відділенні Медичного інституту була нижчою; цю спеціальність вважали менш престижною і вона не давала змоги "відпрацювати" витрачені під час вступу кошти. Закінчене медичне училище давало шанс вступити до Медичного інституту[546]. Хабарі під час вступу до Львівського медичного інституту були вищі, ніж в інших навчальних закладах Західної України[547]. Легше було вступити в один із медичних інститутів на Сході чи Півдні України, а згодом перевестися на навчання до Львова[548]. Другим за рівнем престижності був Львівський торгово-економічний інститут. Це зумовлювалося дефіцитом товарів і великим попитом на працевлаштування в галузі торгівлі. У 1971 р. в Торгово-економічному інституті на 575 місць претендувало 1 405 осіб[549]. У Львівський університет імені Івана Франка вступити було важче, ніж у Політехнічний інститут. Під час вступу на так звані непрестижні чи важкі для навчання спеціальності можна було покладатися на підготовку вступника без домовленостей і хабарів.

---

544 На кінець 60-х років, наприклад, хабар при вступі в Медичний інститут становив 3 тис. крб. (Інтерв'ю з Цар З. В.), у 70-х роках – близько 5 тис. крб., у 80-х роках – 7–10 тис. крб. (стоматологія – 7 тис. крб., лікувальна справа – 8–9 тис. крб., фармакологія – 5 тис. крб.) (Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.; ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2048, арк. 112). Наведені тут і далі грошові суми хабарів є поодинокими прикладами, що їх наводили львів'яни під час інтерв'ювань. У конкретних випадках під впливом різних чинників вони могли різнитися від зазначених у тексті цифр.

545 *Ковпак Л. В.* Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). Київ, 2003. С. 85; Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.)… С. 137.

546 Сестра однієї з респонденток після закінчення Медичного училища у Львові працювала на одній із кафедр Медичного інституту і без сторонньої допомоги на початку 60-х років вступила туди на вечірнє відділення, навчання на якому тривало три роки. Після здобуття трирічної базової медичної освіти студентів вечірнього відділення переводили на денну форму навчання. Це було дуже зручною для випускників медучилищ (Інтерв'ю з Цар З. В.).

547 Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.

548 Інтерв'ю зі Сіроєю М. Г.

549 *Ипполитова С.* Знания, только знания // Львовская правда. 1971. № 156 (7390). 8 августа.

Технічні спеціальності влада контролювала не так прискіпливо, як гуманітарні. Вважалося, що в суспільних науках важче досягти успіху, ніж у технічних, де з загальною лояльністю до радянської системи можна було себе реалізувати:

> Поступити у вищий навчальний заклад було трудно… Зі села поступали ті, хто мали звідки дати в кишеню. То великі гроші були. То поступали діти, мали чудові знання, чудові атестати. Наприклад, в Медінститут поступав зі села на сто тільки один. …Хоч там мав і золоту медаль, і срібну, нагороди всякі мали, але туди доступу не було. Вже такі навчальні заклади… як Політехнічний інститут, то там можна було пролізти скоріше. Він мав такі великі набори, що здібну молодь, особливо хлопців…, почали відкривати нові спеціальності і набирали дуже багато…[550]

Більшість вихідців зі села навчалися у Політехнічному інституті, на природничих факультетах Університету імені Івана Франка. Тільки незначна частина здобувала гуманітарну освіту. Випускники сільських шкіл фактично безперешкодно вступали на біологічний, хімічний, фізичний, механіко-математичний факультети Університету, однак з величезними труднощами – на факультет іноземних мов, журналістики, історичний[551]. Після арештів початку 70-х років квоту галичан при вступі на історичний факультет зменшили. Важливе значення під час зарахування на факультет мали грошові суми, коли "всі місця розпродаються як білети в театр…, пройти так просто не можливо, миша не проскочить…"[552] Був час, як свідчить опитування, коли хабарі при вступі на історичний факультет були сумірними з вартістю вступу в Медичний інститут[553]. На менш престижних факультетах вони були порівняно нижчі[554]. На зламі 70–80-х років, за

---

550 Інтерв'ю з Лісовим О. І.

551 "Там (історичний факультет. – *Г. Б.*) поступали тільки діти високопоставлених осіб… Ну звичайно поступали і такі діти, що добре вчилися, але і поступали такі, які йшли там як вони розказують…" (Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.).

552 Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.

553 У деяких інтерв'ю стверджується, що за вступ на історичний факультет у 70–80-х роках платили 3–5 тис. крб. (Інтерв'ю з Орлевич Н. Д., Грицаком Я. Й.).

554 На середину 60-х років розмір хабара при вступі на географічний факультет становив 400 крб. (Інтерв'ю з Мазуриком З. В.).

неофіційними даними, вступ у вищий навчальний заклад Львова в середньому коштував 2–3 тис. крб.[555]

Інколи грошові суми хабарів були різними при вступі на той самий факультет. Вони залежали від рівня підготовки вступника і попередніх домовленостей. Медалісти шкіл, випускники середніх спеціальних закладів і профтехучилищ, які отримали дипломи або атестати з відзнакою, при вступі у вищі навчальні заклади складали тільки один іспит з профілюючої дисципліни. Отримавши на іспиті "відмінно", вони не складали наступні іспити[556]. Розмір хабара в таких випадках був значно меншим[557]. Більші можливості для махінацій давали усні іспити. На такому іспиті було найлегше занизити оцінку абітурієнта, не залишивши йому шансів під час апеляції.

Для вступу у вищі навчальні заклади часто були потрібні не тільки кошти, а й знайомства і домовленості (так звані блати). У випадку вищих посадових осіб зарахування на навчання могло обмежуватися домовленостями (з віддякою, значно меншою від повної суми хабара). Допомога під час вступу інколи була віддякою викладача чи керівництва навчального закладу за отриману в минулому від батьків абітурієнта послугу. Про вступ завчасу домовлялися з викладачем, який міг вирішити питання у приймальній комісії, або шукали близьку до навчального закладу людину, яка б мала детальну інформацію про неофіційні умови вступу і могла виконати роль посередника. В умовах радянського товарного дефіциту хабарі брали не тільки грошима, а й певними послугами, товарами[558]. Траплялися випадки, коли домовленості й хабарі не давали позитивних результатів. Не вдавалося вступити у вищий навчальний заклад з першого разу, коли був великий конкурс, недостатньо підготований абітурієнт та з інших причин. Успіх був забезпечений тоді, коли поєднувалися добрі знання вступника, домовленості та потрібні кошти. Інколи вступити

[555] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2048, арк. 112.

[556] Нове у правилах прийому до вузів // Вільна Україна. 1973. № 89 (8605). 6 травня; Запрошують на навчання вищі учбові заклади // Вільна Україна. 1982. № 135 (10936). 14 липня.

[557] Для вступника на історичний факультет, медаліста сільської школи в 1977 р. сума хабара становила не 5 тис., а 500 крб. (у десять разів менше) (Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.).

[558] "На початку 60-х років хабар при вступі в медучилище на спеціальність зубного техніка становив половину свині, що в ці голодні роки вважалося дуже багато" (Інтерв'ю з Цар З. В.).

в бажаний навчальний заклад чи факультет вдавалося щойно після кількох спроб.

Отримати освіту в середніх спеціальних закладах і професійно-технічних училищах було порівняно легко. Медалісти шкіл навчалися в технікумах і СПТУ без складання вступних іспитів, за винятком медичних училищ, куди вступити було важко, траплялися зловживання[559]. Важче було вступити в технікуми, ніж у СПТУ. Мали значення успішність вступника[560], обрана спеціальність, умови вступу й ін. На непрестижні спеціальності, де був недобір, зараховували практично всіх[561]. Вихідці з села мали занижений рівень самооцінки своїх знань, здобутих у сільській школі, тому вибирали "простіші" за умовами вступу навчальні заклади та спеціальності. Найбільше їх лякала перспектива бути відчисленими з навчального закладу і повернутися в село. Часто медалісти сільських шкіл, аби уникнути вступних іспитів, вступали у середні спеціальні навчальні заклади.

Окремі мігранти пригадували зверхність викладачів до сільської молоді:

> Не поступила в університет і було образливим почути (від викладача у приймальній комісії. – *Г. Б.*), що "запаху гною ще не позбулася, а вже в університет преться"[562].

На відміну від жителів Львова мешканці сіл переважно не мали достатніх знайомств, інформації та коштів, аби претендувати на вступ своїх дітей у найбільш престижні навчальні заклади міста. Львів'яни, особливо посадовці, менше вдавалися при вступі дітей на навчання до прямих хабарів, тоді як приїжджі зі села були змушені в місті чи не за все "платити". Інформацію про неофіційні умови вступу й осіб, з якими можна було домовитися, отримували по-різному – переважно від знайомих, родичів, колег по роботі, колишніх випускників обраних навчальних закладів. Селяни намагалися йти "протореним

---

559 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

560 За наявності "трійок" в атестаті при вступі в училище № 59 м. Львова на спеціальність оператора обчислювальних машин, що вважалася однією з кращих у цьому навчальному закладі, сума хабара в 1979 р. була 100 крб. (Інтерв'ю з Войтанович М. М.).

561 "Всі виїжджали зі села, навіть двійочники йшли на гірші спеціальності гірших училищ, там де був недобір" (Інтерв'ю з Войтанович М. М.).

562 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.

шляхом" родичів або знайомих, особливо тих, які жили у Львові. Через них шукали контактів з викладачами навчальних закладів. Такі родичі чи знайомі визначали професійну долю сільського школяра. Вони облаштовували в місті абітурієнтам із сіл побут, знайомили з міською комунікацією, допомагали подати документи до навчального закладу і якщо могли, то "домовлялися" про сам вступ.

Респонденти по-різному оцінювали розміри хабарництва в навчальних закладах: одні казали про масовий характер, інші – про окремі прояви. Здебільшого згадували про хабарі в контексті вступу, але рідко – у контексті навчання. Під час сесій вдавалися до хабарів тільки окремі студенти, тоді як інші про це навіть не здогадувалися. Необхідна умова для хабарництва – високий ступінь довіри між студентом і викладачем. Викладачі боялися підставних осіб. Щоб зменшити ризик, обидві сторони користувалися послугами посередників з самих студентів (частіше старост груп) або допоміжного персоналу факультету. З хабарництвом і домовленостями під час сесій найбільше стикалися студенти вечірньої і заочної форм навчання. Студентське середовище цих відділень становили особи різного (інколи доволі зрілого) віку, статусу й достатку[563]. Більшість цих студентів не вирізнялася високим рівнем знань, а професійна діяльність і клопоти сімейного життя не залишали часу на навчання. На відміну від студентів денної форми навчання вони мали більші кошти, життєвий досвід і були нездатні до систематичного навчання. Студенти вечірніх і заочних форм навчання найчастіше вдавалися під час сесій до дрібних хабарів:

> Навчалася на вечірньому відділенні Політехнічного інституту. Давали невеликі хабарі за екзамени. Але то було зовсім небагато. За один екзамен староста сказав зібрати на кілька пляшок викладачу-екзаменатору. Зібрали по кілька рублів, купили кілька пляшок і без проблем здали екзамен[564].

> …здавали (студенти-заочники технікуму, початок 80-х років – *Г. Б.*) десь по 5 руб., потім щось викладачам купляли чи могорич, чи може питали що вони хочуть, щоб їм купити, може давали гроші… Були такі львівські старші, що мали вже дітей в п'ятому класі, то вони більше спілкувалися з викладачами[565].

[563] Інтерв'ю з Макарухою І. І.
[564] Інтерв'ю з Макарухою І. І.
[565] Інтерв'ю з Войтанович М. М.

> …хабарництва не було, всі іспити вчили, може там хтось зі старших, ну я ще не була… ще сорок років не було, а для заочника це ще небагато. Були начальник цеху чи ще хтось такий… Були після школи, були такі, як я, це була середня ланка, а були старші. Були такі, що мали по п'ятдесят років, і вони так вчилися, ходили. Їм потрібен був диплом. Ну вже ті в принципі може…, і то дуже мало. …на квіти, на цукерки можна було, щоб там не виганяли. …Смішно сказати, ми здавали залік, тоді ще атеїзм був, залік з атеїзму, ми збиралися по 3 крб., здали залікові, тоді нам поставили. Це був такий хабар…[566]

Грошові суми, які студенти "витрачали" під час сесій, були різними[567]. На початку 70-х років, наприклад, технік адміністративно-господарської частини Львівського політехнічного інституту, який видавав себе за викладача, погашав заборгованість на сесіях студентів радіотехнічного й інженерно-будівельного факультетів, беручи за це від 50 до 100 крб. Хабарі він отримував у кафетеріях і ресторанах на спільних із прохачами обідах, які вони теж оплачували. Деякі викладачі зумисне занижували оцінки під час сесій, але зволікали з виставленням їх в екзаменаційні відомості, що сприяло хабарництву. Інколи на іспитах були присутні керівники навчальних закладів, які зверталися до викладачів з проханням поставити "натягнуту трійку" зацікавленим особам[568]. Як і при вступі, під час навчання існувала система "блатів" та різні форми тиску з боку впливових батьків, родичів і знайомих. Частину питань вирішували телефонними дзвінками. Особу, яка могла вирішити справу телефонним дзвінком, називали "позвоночник". У такій ролі часто виступали керівники підприємств і організацій, працівники яких здобували освіту:

> …Не знала будови машин. Начальник (одного з відділень – *Г. Б.*) зв'язку подзвонив, що я прийду здавати екзамен. Прийшла, дав питання, не знала. Запитав чому в нього в кабінеті не працює телефон. Сказала, що можуть бути різні причини, треба дивитися, точно не знаю. Ну коли не знаєте, то і предмету не знаєте, прийдете потім. Прийшла знову, теж саме: чому телефон в кабінеті не працює. А випивав. Дав питання і коли прийшов, то вже добре випив. Прийшла до начальника зв'язку і все розказала, питаю

---

566 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

567 *Мамченко А.* Диплом за наличные // Львовская правда. 1971. № 152 (7386). 1 августа.

568 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4733, арк. 45–55.

> може щось треба дати. Той каже: "Купи йому пляшку коньяку". Купила і здала. Від будь-кого мабуть не брали[569].

Неуспішних студентів поновлювали на навчання, незважаючи на низький рівень їхніх знань і велику академічну заборгованість. За хабарі видавали дипломи про закінчення навчальних закладів[570]. На початку 70-х років у Львові викрили групу, яка займалася виготовленням і продажем дипломів про закінчення вищих і середніх навчальних закладів по ціні від 200 до 2 тис. крб. Такі дипломи користувалися попитом серед посадовців, які не мали відповідної освіти (завідувачів магазинів, інженерів, директорів заводів, начальників управлінь та ін.)[571]. Загальноприйнятою була віддяка за дипломну роботу науковому керівникові та рецензентові. Вона була поширена серед студентів заочної та вечірньої форми навчання. Віддяка – це пляшка дорогого алкогольного напою (зазвичай коньяку)[572] і коробка цукерок; її здебільшого приймали без жодних застережень.

4.4. Стипендія і підробітки

Залежно від рівня навчального закладу й успішності студентів стипендія була різною. Студенти середніх спеціальних навчальних закладів отримували в різний час від 23–35 до 75 крб. Стипендія у ВНЗ становила 40–75 крб. Існувала так звана ленінська стипендія у розмірі близько 100 крб. Величина майбутньої стипендії часто визначала вибір мігрантами навчального закладу / факультету для вступу. Одна з респонденток зазначила, що в другій половині 60-х років стипендія у Політехнічному інституті була найвищою серед вищих навчальних закладів Львова, становила 35 крб.[573] На окремих його факультетах:

> Давали низьку стипендію і то лише тим, хто вчився на "добре" й "відмінно"… (На інших. – *Г. Б.*) для стимулу набору студентів

[569] Інтерв'ю з Макарухою І. І.
[570] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4733, арк. 45–55.
[571] Там само. Оп. 25, спр. 478, арк. 40–41.
[572] "Тоді були гарні коньяки, недорогі, "Тиса", от такого типу. Трьохзіркового не несли… був найдешевший" (Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.).
[573] Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

> встановили стипендію на 10 крб. вищу… і, що важливо, її давали навіть трієчникам[574].

Зі середини 60-х років особам, яких скеровували на навчання з колгоспів і підприємств, стипендію виплачували з їхніх фондів. Якщо при незадовільному навчанні звичайний студент втрачав право на стипендію, то колгоспний чи заводський стипендіат отримував її в будь-якому випадку[575].

Про величину стипендії мігранти відгукувались позитивно:

> То були копійки, але водночас, то були гроші[576].

> 35 крб. були немаленькі гроші, бо хліб коштував 20 коп., проїзд у трамваї 3–5 коп., кіно 20–25 коп.[577]

> Стипендії вистачало. На ці гроші могли щось собі дозволити. Могла дати собі раду на ці гроші[578].

> Стипендії і плюс підробіток вистачало на прожиття. Деколи ходив розвантажувати вагони, деколи знаходив іншу роботу, та все ж якусь певну суму я завжди заробляв. Мали можливість думати про створення сім'ї[579].

Стипендію витрачали економно, здебільшого на проживання і харчування. Оплата за винаймання житла чи гуртожиток була невисокою, продукти привозили зі села, тому стипендії вистачало. Проїзд міським транспортом коштував, за оцінками оповідачів, недорого. Профком Університету імені Івана Франка, наприклад, видавав студентам місячні проїзні картки вартістю 1,80 крб.[580] Дехто зі студентів навіть частину грошей віддавав батькам:

> …Скажем це була сума, яку я особисто не міг сам потратити за місяць, тому частину просто доводилося давати батькам… Це не були великі гроші, це були достатні гроші…[581]

---

574 *Шнерх С.* Нескорені духом. Львів, 2004. С. 30–31.

575 *Котова Г., Підгірняк Г.* Стипендія – не рента! // Ленінська молодь. 1967. № 29 (2712). 8 березня.

576 Інтерв'ю з Цабан О. М.

577 Інтерв'ю з Качмар Л. І.

578 Інтерв'ю з Войтанович М. М.

579 Інтерв'ю з Каргут С. Л.

580 Інтерв'ю з Чайкоською Г. Я.

581 Інтерв'ю з Бунаком О. В., 1963 р. н. у м. Сколе Львівської обл., до Львова переїхав 1980 р., зап. 26.10.2005.

Пересічний студент, зважаючи на вартість оплати за винаймане житло і розмір стипендії, здебільшого не міг обійтися у Львові без матеріальної допомоги батьків[582]:

> То були копійки, батьки помагали. Гроші на одяг та все інше давали батьки[583].

Суттєвим джерелом студентських доходів були різні підробітки. Студенти-юнаки підробляли, розвантажуючи вагони на товарних станціях. Проблема вчасного вивільнення товарних вагонів була надзвичайно актуальною тоді. Підприємства Львова сплачували великі суми штрафів за простої вагонів. Спеціальні державні постанови зобов'язували організовувати роботу з розвантаження і вивезення вантажів у дві зміни, навіть у недільні та передсвяткові дні[584]. За таких умов студенти легко знаходили можливість підзаробити. Ночами вони розвантажували вагони, а у вихідні працювали вантажниками на винзаводі, де "було найліпше, бо і "п'ятку" за день платили, і годували в заводській їдальні безплатно, ще й можна було прихопити після зміни з собою кілька пляшок вина, на що чекали друзі в гуртожитку"[585]. Кілька годин праці вантажниками давали змогу заробити до 10 крб., а у вихідні – до 25 крб., що вважалось дуже добре.

Організовували студентські будівельні загони, які скеровували у східні та південні області УРСР та віддалені регіони СРСР. Їм надавали пільги: додаткові відпустки, безплатний проїзд, підвищену заробітну платню[586]. Робота в таких загонах добре оплачувалася[587]: "1 тис. рублів – то були немалі гроші"[588]. У 70–80-х роках щороку понад 6 тис. львівських студентів працювали на будівництві у Львівській, Кіровоградській, Херсонській, Донецькій, Київській,

---

582 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.; ДАЛО, ф. Р–1654 (Львівський обком профспілки працівників культури), оп. 1, спр. 30, арк. 95.

583 Інтерв'ю з Гринишин І. Г.

584 *Журавльова І.* Не гаяти жодної хвилини // Вільна Україна. 1961. № 217 (5519). 13 вересня; *Любащенко И.* Вагоны простаивают?.. Платите штраф из своего кармана!.. // Львовская правда. 1961. № 217 (4772). 13 сентября.

585 *Боривітер Дан*. Межею болю і ненависти, або Нові ґладіатори. Івано-Франківськ, 2002. С. 134.

586 *Карпенко В.* Сургут – "дуже добре" // Ленінська молодь. 1967. № 107 (2790). 8 вересня.

587 Інтерв'ю з Чорним І. Ф.

588 Інтерв'ю з Куник С. Р.

Кримській, Волгоградській, Брянській, Орловській, Бєлгородській, Кустанайській, Тюменській областях, у Читі та Магадані. У 70-х роках у віддалених районах Тюмені – Сургуті, селищах Локосово, Білий Яр, Товарний парк – діяло 28 студентських будівельних загонів зі Львова, які охоплювали понад 1,5 тис. осіб[589]. Незважаючи на те, що у студентських будівельних загонах було вигідно працювати, існували проблеми з їхнім формуванням. Окремі навчальні заклади міста відмовлялися від участі студентів у будівництві, а самовільно без відома обласного штабу будівельних загонів скеровували їх у віддалені регіони СРСР[590]. Дівчата підробляли на ринках: допомагали продавцям перебирати овочі[591]; влітку працювали в колгоспах і піонерських таборах.

Окремі студенти вдавалися до нелегальних заробітків: змінювали фотокартки на документах і складали вступні та поточні іспити за своїх колег, отримуючи взамін грошові суми[592]; нелегально перепродували куплений у студентів-іноземців одяг та ін.

4.5. Студентське середовище. Мова навчання та спілкування

Серед студентів кінця 40-х – початку 50-х років переважали особи дорослого віку, особливо військові, які:

> Переважно політруки, так гарно вміли говорити про соціальну нерівність і класову боротьбу…[593]

В Університеті імені Івана Франка в цей час навчалися найрізноманітніші молоді люди:

---

589 *Федоришин Я.* І піднімаються нові будівлі // Вільна Україна. 1971. № 153 (8155). 3 серпня; *Ежиков-Бабаханов Е.* Романтики собираются в дорогу // Львовская правда. 1966. № 20 (5472). 29 января; *Карась О.* Шлях до романтики // Ленінська молодь. 1984. № 80 (5407). 5 липня.

590 ДАЛО, ф. П–53, оп. 15, спр. 43, арк. 33.

591 Інтерв'ю з Косидор Л. М., 1945 р. н. у с. Нестаничі Радехівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1964р., зап. 21.10.2005.

592 *Загоруйко Р.–"Лапайдух"* Повернення зі справжнього пекла. Спогади-мемуари учасника національно-визвольних змагань ОУН та УПА (Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії). Новий Розділ, 2004. С. 452–453.

593 *Крушельницька Л.* Спогади зі студентського життя… С. 403.

> Жвавороті випускники середніх шкіл і бувалі фронтовики…, мешканці Галичини, Волині і східних областей України; затруєні комуністичною ідеологією діти партократів і ярі місцеві націоналісти; адепти чистої науки, кар'єристи і пристосуванці…[594]

Багато серед студентів було старших за випускників середніх шкіл інвалідів війни[595].

Міграція сільської молоді до Львова в 60-х роках набрала такого розмаху, що не помічалося відмінностей між новоприбулими і львів'янами, адже "всі в основному були приїжджі"[596]. У навчальних закладах Львова освіту здобувала молодь звідусіль, особливо Львівської області. Також освіту здобувало керівництво підприємств Львова. Наприкінці 60-х років, наприклад, керівний склад взуттєвої фірми "Прогрес" здобував середню освіту в організованій при фірмі вечірній школі[597]. Набори студентів були строкатими; разом навчалися люди різного віку, з відмінними поглядами, рівнем виховання й освіти[598]:

> …вчилися різного віку: від 19, 20 до 30 і більше років[599].

> Вчилися люди, які займали вже досить високі посади, на 3–4 курсах вчилися з інституту НІРТІ (Научно-исследовательского института радиотехнических измерений. – *Г. Б.*), були начальники дільниць. Вони колись закінчили технікуми і тепер здобували вищу освіту[600].

Численними у Львові були студенти-іноземці. На 1973 р. їх налічувалось 516 осіб із 43 країн світу[601]. На початку 80-х років тільки у Політехнічному інституті з-поміж 28 тис. студентів було близько 600 іноземців із 55 країн Європи, Азії, Африки, Латинської

---

[594] *Іваничук Р.* Дороги вольні і невольні. Спогади та медитації. Львів, 1999. С. 55.

[595] *Чорній В.* Слов'янознавчі студії… С. 265.

[596] Інтерв'ю з Романко О. М., 1964 р. н. у с. Дунаїв Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1981 р., зап. 21.09.2005.

[597] *Гомольський С.* Праця і навчання // Вільна Україна. 1969. № 127 (7598). 1 липня.

[598] Когда экзамены остались позади // Львовская правда. 1966. № 30 (5482). 12 февраля.

[599] Інтерв'ю з Дудак Н. М.

[600] Інтерв'ю з Макарухою І. І.

[601] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 889, арк. 33.

Америки[602]. У Медичному інституті існувало "два потоки студентів на курсі – іноземці і менш престижний український"[603]. Студентів історичного факультету Університету імені Івана Франка в гуртожитках поселяли разом з іноземцями, щоб їх виховувати "на засадах любові до класиків марксизму-ленінізму і патріотизму"[604]. Завдяки тому, що більшість вступних іспитів проводили російською мовою, в Україну приїжджали навчатися студенти з різних республік Радянського Союзу, особливо Російської Федерації.

За твердженнями більшості оповідачів, соціальних і національних конфліктів у студентському середовищі не було; звичним було від них почути, що взаємини були "нормальні, хороші, дружні, не відчувалося жодної зверхності". У 50-х роках існування поділу на "місцевих" і "немісцевих", до яких зараховували "східняків" і всіх не українців, не призводило до різниці між студентами[605]. "Східняки" допомагали у студентському житті:

> У групі не було явних нишпорок. Не ходив на заняття, то й не ходив, не спілкувався на дозвіллі з товаришами – його справа… В нас не було великого "вододілу" між "західняками" та "східняками", тим паче, що останні у переважній більшості були порядними людьми…[606]

Зверхність до сільської молоді простежувалась з боку окремих викладачів-мігрантів зі Східної України і Російської Федерації, які наголошували, що приїхали "навчити"[607]. У 70-х роках у середовищі фізичного факультету Університету імені Івана Франка, як зазначив один із його випускників, не було відкритих закликів до "червоних прапорів" і демонстрацій. Тут національні відмінності були менш відчутні, "панував давній український дух", чого не було в інших навчальних закладах міста[608]. На історичному факультеті Університету імені Івана Франка наприкінці 70-х – на початку 80-х років різниця студентських середовищ була суттєво помітна:

---

602 *Гаврилюк М.* Львівський політехнічний // Вільна Україна. 1983. № 133 (11184). 12 липня.

603 Інтерв'ю зі Сірою М. Г.

604 Інтерв'ю з Томашівською М. В.

605 *Чорній В.* Слов'янознавчі студії… С. 267.

606 *Шнерх С.* Нескорені духом… С. 9–10.

607 Інтерв'ю з Лісовим О. І.

608 Інтерв'ю з Чорним І. Ф.

> В нас були різні середовища. В нас була більше різниця міські–сільські. Міських було чомусь найбільше, дітей начальства, це було дуже закрите середовище. Це син декана, син завкафедри… Дуже багато синів, дочок з обкому. І вони були дуже закриті, вони були майже всі російськомовні. Вони були більшість українцями за походженням, але російськомовні… Російську мову вживали, щоб підкреслити свою належність до вищої культури, цивілізованості, вони краще вдягалися і мали усі ці пільги, пов'язані з батьками. А було друге середовище – сільське. Сільське розподілялося на дві підгрупи, для мене вони були дуже чіткі – ті, хто поступив зразу після школи… А другі були ті сільські діти, які вже після армії. Їм було легше поступати, вони вже мали певні пільги, особливо, коли вони були ще в компартії. Різниця була в 5–10 років, що на той час була дуже велика… Це міське середовище було закрите, за винятком декількох чоловік, які ставилися до нас дуже прихильно… Як я зараз розумію це були діти тих сільських дітей, які виїхали в 60-х роках. Тобто вони вже стали міськими, але вони ближче чулися до нас, ніж до того начальства, умовно кажучи золотої молоді… Власне ці старші люди зі села нами сильно опікувалися… І в нас утворилося таке середовище сільських дітей в першому і другому поколіннях. Ця золота молодь ставилася до нас досить звисока, зверхньо, причому агресивно зверхньо. Спроби ввійти в те середовище відсторонювалися. …вони вели прорадянські розмови… Час від часу вони привідкривали для нас ту завісу, але ми так уривками то бачили… А решта трималися дуже закрито. Була агресивність, щоб тебе принизити, навіть словами, на коридорі, посміятися як ти одягнутий, сказати, що ти дурак, зі забитого села приїхав. Це було таке ставлення. До п'ятого курсу все це вирівнялося. Зараз дивлюся і мені смішно, це був такий дикий радянський провінціалізм, але підбитий грошима батьків[609].

Сільська молодь становила переважну більшість студентів середніх спеціальних навчальних закладів Львова. На 1967 р. із 5 тис. студентів СПТУ міста лише 530 осіб або 10 % були випускниками львівських шкіл, а серед 840 студентів технічних училищ будівельних спеціальностей – 39 осіб[610]. Кількісно мігрантів із сіл було значно більше, ніж прибулих з районних центрів. Львів'ян у середніх спеціальних навчальних закладах навчалось дуже мало:

---

609 Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.

610 ДАЛО, ф. П–53, оп. 15, спр. 22, арк. 138.

> Коли у групі в училищі було двоє львівських, то було дуже добре[611].
>
> …всі були приїжджі з Івано-Франківської області, Золочівського, Перемишлянського, Мостиського, Турківського районів[612].
>
> Із 30 чоловік в групі один був львів'янин…[613]
>
> …28 училище… Місцевих не було, а всі приїжджі зі села, із Закарпаття, Тернопільської області[614].
>
> …Технічне училище, в групі з 30 чоловік тільки 8 було львівських[615].

У навчальних закладах створювалися своєрідні студентські династії. Часто молодші діти у сім'ї наслідували приклад старших і здобували освіту в тому самому навчальному закладі. Наприклад, у львівському СПТУ № 64 таких династій було близько десяти[616]. Позаяк вступити у технікуми та СПТУ було найлегше, то принцип земляцтва тут діяв особливо виразно.

За наявності великої кількості студентської молоді приїжджі зі сіл товаришували більше між собою. На перших порах після приїзду їм було важко вчитися у Львові. Їх не покидало відчуття незахищеності й страху. Багатьом приїжджим доводилося самотужки надолужувати прогалини в освіті, витрачати сили і час на ті речі, які були природними для вихідців із родин міської інтелігенції. Студенти-львів'яни вирізнялися ґрунтовнішими знаннями. Проте ця різниця відчувалась лише протягом перших семестрів. Звиклі до "систематичної наполегливої праці" у селі випускники сільських шкіл швидко надолужували у навчанні[617]. З іншого боку, село тоді було менш зрусифікованим, тому більшість вихідців зі села були з досить високим рівнем національної свідомості. За свідченнями оповідачів, студенти-львів'яни здебільшого

---

611 Інтерв'ю з Каргут С. Л.

612 Інтерв'ю з Куник С. Р.

613 Інтерв'ю з Тимків В. П.

614 Інтерв'ю з Королишин Г. В.

615 Інтерв'ю з Гогошею Д. З.

616 *Дахнівський С.* Учні стають робітниками // Вільна Україна. 1982. № 95 (10896). 18 травня.

617 Інтерв'ю з Лісовим О. І., Боднар Ф. М., Чайкоською Г. Я., Муращуком М. М., Татух Н. В., Мазуриком З. В.

були росіянами за національністю. Результатом масової повоєнної міграції росіян до Львова стало формування в 60-х роках у мігрантів із західноукраїнського села навіть уявлення про нащадків мігрантів-росіян як корінних мешканців Львова.

Мігранти-випускники різних навчальних закладів Львова наголошували на домінуванні української чи російської мови в навчальному процесі залежно від закладу, який закінчили, і часу навчання. Окремі з них зазначали, що українською викладали практично всі предмети у вищих навчальних закладах, не кажучи вже про середні спеціальні та СПТУ. Навіть у репресивні 70-ті роки на фізичному факультеті Університету імені Івана Франка російською викладали лише історію КПРС[618]. З розповідей мігрантів 50–60-х років дізнаємось, що викладачі-львів'яни літнього віку часто не володіли російською мовою, розмовляли нею вимушено, відмовлялись або просто не могли її вивчити. Їм ішли на поступки і дозволяли викладати українською. Траплялося, що викладачі запитували у студентів, якою мовою їм читати лекції, коли відповідали "…всі хором – на українській, то таке вважалося маленькою перемогою"[619].

У 70-х роках львівські студенти відчули засилля російської мови. Навчальні заклади, діловодство, офіційні збори ставали російськомовними. Наприкінці 70-х – у 80-х роках тільки російською проводили навчання в середніх спеціальних закладах і СПТУ Львова. Російська мова і література були обов'язковими під час вступу у вищі навчальні заклади. Російською заповнювали вступну документацію і проводили вступні іспити, навіть зі спеціальних предметів, внаслідок чого україномовні абітурієнти отримували на конкурсних іспитах нижчі оцінки[620]. За словами Р. Іваничука, "за один тільки рік (1973 р. – *Г. Б.*) у вищих навчальних закладах Львова все було зрусифіковано – від таблиць на фасадах до обов'язкової російської мови на екзаменах". Важко доводилося студентам, які вперто продовжували складати сесійні заліки й іспити українською[621]. За свідченнями випускниці Університету імені Івана Франка, в 80-х роках на історичному факультеті діяла група студентів, які вважа-

618 Свідчення п. Богдана Фенюка, шеф-редактора Всеукраїнського наукового журналу "Мандрівець".

619 Інтерв'ю з Главацьким О. О.

620 *Кравченко Б.* Соціальні зміни і національна свідомість… С. 284–285.

621 *Іваничук Р.* Дороги вольні і невольні… С. 225.

ли, що непрестижно спілкуватися українською мовою, а винятково російською:

> …на курсі в нас були студенти, які принаймні зараз говорять гарною, прекрасною українською мовою, а тоді вважали це за непрестижне. Ми їх поміж собою називали "бунд". …Це були студенти з високим рівнем інтелекту, багато читали, гарно говорили, але спілкувалися тільки російською мовою. …в своє коло українців, або тих, хто приїхали сюди, вони не брали[622].

Рівень знань російської мови залежав від якості навчання у сільській школі. Вихідці зі села сприймали російську мову здебільшого без особливих труднощів:

> Підручники були російською, але проблем із російською мовою не було. Незрозумілими були технічні терміни, але ми брали словники…[623]

> Російська мова не була проблемою. Важко вдавалося вивчення з'їздів Компартії[624].

Окремі з них все ж таки скаржились на складність навчання російською. Часто російськомовні лекції конспектували українською:

> Не було важко навчатися, лише важко вдавалася російська мова[625].

> Інколи навіть плакала ночами, так важко вдавалась російська мова, деякі терміни просто заучували[626].

У вільний від навчання час студенти спілкувалися "кожен своєю мовою". Одна з оповідачок пригадала, як її одногрупники-студенти зі Середньої Азії протягом одного року вивчили українську мову і досить добре нею розмовляли[627]. Мові спілкування, за словами оповідачів, тоді не надавали значення:

> Серед них (подруг. – *Г. Б.*) була росіянка, вона розмовляла лише російською. Різниці у мові не робили, вона розмовля-

---

622 Інтерв'ю з Томашівською М. В.
623 Інтерв'ю з Макарухою І. І.
624 Інтерв'ю з Шарабурою М. І.
625 Інтерв'ю з Качмар Л. І.
626 Інтерв'ю з Царик С. С.
627 Інтерв'ю з Цабан О. М.

ла російською, а ми українською. У групі був один місцевий львівський поляк, говорив він українською[628].

Студентське середовище Львова було здебільшого українським. Українською і тільки українською спілкувалася студентська молодь середніх спеціальних навчальних закладів і СПТУ. В україномовному студентському середовищі росіяни, які були там у меншості, вивчали українську мову[629].

4.6. Працевлаштування у Львові

Трудова міграція 50-х років мала труднощі з виїздом зі сіл і працевлаштуванням у Львові. З метою призупинення переїзду сільських жителів у міста і залучення їх до роботи у колгоспах вводили заборони на їхнє працевлаштування: вимагали паспорти і трудові книжки, а у випадку першого працевлаштування – паспорт і різні довідки про попереднє місце праці, заробітну плату, сімейний стан, житло, міську прописку й ін.[630] Мігранти вдавалися до різних хитрощів – виготовляли різні виписки, наприклад, зазначали, що потрібні додаткові заробітки для будівництва власного житла у селі[631]; причиною звільнення від колгоспних робіт міг бути незадовільний стан здоров'я.

У Львові на початку 50-х років знайти роботу за бажанням було важко. Її пошуки були тривалими, доводилось шукати хоч якусь роботу, щоб заробити в місті на прожиття. Швидше працевлаштовувались у будівельні організації, на важку або шкідливу для здоров'я роботу. Молоді дівчата зі села працювали домашніми робітницями у заможних львів'ян, доглядали їхніх дітей.

Зростанню темпів трудової міграції у міста в кінці 50-х років сприяло скасування постановою Президії Верховної Ради СРСР у квітні 1956 р. кримінальної відповідальності робітників і службовців за

628 Інтерв'ю з Макарухою І. І.

629 Інтерв'ю з Чорним І. Ф.

630 Про усунення канцелярсько-бюрократичних перекручень при оформленні трудящих на роботу і розв'язанні побутових потреб громадян // Вільна Україна. 1960. № 53 (5048). 4 березня.

631 Інтерв'ю з Наугольник М. С.

самовільне залишення підприємств і установ та прогули без поважних причин. Було прийнято низку документів, спрямованих на скорочення робочого дня, зниження податків, підвищення пенсій і заробітної плати низькооплачуваним робітникам, збільшення відпусток з вагітності й після пологів та розв'язання інших соціальних проблем. У 60-х роках львівські підприємства перейшли на семигодинний робочий день, а влітку 1967 р. – на п'ятиденний робочий тиждень[632].

У 60–80-х роках можливості працевлаштування у Львові були необмежені. Переважна більшість мігрантів із сіл працювали на заводах. Оповідачі стверджували, що роботу можна було отримати на першому ж підприємстві, куди звертались. Найбільші й загальновідомі львівські заводи: автобусний, автонавантажувачів, "Львівсільмаш", "Теплоконтроль", арматурний, машинобудівний, електроламповий, паровозовагоноремонтний, автотракторних запасних частин, танковий, керамічний, телевізорний, телеграфної апаратури, медичного устаткування, хіміко-фармацевтичний, фрезерних верстатів, конвейєробудівний, залізобетонних конструкцій, мотопедів, "Львівприлад", інструментальний, біофізичних приладів, скляних ізоляторів та ін. На початку 60-х років створювали виробничі об'єднання, які формували за галузевим принципом із однотипних промислових підприємств. У 1961 р. у Львові виникло перше об'єднання – взуттєва фірма "Прогрес". Відомими львівськими фірмами були швейна "Маяк", меблева "Карпати", скляна "Райдуга", кондитерська "Світоч", молочна "Верховина", шкіряна "Світанок", трикотажна "Промінь". Львівські фабрики – панчішна, шкіргалантерейна, парфумерна, ювелірна, бавовнянопрядильна й ін. У місті діяли виробничо-технічні об'єднання "Іскра", "Електрон", "Термоприлад", "Мікроприлад", імені В. І. Леніна, імені 50–річчя Жовтня, "Кінескоп", "Полярон". На початку 80-х років у Львові було 130 промислових підприємств із близько 180 тис. працівників, у тім числі 32 виробничих об'єднання[633].

На заводах імені В. І. Леніна, телевізорному, кінескопів, електронних приладів, телеграфної апаратури й інших діяв так званий режим

---

632 *Гуревич О.* Факти голосують за п'ятиденку // Ленінська молодь. 1967. № 114 (2797). 24 вересня.

633 Турботи будівельників Львова // Вільна Україна. 1976. № 197 (9480). 5 жовтня; *Хом'як Я.* Львів сьогодні і завтра // Вільна Україна. 1980. № 155 (10456). 13 серпня.

секретності. Їхня адміністрація проводила заходи з маскування та шифрування частини продукції, яку випускали. За словами однієї з оповідачок, багато львівських заводів виробляли військову продукцію і вважалися заводами закритого типу, наприклад, 49, 125, "Полярон", "Біофізприлад" та ін.[634] На зазначених підприємствах існували "режимні" цехи, доступ на які мало обмежене коло осіб. Поряд із загальними перепустками працівники мали ще додаткові в закриті цехи. Прийом на роботу супроводжувався ретельною перевіркою кандидатів, виявленням їхніх зв'язків з іноземцями, наявності родичів за кордоном. Окремі львівські заводи не дотримувалися заходів застереження, зокрема на заводі імені В. І. Леніна на початку 70-х років працювало понад 200 осіб, які не мали відповідного дозволу органів безпеки[635]. Порушувався режим пропуску на територію "закритих" підприємств осіб без відповідних на це документів.

Великий наплив сільських жителів до Львова призвів у 60-х роках до заборони їхнього скерування на підприємства міста і поселення без дозволу міськвиконкому. До того ж Україна, як одна з найбільш "неблагонадійних" республік, повинна була дати чи не найбільше молоді для освоєння цілинних земель і розбудови східних регіонів Радянського Союзу. В умовах постійної потреби працівників, незважаючи на заборони, їх продовжували приймати на роботу. У 1963 р. на фанерний завод прийняли 38 осіб, на комбінат хлібопродуктів – 40 осіб. Набір у професійно-технічні училища відбувався серед випускників сільських шкіл всупереч рішенню облвиконкому № 422 від 15 серпня 1963 р. про заборону приймати і після закінчення скеровувати на підприємства Львова осіб зі сільської місцевості. Тільки випускники професійно-технічного училища № 29 давали місту щороку до 100 працівників, здебільшого колишніх вихідців із сіл[636]. У пошуках вигідних місць праці випускники вдавалися за підтримкою до знайомих, родичів, колишніх викладачів і навіть сторонніх людей, які "підказували як далі бути, до кого підійти, що сказати"[637]:

> Після школи закінчила училище. Далі на роботу треба шукати шляхи. Просто так прийти у відділ кадрів і проситися на ро-

634 Інтерв'ю зі Шпаковською Б. М.
635 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 540, арк. 3–4.
636 ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 1689, арк. 17–18, 30.
637 Інтерв'ю з Войтанович М. М.

> боту – не було так. З вулиці не брали на роботу, а по дзвінку, знайомству, через когось. Тоді відразу появлялось вільне місце, воно було до того або якщо треба було, то його робили. Після закінчення училища зв'язку підійшла до свого майстра і запитала про роботу. Той направив мене… Підійшла від його імені… Працювала в регулюванні, зарплата 60 крб. і 50 коп., її не підвищували. Підказав один колега по роботі, що в Львівобленерго є станція, там пішла до його знайомого, а той – до начальника. Беруть на роботу, але проблема, бо не підписують заяви про звільнення. Працівниця полька, яка добре ставилася до мене підказала знайомого юриста по вул. Пушкіна. Від її імені підійшла…[638]

Зростання темпів виробництва сприяло будівництву нових, розширенню і реконструкції діючих підприємств. На околицях Львова розмістили підприємства, які діяли у центральній частині міста. Завод автотракторних запасних частин перенесли в зону промислового району поблизу с. Рясне[639]. Тут проводили масштабне будівництво нових корпусів заводів автонавантажувачів, конвейєробудівного, виробничого об'єднання "Електрон"[640]. На околицях міста будували завод високовольтних скляних ізоляторів, нові корпуси електролампового заводу[641]. До промислової зони Сихівського масиву входили заводи фрезерних верстатів, ізоляторний, "Електропобутприлад", виробниче об'єднання "Іскра", планували нові корпуси виробничих об'єднань "Кінескоп" і "Райдуга"[642]. Промислове будівництво займало понад 30 % території міста. Створювали промислові вузли, де розміщали підприємства спорідненого профілю: поблизу с. Рясне – підприємства машинобудування, на Сихові – скляної промисловості, по вул. Городоцькій – бази матеріально-технічного постачання, будівельних організацій, по вул. Б. Хмельницького –

---

638 Інтерв'ю з Макарухою І. І.

639 Що гальмує розвиток заводу? // Вільна Україна. 1966. № 93 (6792). 11 травня.

640 Кран під плотом // Вільна Україна. 1974. № 104 (8876). 29 травня; Нові велетні Львова // Вільна Україна. 1966. № 139 (6838). 16 липня; *Вірт М., Карпа З., Тренчук М.* Зрив у спадок // Вільна Україна. 1976. № 23 (9306). 3 лютого.

641 *Руденко А.* Споруджується електроламповий // Вільна Україна. 1969. № 56 (7527). 19 березня; *Чорний І.* Зростають потужності // Вільна Україна. 1975. № 36 (9064). 19 лютого.

642 *Андрійченко Б.* Усе – вперше // Вільна Україна. 1982. № 90 (10891). 9 травня.

легкої промисловості[643]. Наприкінці 70-х років розпочали будівництво універмагу у південному мікрорайоні Львова й автовокзалу по вул. Стрийській[644].

Розбудова підприємств Львова вимагала збільшення кількості працівників. Некваліфікованих робітників набирали серед сільської молоді, яка досить швидко освоювала роботу:

> Виховання у селі було таке, що людина працювала на совість, хотіла чогось навчитися[645].

Безперспективність повернення у село робила їх добросовісними працівниками:

> …один майстер казав: "Я би одну людину зі села не поміняв на сім з міста"[646].

Оскільки приїжджі не мали професійних навичок і освіти, то змушені були важко працювати фізично. Мігранти були вигідною низькооплачуваною робочою силою. Вони працювали простими робітниками, різноробочими, вантажниками, виконували чорнову роботу. Виконання найпростіших робіт передбачало низькі заробітки, але "кожен знав, що буде мати власні гроші й зможе ними покерувати"[647]. За свідченнями оповідачів, набирали робітників постійно аж до різкого занепаду промисловості наприкінці 80-х років. Наприклад, на автобусному заводі протягом 60-х років було помітне постійне збільшення кількості працівників. Якщо кількість інженерно-технічного персоналу та працівників неосновної діяльності змінювалась по-різному, то кількісний склад робітників постійно збільшувався (табл. 13).

Актуальним залишалося питання працевлаштування підлітків, які як випускники шкіл спеціальність здобували вже за місцем праці. Щоб допомогти молоді в пошуках праці, створювали молодіжні громадські відділи кадрів[648]. Підлітки становили помітний відсоток працівників

---

643 *Кошла С., Фаріон М.* Грані забудови Львова // Вільна Україна. 1976. № 185 (9468). 18 вересня.

644 *Ганкевич Є.* Новобудови індустрії Львова // Вільна Україна. 1975. № 5 (9033). 7 січня.

645 Інтерв'ю зі Страшевським А. Й., Дудак Н. М.

646 Інтерв'ю з Наугольник М. С.

647 Інтерв'ю з Дідух К. О.

648 Нова ініціатива комсомольців // Вільна Україна. 1964. № 93 (6276). 12 травня; *Анісімова Р.* Їх супутник – ініціатива // Вільна Україна. 1965. № 145 (6586). 25 липня.

львівських підприємств. Наприкінці 60-х років на заводи мотопедів і кінескопів прийняли близько 440 підлітків[649]; на заводі газової апаратури працювало 16 неповнолітніх, фірмах "Світоч" і "Промінь" – 57 і 70[650]. У 70-х роках кількість працевлаштованих підлітків збільшилась і становила: "Кінескоп" – 134, імені В. І. Леніна – 460, телевізорний завод – 222, фірма "Прогрес" – 243[651], автобусний завод – 273[652], "Львівсільмаш" – 330[653], "Електрон" – 156 осіб[654]. Їх приймали на роботу, значно перевищуючи заплановані норми. У 1972 р. на завод "Львівсільмаш" працевлаштували 80 випускників шкіл замість запланованих 35[655]. Популярними були урочисті заходи посвячення молоді в робітники, видачі їм трудових книжок і паспортів, святкування першої заробітної плати, вшанування династій робітників. На середину 70-х років на підприємствах Львова працювало понад 200 сімей робітничих династій[656]. Лише на автобусному заводі було 14 представників однієї родини[657]. Часто великий обсяг робіт і надто юний вік мігрантів був причиною відмови у працевлаштуванні на виробництві[658]. Адміністрація заводів, навіть за потреби робітників, не поспішала брати на роботу випускників шкіл, які при восьмигодинній заробітній платі як неповнолітні працювали на дві години менше[659]. Їхнє працевлаштування зумовлювало потреби додаткових коштів на відпустки під час навчання на вечірніх відділеннях, забезпечення житлом після одруження й ін.

---

649 Підліток прийшов на завод // Вільна Україна. 1967. № 255 (7211). 27 грудня; *Дєдик О.* Завтра ти станеш робітником // Ленінська молодь. 1967. № 106 (2789). 6 вересня.

650 *Брюсова Н.* Підліток прийшов на завод // Вільна Україна. 1969. № 164 (7635). 22 серпня.

651 ДАЛО, ф. Р–524, оп. 1, спр. 137, арк. 8, 16, 51.

652 *Александрова Г.* Здрастуй, підлітку! // Львівський машинобудівник. 1970. № 38 (944). 6 жовтня.

653 ДАЛО, ф. Р–3090, оп. 1, спр. 308, арк. 54.

654 Там само. Ф. Р–1400 (Виробниче об'єднання "Електрон"), оп. 2, спр. 1203, арк. 78.

655 *Овдієнко Ф.* Перед заводською прохідною // Ленінська молодь. 1973. № 35 (3649). 22 березня.

656 *Овдієнко Ф.* Підліток прийшов на завод // Вільна Україна. 1976. № 91 (9374). 8 травня.

657 Робітнича династія // Львівський машинобудівник. 1965. № 19–20 (665–666). 22 травня.

658 Інтерв'ю з Гук О. С.

659 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4538, арк. 80.

Таблиця 13

Динаміка зростання кількості працівників
Львівського автобусного заводу в 60-х роках XX ст.[660]

Рік	Кількість усіх працівників	Основний персонал (з них:)	Робітники	Інженерно-технічний персонал	Персонал неосновної діяльності
1962	**3817**	3726	2897	598	91
1963	**4001**	3935	3001	635	66
1964	**4309**	4236	3424	649	73
1965	**4620**	4546	3807		74
1966	**4899**	4748	4000	627	115
1968	**5234**	5102	4242	681	132
1970	**5891**	5827	4753	685	64

У 1969 р. у Львові створили бюро / службу працевлаштування та інформації населення про потреби підприємств, будівельних й інших організацій у працівниках. Це внесло деяку впорядкованість у процес працевлаштування. Однак окремі підприємства й надалі продовжували самостійно набирати працівників[661]. Працевлаштування тоді було обов'язковим. Проводили спеціальні перевірки і з'ясовували причини, чому людина немає постійного місця праці.

Львівська преса містила оголошення з запрошенням на роботу зі заголовками: "Запрошуємо на роботу", "Потрібні робітники", "Терміново потрібні" й ін. Підприємствам Львова були потрібні токарі, автоматники, монтажники, ковалі, свердлувальники, слюсарі, слюсарі-ремонтники, фрезерувальники, електрики, електрики-ремонтники, електрозварники, сантехніки, майстри, механіки, бухгалтери, економісти, інженери, старші інженери; особи без спеціальностей – вантажники, санітарки, прибиральниці, допоміжні некваліфіковані робітники та робітники для освоєння професій, учні виробничого навчання. Рясніли оголошення заводів: автонавантажувачів, інструментального, телевізорного, телеграфної апаратури, керамічного, електролампового, автобусного. Особливо помітним дефіцит робочої сили був у будівельних і ремонтно-будівельних організаціях. Будівельне управління тресту "Львівжитлобуд" неодноразово запрошува-

[660] Джерело: ДАЛО, ф. Р–360, оп. 2, спр. 718, арк. 8; спр. 777, арк. 55; спр. 829, арк. 7; спр. 875, арк. 27; спр. 928, арк. 11; спр. 1139, арк. не вказаний.

[661] *Матюхов А.* Кадри для заводів і будов // Вільна Україна. 1979. № 133 (10184). 13 липня.

ло на роботу мулярів, бетонників, монтажників, шляхових робітників і осіб без спеціальностей. Організовані набори робітників проводили у районах області.

Незважаючи на потреби в працівниках, на підприємствах Львова простежувалась тенденція до високої плинності кадрів (табл. 14, 15). Молодь не відразу знаходила роботу "до душі", найчастіше звільнялася за власним бажанням і змінювала місце праці від заводу до заводу в пошуках ліпшої роботи й вищих заробітків. На пошуки роботи витрачали в середньому 3–4 тижні[662]. На паровозовагоноремонтному і заводі автонавантажувачів, наприклад, найбільше заяв про звільнення подавали протягом 1–2 тижнів після працевлаштування[663]. Працівники автобусного заводу найчастіше звільнялися за власним бажанням і через мобілізацію в армію[664]. Навіть за умов постійної потреби працівників були випадки примусового звільнення[665].

Таблиця 14

Динаміка плинності працівників Львівського автобусного заводу[666]

Роки	**1959**	**1960**	**1961**	**1964**	**1965**	**1966**	**1967**	**1971**
Прийнято	494	699	870	633	1323	1137	925	1740
Звільнено	392	808	525	540	651	919	859	1060

Таблиця 15

Динаміка плинності працівників Львівського заводу кінескопів[667]

Роки	**1973**	**1974**	**1975**
Прийнято	2049	2225	2090
Звільнено	1969	1959	1751

662 *Уханський В., Матьора П.* Запрошуємо на роботу // Вільна Україна. 1969. № 72 (7543). 11 квітня.

663 Новий порядок прийому на роботу // Заводський гудок. 1965. № 36 (411). 11 вересня; ДАЛО, ф. Р–3090, оп. 1, спр. 305, арк. 15.

664 ДАЛО, ф. Р–1345, оп. 1, спр. 883, арк. 47.

665 *Єферін Ю.* Директор натискає на завком… // Вільна Україна. 1961. № 156 (5459). 4 липня.

666 Джерело: ДАЛО, ф. Р–360, оп. 2, спр. 718, арк. 27; спр. 829, арк. 142; спр. 928, арк. 7, 190; спр. 1224, арк. 30.

667 Джерело: ДАЛО, ф. Р–1345, оп. 1, спр. 883, арк. 46.

Значна плинність працівників була тісно пов'язана з незадовільним забезпеченням житлом, невисокими заробітками, важкими умовами праці. Перспектива отримати власне житло протягом десяти і більше років змушувала людей задуматися над зміною місця праці. З метою вирішення житлового питання вони влаштовувались у будівельні організації міста. Однак і там плинність працівників залишалася значною[668]. Будівельники скаржились на складність отримання житла, заради якого вони працювали[669]. Будівельні організації міста набирали працівників весною і до зими їх звільняли.

4.7. Умови праці. Скерування на роботу. Службовий ріст

Плани виробництва визначали як непорушні й виконували за будь-яких умов. Часто це робили всупереч логіці й без урахування перспектив. Навіть незначне перевиконання і здача плану на кілька днів раніше від визначених термінів вважали значним успіхом і всіляко заохочували[670]. Люди працювали у скрутних умовах неритмічної роботи підприємств. Зазвичай у перших декадах місяця виробництво становило кілька відсотків або зовсім призупинялось[671]. Наприклад, одна з львівських меблевих фабрик за 10 днів місячну програму виконала лише на 2 %[672]. В останню декаду розпочинався "аврал", за всяку ціну виконували план, доводили його до понад 100 % і знову відпочивали[673]. Робітники працювали в позаурочні

668 ДАЛО, ф. Р–1572, оп. 1, спр. 15, арк. 75; *Тренчук М.* "Протяги" важких поверхів // Вільна Україна. 1979. № 25 (10076). 4 лютого.

669 ДАЛО, ф. Р–1569, оп. 1, спр. 168, арк. 54; спр. 498, арк. 104.

670 *Кочкін Ф.* Погляд у майбутнє // Вільна Україна. 1973. 28 (8544). 9 лютого; *Земсков В.* Преміальна горілка // Вільна Україна. 1960. № 81 (5076). 6 квітня; Включайтеся в конкурс // Львівський машинобудівник. 1965. № 3 (649). 23 січня.

671 ДАЛО, ф. Р–3090, оп. 1, спр. 308, арк. 43; *Качалін І.* Чому "Львівсільмаш" серед відстаючих? // Вільна Україна. 1969. № 32 (7503). 14 лютого.

672 *Андрусишин Б.* Замкнене коло // Вільна Україна. 1966. № 141 (6840). 19 липня.

673 *Гронський О.* Змирились з штурмівщиною // За технічний прогрес. 1961. № 53 (691). 7 липня; *Аврошко А., Шеремет О.* Хвилями прибою // Ленінська молодь. 1963. № 31. 14 червня.

години. Навіть підлітки віком до 16 років у будівельних організаціях міста працювали у вихідні дні, а наприкінці року – по 10–12 год у день[674]. Знаючи таку практику підприємства, працівники "прогулювали" відпрацьований час або не виходили на роботу протягом перших днів місяця, з'являлися "штатні прогульники"[675].

Щороку в квітні проводили комуністичні суботники, присвячені річницям з дня народження В. Леніна. Це була так звана червона субота. Підприємства, організації та будови міста брали додаткові навантаження, які зобов'язувалися цього дня виконати. Участь у суботнику була обов'язковою. Люди працювали безкоштовно, а зароблені кошти перераховували у фонд п'ятирічки[676].

Незадовільними були умови праці на львівських підприємствах: погане опалення, пилюка, дим, протяги, шум від вентиляторів, малі приміщення[677]. У цехах не було витяжних вентиляцій, що призводило до отруєння повітря. Наприкінці 50-х років на авіаремонтному заводі повітря постачали в цехи у спеціальних балонах[678]. Не були обладнані душові кімнати, у них не вистачало води або, навпаки, заливала вода[679]. Роздягальні для чоловіків і жінок були спільними, працівники самі визначали черговість користування. Не видавали спецодяг[680]. Умови праці ускладнювалися за поганої погоди, особливо восени і взимку. У цехах виробничого об'єднання імені В. І. Леніна, "Кінескоп", заводу електронних приладів, крім холоду і протягів, протікали дахи, що призводило до високих показників застудних захворювань серед працівників[681]. За дощової погоди в експериментальному цеху автобусного заводу можна було пересуватися "хіба

---

674 ДАЛО, ф. Р–1569, оп. 1, спр. 98, арк. 130.

675 *Магас М.* Чи тільки адміністрування? // Вільна Україна. 1967. № 97 (7053). 14 травня.

676 ДАЛО, ф. П–4, оп. 30, спр. 24, арк. 24–39.

677 *Качалін І.* Чому "Львівсільмаш" серед відстаючих? // Вільна Україна. 1969. № 32 (7503). 14 лютого; ДАЛО, ф. Р–524, оп. 1, спр. 177, арк. 6; ф. Р–3090, оп. 1, спр. 5, арк. 89.

678 Хохулин А. В. Мы – манкурты. Часть первая (1946-1972) // http://zhurnal.lib.ru/h/hohulin_aleksandr_wasilxewich/1chastxperwaja1946-1972.shtml.

679 *Набока Б., Воробель І., Лебедєв М.* Про вентиляцію, душові і шум… // Вільна Україна. 1960. № 87 (5082). 13 квітня; *Руденко М.* У полоні безтурботності // Вільна Україна. 1962. № 38 (5644). 14 лютого.

680 Умови праці. Які вони? // Вільна Україна. 1975. № 46 (9074). 5 березня.

681 ДАЛО, ф. Р–524, оп. 1, спр. 96, арк. 25.

що за допомогою човна", а вхід у ливарний цех був настільки загазованим, в пилюці і бруді, що нагадував "такі біблейські сюжети, як "ад" і "чистилище"[682].

На підприємствах Львова високими були показники травматизму. У 1966 р. коефіцієнт важкості травм на телевізорному заводі був найвищим з-поміж усіх підприємств радіо і електронної промисловості області. В середньому кожний потерпілий мав близько 40 днів втрати працездатності, що дорівнювало важкому нещасному випадку, наприклад, перелому кінцівок[683]. Причиною дрібних травм була захаращеність робочих місць[684].

Дрібні крадіжки були масовим явищем на підприємствах України, особливо харчової і легкої промисловості[685]. На середину 60-х років серед усіх злочинів, скоєних в Україні, майже кожний четвертий був "розкраданням соціалістичного майна"[686]. "Радянська система привчила людей красти", "легше було вкрасти, ніж дістати", – можна почути від багатьох людей. Працівники виносили через прохідні та реалізовували продукцію, що її виробляли підприємства; у народі їх називали "несунами".

На підприємствах України, особливо легкої промисловості, виникали угруповання, які займалися махінаціями у великих розмірах. У Львові в 50-х – на початку 60-х років їх виявили на лікеро-горілчаному заводі, в артілі "Різнопром"[687], на ткацько-трикотажній фабриці (де розкрадали до 30 % продукції)[688]. Вони займалися систематичним розкраданням сировини, переробляли її на готову продукцію (для цього організували навіть спеціальні цехи) та реалізовували в торгівельній мережі. На Львівській базі міськпромторгу тільки в 1960–1961 рр. було реалізовано "лівої" продукції понад 700 тис. крб.[689] Щоб збільшити надлишкову продукцію, налагоджували нелегальне по-

---

682 *Свінціло І. та ін.* В цехах і біля них // Львівський машинобудівник. 1968. № 14 (817). 1 квітня.

683 ДАЛО, ф. Р–524, оп. 1, спр. 25, арк. 22.

684 *Минаков М.* Робочим місцям – культуру // Заводський гудок. 1965. № 36 (411). 11 вересня.

685 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6305, арк. 5.

686 Там само. Спр. 6155, арк. 2.

687 Там само. Спр. 4733, арк. 104.

688 Там само. Спр. 5503, арк. 6–7.

689 Там само. Арк. 13. Грошова сума вказана з поправкою на реформу 1961 р.

стачання додаткової сировини[690], подавали завищені норми витрат сировини, списували сировину на природні втрати, занижували показники виробітку. Згідно з матеріалами слідств на Львівських текстильно-трикотажній і ткацько-трикотажній фабриках розікрали продукції на суму близько 3,5 млн крб.[691] На отримані від продажу надлишкової продукції кошти купували золото, дорогоцінності, іноземну валюту.

Розкрадання і махінації у великих розмірах не могли відбуватися без сприяння державних посадовців. Хабарництво було налагодженою системою – хабарі давали з певною періодичністю, у визначених розмірах, які залежали від рівня посади. Їх давали чиновникам від загальнодержавного рівня до конкретних представників у галузях виробництва. Радянське господарство функціонувало так, що "всюди потрібно було дати"[692]. Посадовці вимагали хабарів прямо або, користуючись службовим становищем, різними способами створювали умови, за яких хабарі платили вимушено. Особливо поширеним це було в організаціях, які займалися постачанням[693]. Доходило до того, що планову сировину й обладнання можна було отримати своєчасно тільки після попередніх домовленостей[694]. Працівники на місцях різними способами домагалися виконання планів[695], ви-

690 Наприклад, нелегальним постачальником сировини на спиртзаводи було місцеве населення, яке за 100 кг картоплі отримувало 1 л спирту. На виробництві зі 100 кг картоплі добували 10 л спирту. Нелегальну продукцію спиртзаводи реалізовували на горілчані заводи або продавали приватно (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3863, арк. 32–40).

691 Там само. Спр. 5503, арк. 9; спр. 5683, арк. 111–113; спр. 5963, арк. 4.

692 Там само. Спр. 5503, арк. 77.

693 Там само. Спр. 4943, арк. 20–21.

694 Там само. Спр. 5503, арк. 7–9.

695 Згідно зі свідченнями завідувача одного з галантерейних магазинів Львова річний план товарообігу магазину становив 6 млн крб., тоді як плановий відділ забезпечував продукцією лише на 50 %. Решту 3 млн крб. треба було діставати самотужки. Керівники магазинів, які домовлялися з фабриками, були змушені погоджуватися на реалізацію необлікової, так званої лівої продукції. Цю продукцію отримували шляхом махінацій із накладними: зазначали більшу кількість продукції, ніж було потрібно магазину; після завозу товару поверталися на фабрику за іншою накладною з меншими показниками; надлишок товару реалізовували "наліво", а вилучені кошти повертали фабриці (Там само. Арк. 77).

користовували нелегальні домовленості у власних цілях[696]. Посадових осіб затримували при виявленні в їхніх кабінетах значних грошових сум[697]. Керівництво ткацько-трикотажної фабрики в 1957–1960 рр. витратило на хабарі львівським посадовцям понад 750 тис. крб.[698] В 1962 р. у власному кабінеті застрелився перший секретар Львівського міськкому партії П. Ф. Овсянко; за кілька днів до цього його звільнили за причетність до розкрадань на ткацько-трикотажній фабриці[699]. У справі розкрадань на фабриці затримали близько 600 осіб, із яких 41 особу засудили, у тім числі чотирьох до розстрілу[700]. За звинуваченнями в сприянні "розкрадання державного майна" й хабарництві засудили до розстрілу начальника Управління Львівського облмістпрому[701]. У зв'язку з розкраданнями й хабарництвом у Львові та Львівській області ЦК КПУ і Рада Міністрів УРСР 19 березня 1962 р. прийняли спеціальну постанову "Про факти крупних розкрадань соціалістичної власності та хабарництво у Львівській та деяких інших областях республіки"[702].

Протизаконним діям сприяли працівники міліції, прокуратури й суду, які брали хабарі від осіб, що хотіли уникнути відповідальності, або домагалися від них різних особистих послуг[703]. Судове покарання за звинуваченнями в отриманні хабарів не завжди передбачало конфіскацію майна, яка була передбачена радянським законодавством як додаткова міра покарання. Хабарників не позбавляли посад, з огляду на "маловажливість вчиненого злочину", взагалі не притягали до відповідальності[704]. У 50-х роках Міністерство внутрішніх

---

696 У 50-х роках, скориставшись попитом на авторучки, працівники Львівського відділення "Укркультторгу" замовляли в постачальника у Москві більшу кількість товару, ніж це було зазначено в супровідній документації, і привласнювали кошти від її продажу (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3863, арк. 7–8).

697 Там само. Спр. 3864, арк. 93–94.

698 Там само. Спр. 5503, арк. 6–7.

699 Там само. Арк. 17; *Зайцев Ю.* Влада і суспільство: нерівний діалог // Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів, 2007. Т. 3. С. 308.

700 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5503, арк. 91.

701 Там само. Спр. 5963, арк. 4.

702 Там само. Спр. 5504, арк. 253.

703 Там само. Спр. 4943, арк. 27, 30–33.

704 Там само. Арк. 54, 77, 79.

справ УРСР і Управління міліції МВС УРСР визначили спеціальний контроль за розслідуванням справи Львівського лікеро-горілчаного заводу, позаяк прокуратура Львівської області неправомірно припиняла порушені кримінальні справи[705]. У другій половині 50-х років органи міліції, суду й прокуратури Львова отримали хабарів на суму понад 100 тис. крб. тільки від злочинної групи спекулянтів, що діяла на Самбірщині[706]. За даними одного з анонімних листів на ім'я секретаря Львівського обкому КПУ В. Добрика, прокуратура міста за вбивство людини знімала вину з підсудних за 25 тис. крб.[707]

У медицині, за неофіційними даними, хабарництво було особливо поширеним серед хірургів і гінекологів Львова, які за кожну операцію отримували 100–200 крб., за аборт – 25–30 крб.[708] Хабарі у медицині давали, щоб звільнили від призову на військову службу під приводом хвороби (на підставі фіктивної медичної довідки). Мобілізації в армію уникали за наявності документів (не завжди отриманих законним шляхом) про важке сімейно-матеріальне становище, другу вагітність дружини (не одружені), навчання у вищих навчальних закладах та ін.[709]

Випускників навчальних закладів Львова скеровували на роботу у віддалені регіони Радянського Союзу (така перспектива особливо лякала галицьку молодь), Східну Україну, в районні міста і колгоспи Львівської області й західноукраїнського регіону загалом:

> На практиці я була в Тульській області… Там не було ніякої влади – ні радянської влади, ні нерадянської влади. Там були одні алкоголіки, в день зарплати значить… По порядку розкажу. Виробництво вітамінів, був такий завод. В основному майстри, інженери, бо це був безперервний цикл виробництва, були зі Західної України. …ну хіміки в основному з Івано-Франківська, там був інститут, в Дрогобичі і у Львові Політехнічний. В основному всі були направлені туди. Я маю на увазі спеціалісти. Зарплата, аванс. Три дні після отримання зарплати і авансу робітників не було. Стояли за апаратами, обслуговували ту систему майстри, інженери, начальник цеху. А всі ті пили. От така картина: заходимо ми в магазин, студенти

[705] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3863, арк. 41–47, 56–59.
[706] Там само. Спр. 5503, арк. 3.
[707] Там само. Оп. 25, спр. 2048, арк. 112.
[708] Там само.
[709] Там само. Оп. 24, спр. 6017, арк. 36–38.

> після третього курсу, щоб купити щось поїсти. Ну там хліб чорний лиш, із якого, як взяти в руку, текла вода. Ну ковбаска, завозили звичайно рідко, варена. Ну і горілка. Коли завозили горілку, то чоловік з жінкою йшли і ящик горілки, зверху хліб, ковбаса і виносили. І значить поки те все не випили, доти вони на роботу не виходили. І гулянки біля будинку, а це такий посьолок, посьолок Шварц називався… І значить танці, гармошка. Взуття – гумові кірзові чоботи і куфайки. І гармошка, і співали. Три дні і потім знову три дні. …в Тульську область це ще за щастя було попасти. А це ще дальше треба було…[710]

Під час розподілу скерувань першими мали змогу вибирати місце майбутньої праці ліпші за рейтингом випускники. Не завжди ліпші студенти отримували найкращі місця:

> …коли я закінчив університет у 1982 р., я не мав шансу потрапити в аспірантуру. Мене викликав декан факультету, сказав, що я знаю, що ти є перший, але місць для тебе нема. Попрацюєш 2–3 роки в Турківському, Сколівському районі, вернешся і ми тоді тебе влаштуєм. Турківський і Сколівський район ви знаєте, що це означає, по-перше, потрапиш у село, де є автобус, по-друге, міг там одружитися, пустити коріння і за 2-3 роки невідомо, що могло статися… Була ілюзія конкурсу, але вже всі знали, хто поступає… А треба сказати, що історичний факультет в той час був стережений-перестережений. Не можна було стати викладачем, якщо ти не був членом партії. Тут миша не пролізла ні на рівні студентів, ні на рівні викладачів. І для мене це було закритим…[711]

На підприємства, у будівельні й інші організації, колгоспи і радгоспи працевлаштовували насамперед випускників, які мали цільове скерування. На цьому місці вони повинні були відпрацювати два-три роки. За свідченнями оповідачів, у 80-х роках у Львові практично не залишали на роботу, в районні міста й села скеровували навіть львів'ян. Із 1987 р. відпрацювати за скеруванням не менше двох років зобов'язували всіх випускників СПТУ[712]. Праця за скеруванням гарантувала отримання посади за спеціальністю і службове зростання.

Від обов'язкових відпрацювань рятували так звані вільні дипломи й заочне навчання. Такі дипломи отримували тільки за ваго-

[710] Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.
[711] Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.
[712] *Падалка С. С.* Радянська модель підготовки кадрів… С. 123.

мих причин, здебільшого особистого характеру. Наприклад, якщо випускник мав сім'ю і хтось із подружжя працював у Львові, то другого скеровували за місцем проживання. Враховували рівень освіти – якщо один із подружжя без вищої освіти працював у Львові, а інший закінчував вищий навчальний заклад і його скеровували на роботу, то в такому випадку сім'я змушена була переїжджати[713]. Від скерування звільняло відкріплення з місця призначення[714]. Це давало широкі можливості для домовленостей і хабарництва. За офіційним відкріпленням на підставі дозволу за місцем скерування їхали до Києва в Міністерство освіти[715].

Деякі випускники ігнорували скерування, намагалися самовільно працевлаштуватися в місті. Навчальні заклади подавали до органів внутрішніх справ списки випускників, яких скеровували на роботу в інші області республіки, для своєчасної виписки їх зі Львова[716]. За сприяння керівників підприємств коменданти гуртожитків нелегально прописували мігрантів із сільської місцевості, що давало їм право працювати в місті. Випускники львівських навчальних закладів усілякими способами, навіть самовільно, працевлаштовувались у місті. У 1959 р. 29 випускників вищих навчальних закладів Львова влаштувалися на завод автонавантажувачів[717]. Лише в 1961 р. не виїхали на роботу за призначенням 200 випускників Політехнічного і 18 Медичного інститутів, 12 Університету імені Івана Франка[718]. Інші поспішали вийти заміж / одружитися з особами, що мали львівську прописку:

> Так що мені вдалося закінчити. Я вийшла заміж відразу на 5-му курсі, в кінці 5-го курсу за свого чоловіка, який був лікарем, фронтовиком. Він сам з Підберізців, отут недалеко... Він звідти походив, був фронтовик. Він старший від мене на 9 років. Він лікар якраз був і працював в Прибалтиці воєнним лікарем. Я не мала вибору іншого, я мусіла вийти заміж, бо мені світило або село якесь... Інакше диплому не давали, якщо ти не дала згоди кудись їхати… А я заміжня, приписалася до нього, у мене сім'я…[719]

---

713 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

714 *Гладун З.* Після вузу // Вільна Україна. 1975. № 2 (9030). 3 січня; Інтерв'ю з Макарухою І. І.

715 Інтерв'ю з Мазуриком З. В., Макарухою І. І.

716 ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 1689, арк. 31–33.

717 Там само. Ф. П–53, оп. 10, спр. 2, арк. 63.

718 Там само. Оп. 12, спр. 1, арк. 21–22, 53.

719 Інтерв'ю з Берест М. Р.

Прагнучи уникнути скерування, одна з респонденток, у минулому студентка Політехнічного інституту, на п'ятому курсі зумисне перевелася на заочне відділення (утім завершити навчання і захистити дипломну роботу їй не вдалося, оскільки не працювала за спеціальністю)[720]. Були випадки, коли студенти залишали навчання перед захистом дипломної роботи, адже допуск до захисту вони отримували після письмової згоди працювати за скеруванням.

Молодь відмовлялась їхати в колгоспи. Вона воліла відпрацювати потрібний термін хоча б у районному центрі, тільки б не їхати у село. Непризвичаєні до сільського життя уродженці міст важко адаптувалися в селах:

> Всі хотіли лишитися, брали різні відкріплення і шукали роботу самі. Одиниці поверталися назад у село, йшли на хоч якусь роботу, але щоб лишитися у Львові[721].

> …навіть тата викликала, гірко плакала, не хотіла в село їхати. …В селі тільки виходити з автобуса, а там така велика калюжа і я туди прямо як свиня в ту калюжу[722].

Порушників обов'язкових скерувань виявляли і примусово направляли[723]. "Як осіб, що не займаються корисною працею", "тунеядців" пропонували виселяти зі Львова[724]. Відмови в скеруванні на роботу всіляко афішували, статті з фотокартками порушників розміщували в обласній і заводській пресі.

Після відпрацювання потрібного терміну за скеруванням колишні студенти-мігранти поверталися до Львова на постійне місце проживання. Вони мотивували своє повернення родинними і товариськими зв'язками зі Львовом та близьким розташуванням до обласного центру батьківських сіл[725]:

> Два роки відпрацювала за направленням у Бердянську і переїхала у Львів. Не знаю чому повернулась, там було непогано, але хотілося додому; були ще молодими, дітьми…[726]

---

720 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

721 Інтерв'ю зі Сірою М. Г.

722 Інтерв'ю з Томашівською М. В.

723 *Гладун З.* Після вузу // Вільна Україна. 1975. № 2 (9030). 3 січня.

724 *Юрченко П.* Дипломовані дезертири // Ленінська молодь. 1963. № 74. 18 вересня.

725 Інтерв'ю з Боднар Ф. М.

726 Інтерв'ю з Кутницькою Л. А.

Не завжди скерування на роботу на одне з львівських підприємств закінчувалось успішним працевлаштуванням. На роботу не приймали осіб без львівської прописки, якщо не було місця за спеціальністю, навіть за наявності потрібних скерувань. Молодим спеціалістам пропонували працювати звичайними робітниками. Не всі львівські підприємства приймали на виробництво підлітків[727]. Працевлаштування не обходилося без віддяки, а в окремих випадках і хабаря[728]. Посадові особи використовували у власних інтересах паперову тяганину при оформленні на роботу, прописці, отриманні житла. Сільські дівчата стикалися в місті зі сексуальними домаганнями – у навчальних закладах, у пошуках праці, у трудових колективах.

Думки мігрантів щодо можливостей службового росту різнилися: одні стверджували про наявність таких можливостей, інші з цим не погоджувалися. Службовий ріст для мігрантів зі села не був обмежений. Чимало приїжджих здобували освіту, "багато було розумних і просувалися по роботі"[729]. Важливе значення мав рівень освіти, професійні якості. Середня спеціальна освіта забезпечувала посаду майстра, вища спеціальна – інженера. На думку оповідачів, протягом 2–3 років після закінчення інституту можна було вже чогось досягнути. Училище таких можливостей не давало. Після закінчення училищ і технікумів існувала можливість працевлаштування різноробочими. На думку мігрантів, місце народження не відігравало значення у службовому рості:

> Все залежить від освіти, кваліфікації…[730]
>
> Кожна людина, яка має достатньо розуму і бажання, завжди себе реалізує[731].

Просуватися по службовій драбині було важко без сторонньої допомоги. Під час влаштування на роботу важливу роль відігравали

---

727 *Уханський В.* Учень закінчив школу // Вільна Україна. 1965. № 131 (6572). 6 липня.

728 "Після закінчення Мединституту для отримання роботи у Львові необхідно було дати хабар у сумі 5–10 тис. крб. 5 тис. крб., то були дуже великі гроші, це вартість двохкімнатної кооперативної квартири" (Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.).

729 Інтерв'ю з Войтанович М. М.

730 Інтерв'ю з Бунаком О. В.

731 Інтерв'ю з Совин Н. О., 1960 р. н. у с. Черлянське Передмістя Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова переїхала 1984 р., зап. 21.11.2005.

членство у партії й анкетні дані людини, коли "райком визначав долю людини наперед, окреслював її службовий ріст"[732]. Більшість мігрантів зазначили, що не вступили у партію, хоча їм неодноразово пропонували, тому в службовому рості могли піднятися лише до певної межі.

4.8. Доходи

Заробітна плата була різною, залежала від посад, місця і умов праці, виконуваних робіт. Низькооплачувана робота давала місячний дохід у розмірі 60–90 крб. Щоб збільшити заробітки, мігранти змінювали місця праці. Хоча й не було труднощів у пошуках роботи, задовольнялися низькооплачуваними посадами. Великі навантаження, шкідливі умови праці, виконання двох і більше операцій давали змогу отримати вищу оплату. Добре оплачували працю вантажників, коли "можна було заробити і 380 руб., то було досить багато, та треба було робити"[733]. Середній заробіток становив 120–140 крб. у місяць. Траплялося, що спеціалісти з вищою освітою мали меншу зарплату від робітників, "щоб вижити, дипломи ховали у шуфляду і йшли працювати в цех"[734]. Робітники на заводах отримували 200–250 крб., а кваліфіковані – 300–350 крб., що було:

> Дуже добре, тоді можна було і на книжку (ощадну. – *Г. Б.*) відкласти, і відповідно одітись[735].

> Заробітна плата інженера-економіста – 120 крб. плюс щоквартальна премія у розмірі 50 % від зарплати. Чоловік на заводі радіомедичної апаратури в складальному цеху працював наладчиком медичної апаратури і отримував спочатку 300 крб., потім 500 крб.[736]

Працівникам нараховували премії, прогресивки. Їм виплачували "тринадцяту зарплату" – винагороду з фонду матеріального

732 Інтерв'ю з Федиш О. М., 1956 р. н. у м. Інта Комі РСР, до Львова приїхала в 1979 р. зі с. Йосипівка Бузького р-ну Львівської обл., зап. 15.07.2005.

733 Інтерв'ю з Каргут С. Л.

734 Інтерв'ю з Качмар Л. І., Чайкоською Г. Я., Королишин Г. В.

735 Інтерв'ю з Шарабурою М. І.

736 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

заохочення за річні результати роботи, розмір якої залежав від суми передбачених заощаджень і стажу роботи[737]. Створювали фонди окремих майстрів, у які скеровували кошти для преміювання підлеглих їм робітників[738]. Працівників підприємств окремо нагороджували за збір і здачу макулатури[739]. Існували махінації з преміальними фондами. Окремі керівники підприємств підписували накази про нагородження працівників грошовими преміями, а грошей не видавали. Наприклад, у січні 1966 р. 9 робітників механоскладального цеху заводу "Львівсільмаш" одержали грошову премію, але "не встигли тих грошей у кишеню покласти, як їх відібрали"[740].

Думки мігрантів про можливість прожити у Львові на доходи зі заробітної плати різнилися. Більшість із них наголошували, що неможливо забезпечити сім'ю у Львові тільки на зароблені кошти. Інші вважали, що "при бажанні раду в місті можна було собі дати спокійно"[741]. Доводилось обмежуватися лише найнеобхіднішим. Приїжджі не покладалися на грошову допомогу зі села, заробітки і пенсії у селі були надто низькі: "Мама давала 5 руб. на тиждень, то було дуже мало, за ті гроші у Львові був би не вижив"[742]. Як перевагу того часу респонденти зазначали, що молоді після одруження мали змогу проживати "бідненько", але окремо від батьків. Доходи були невисокі, але їх цінували. Грошей не вистачало, але все було дешеве і економно можна було прожити. Навіть за мінімальної оплати праці робили заощадження[743]:

> Люди не розкошували, а вели скромний стиль життя. Прожити у Львові не було складно, бо ніколи не було надмірних потреб, крім того, що дійсно є людині потрібне. Навіть прибиральниця

---

737 *Крадецький О.* Виплачується тринадцята зарплата // Львівський залізничник. 1969. № 22 (3522). 20 лютого; *Александрова Г.* За що вони позбавлені "тринадцятої зарплати" // Львівський машинобудівник. 1968. № 15 (818). 8 квітня.

738 *Молоносов Я.* Премії з фонду майстра // Львівський машинобудівник. 1956. № 36 (142). 6 вересня.

739 ДАЛО, ф. Р–1345, оп. 1, спр. 874, арк. 1.

740 *Качалін І.* Сумна історія однієї премії // Вільна Україна. 1966. № 163 (6862). 19 серпня.

741 Інтерв'ю зі Засінчуком Т. П.

742 Інтерв'ю з Каргут С. Л.

743 Інтерв'ю з Кутницькою Л. А.

на 70 крб. в місяць могла прожити, продумати свої витрати й економно прожити[744].

Зарплата інженера на початку 70-х років становила 100 крб., це вважався непоганий дохід тоді, коли лікар отримував 80 крб. Але проїзд у трамваї коштував 3 коп. Потім дали 120 крб. Це можна було прожити. Можна було відкласти. Якщо нічого не купляти, то можна було відкласти 50 руб.[745]

Ціни у той час відповідали рівню доходів:

То були гроші на той час, гроші тоді були вартніші[746].

За один карбованець можна було купити 200 г масла, булку хліба і 200 г ковбаси[747].

Люди намагалися підробляти. Учителі підробляли репетиторами. Прибутковий підробіток для жінок із села – в'язання і пошиття одягу на замовлення, який в умовах постійних дефіцитів користувався попитом[748].

4.9. Соціальне і національне у взаєминах на роботі. Мова спілкування

Про взаємини на роботі мігранти відгукувалися позитивно. На національне і соціальне співжиття впливали місце праці та персональний склад колективів. Наприклад, про працівників автобусного заводу спогади були дуже різні:

На автобусному заводі більше працювало зі Східної України. Керівництво, спеціалісти і навіть багато робітників автобусного заводу були направлені з Росії і Східної України…[749]

…На ЛАЗі більше працювало місцевих, які мали житло і сім'ї,

744 Інтерв'ю з Федиш О. М.
745 Інтерв'ю з Цар З. В.
746 Інтерв'ю з Шарабурою М. І.
747 Інтерв'ю з Нагірною І. М., Гринишин І. Г.
748 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.
749 Інтерв'ю з Боднар Ф. М.

> були з навколишніх сіл, люди робили різні, багато місцевих з Нового Львова…[750]

> На ЛАЗі працювало тоді 12 тис., …на заводі лише наші люди зі села[751].

> …всі наші, їх було багато, росіян не було, росіяни йшли на ліпші роботи[752].

Переважна більшість мігрантів із сіл наголошувала, що для налагодження товариських взаємин у колективах працівників національне і соціальне походження не відігравало суттєвого значення. Відмінності простежувалися лише у мові спілкування. Про "політичне" тоді не говорили і на побутовому рівні між людьми панувала певна довіра. Здебільшого колективи працівників були інтернаціональними, коли:

> Росіян, поляків, євреїв і приїжджих зі села було вдосталь і жодної різниці не було[753].

> …було багато приїжджих з Росії і Східної України. Працювали татари, євреї, поляки, білоруси і відносини були прекрасні[754].

У приїжджих зі села збереглися добрі спогади про керівників-росіян і євреїв:

> Начальником відділу був росіянин зі Саратова, був добрим господарем, йому потрібно віддати належне, був доброю людиною, хоча строгою. Багато доїжджали і постійно запізнювались, але він не сварився[755].

> Після закінчення училища зв'язку підійшла до свого майстра і запитала про роботу. Той направив мене… Підійшла від його імені, то був такий старенький єврей, дуже добрий був, розпитав хто я, звідки, де буду жити. Залишив мене в себе, працювала за друкарською машинкою, трохи вміла друкувати, розбирала його папери. Доїжджала, він давав мені зранку дві години і ввечері на годину швидше відпускав, бо знав, що я

750 Інтерв'ю з Кулинич І. І.
751 Інтерв'ю з Присяжним П. І.
752 Інтерв'ю з Нагірною І. М.
753 Інтерв'ю з Кушніриком І. Г.
754 Інтерв'ю з Тимків В. П.
755 Інтерв'ю з Гук О. С.

> доїжджаю. Потім підказав йти не на автостанцію в зал, а на регулювання: "Там ти навчишся всього і зможеш працювати легко всюди[756].

> Багато допоміг мені по роботі один єврей, він був начальником, але говорив з нами на українській, …навіть розказав історію свого життя і про своє одруження, хоча євреї є скритими людьми[757].

> Керівник єврей за національністю був найкращим, був душею колективу. Це залежить від людини[758].

Траплялися випадки скарг на керівників росіян і євреїв, які вважали, що вони призначені виконувати державні функції й керувати суспільством, а справа українців – "вирощувати хліб і сеять картошку"[759].

Національна й соціальна толерантність у робітничих колективах значною мірою зумовлювалась перевагою сільських мігрантів. Багато було суто українських колективів з приїжджих або осіб, які доїжджали зі сіл, а росіян і корінних львів'ян серед них практично не було. Мало львів'ян було серед робітників заводів і фабрик, оскільки вони не хотіли працювати де-небудь і шукали ліпшу роботу. Наприклад, серед 24 працівників однієї з бригад заводу радіоелектронної медичної апаратури лише двоє були корінними львів'янами[760]. У працевлаштуванні маятникових мігрантів важливе значення мало розташування місця праці в межах міста. Українців, наприклад, більше працювало на підприємствах розташованих поблизу залізниці[761], що давало змогу економити час на доїжджання. Приїжджі часто згадували про "гарні", "дружні" колективи, коли "до людей швидко звикали", адже "простими робітниками були українці і було добре працювати зі своїми людьми"[762]. Працювали особи молодого віку, що теж сприяло їхньому порозумінню:

> Були і з міста, були і приїжджі з інших областей. Були різні люди, та колектив у нас був такий, кажу, як на підбір – всі були

---

756 Інтерв'ю з Макарухою І. І.
757 Інтерв'ю з Кулинич І. І.
758 Інтерв'ю зі Засінчуком Т. П.
759 Інтерв'ю з Ференцом В. М., Муращуком М. М.
760 Інтерв'ю з Тимків В. П.
761 Інтерв'ю з Макарухою І. І.
762 Інтерв'ю з Каргут М. І.

> веселі, молоді. В нас був один інтерес, одні там теми розмови, все було загальне…[763]

У робітничих колективах мовою спілкування приїжджих зі сіл була тільки українська. Вищі посадові особи, здебільшого росіяни і євреї:

> Говорили російською, а якщо говорили українською, то не нашою, чистою українською мовою[764].

Спілкування осіб різних національностей російською мовою один із приїжджих пояснив її інтернаціональним значенням:

> Люди різних національностей розмовляли по-російськи тому, що по-українськи не вміли, а, коли говорили по-своєму, їх ніхто не розумів[765].

Новоприбулим львів'янам, які у побуті спілкувалися тільки українською мовою, на роботі доводилося користуватися російською. Російською вели все офіційне діловодство, проводили збори та святкування. За свідченнями оповідачів, працівників торгівлі і сфери громадського харчування змушували звертатися до покупців російською. Більшість мігрантів не вживали російської мови без нагальної на те потреби і намагалися уникати спілкування нею або говорили з акцентом. Траплялося, що розмовляли українською і російською мовами однаково: на роботі – російською, а в побуті – українською. Приїжджі наголошували, що володіння двома мовами було великою перевагою того часу. Окремі з них розмовляли російською мовою досконало:

> В Ленінграді (сучасний Санкт-Петербург)… мені не вірили, що я українка. Казали, що в мене нема зовсім ніякого акценту і мені прийшлося перейти на українську мову, щоб переконати людей, що я дійсно за національністю є українка[766].

---

763 Інтерв'ю з Александру Н. В., 1964 р. н. у с. Холодець Волочиського р-ну Хмельницької обл., до Львова приїхала 1981 р., зап. 24.10.2005.

764 Інтерв'ю з Войтанович М. М.

765 Інтерв'ю з Солигою І. Ф.

766 Інтерв'ю з Татух Н. В.

4.10. Особливості працевлаштування мігрантів із сіл

Окремі вихідці з села важко звикали до умов праці в місті. Як молодим спеціалістам їм доводилося керувати старшими за віком працівниками[767]. Людині з села було морально важко працювати у львівських колективах, у "білих халатах", коли робота була чиста, хоча й шкідлива. Вони почували себе комфортніше на заводах з виробництва сільськогосподарської й іншої техніки, де "…робота була брудна, підлога просочена маслом і емульсією до такого ступеню, що коли йдеш, то з-під неї так і бризкає брудна рідина…"[768], але:

> …там було добре, людина так не втомлювалась. Коли прийшла в ЛАЗ [Львівський автобусний завод], мені здавалось, що прийшла до себе додому, там була як у себе в дома, може до такої роботи більше привикла[769].

Приїжджі не могли адаптуватися до праці на заводах, особливо особи старшого віку. Вони шукали інші роботи, наприклад, працювали двірниками. Заробітки були низькі, але робота давала змогу працювати на свіжому повітрі й не передбачала чітко визначених годин праці[770]. Жінки працювали двірниками, щоб мати більше вільного часу, доглядати малолітніх дітей. Мігрантів ця робота влаштовувала – більше було вихідних, більше уваги приділяли дітям і частіше їздили в село[771].

Вихідці з села не часто змінювали місце праці. Зважаючи на велику кількість підприємств у Львові й дефіцит робочих рук, вони мали змогу легко змінювати місце праці, чим рідко користувалися: "Бажання і все. В той час можна було любу роботу найти, скрізь потрібні були робітники"[772]. Після приїзду до Львова більшість із опитаних змінили одну, інколи дві й дуже рідко більше робіт. У більшості випадків мігранти працювали на одному місці протягом усього життя.

---

767 Інтерв'ю з Боднар Ф. М.

768 *Романенко В., Рудь С., Видойник А.* Лише на папері // Львівський машинобудівник. 1965. № 4 (650). 30 січня.

769 Інтерв'ю з Кулинич І. І.

770 Інтерв'ю з Каргут М. І.

771 Інтерв'ю з Дідух К. О., Костик А. А.

772 Інтерв'ю з Посівнич І. М., 1954 р. н. у с. Вощанці Самбірського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав 1970 р., зап. 15.10.2005.

Стандартною була фраза: "Роботи не змінював/ла протягом життя". Дехто з них прийшов працювати на завод після закінчення школи чи навчального закладу і з нього йшов на пенсію. Не змінювали місця праці й учителі-мігранти[773]:

> Пару разів писала заяву про розрахунок, була можливість поміняти роботу, але не міняли роботи[774].

> Працювала все життя в три зміни, дуже тяжко було, але всі 36 років проробила на одному заводі[775].

Пояснювали небажання змінювати місце праці вихідці з села так – всюди треба працювати. Тенденцію до постійності вони мотивували звиканням до роботи, до колективу і небажанням щось змінювати. Складається враження, що після переселення їм було важко наважитись на чергові зміни, їх лякала необхідність звикати до іншого типу роботи, до нового колективу. Окремі приїжджі вимушено змінювали місця праці, щоб отримати власне житло.

Отож, у 60–80-х роках для сільської молоді відкрилися широкі можливості для здобуття освіти. Суттєвим чинником для посилення міграції з сіл було введення на початку 60-х років середньої професійно-технічної освіти. Саме у середніх спеціальних навчальних закладах переважна більшість сільської молоді здобувала свою першу спеціальність. За умов державної політики всезагального навчання і бажання мігрантів працювати й "заробляти власні гроші" популярною стала вечірня і заочна форми навчання, школи робітничої молоді. Студентство Львова формувалося головно з вихідців із західноукраїнських сіл і частково мігрантів з інших регіонів. Національним відмінностям не надавали значення, а завдяки значній міграції молоді з сіл, студентське середовище було українським.

Недостатня кількість робочих місць на львівських підприємствах і порівняно високий відсоток сільських мігрантів у Львові зумовили труднощі з їхнім працевлаштуванням у 50-х роках. Незручності становили різні заборони й обмеження прийому колгоспників на виробництво, відсутність у них паспортів і львівської прописки. Мігранти без спеціальної освіти змушені були важко працювати фізично. У

773 Інтерв'ю з Царик С. С.
774 Інтерв'ю з Дідух К. О.
775 Інтерв'ю з Королишин Г. В.

60–80-х роках роботу у Львові було знайти досить легко. Розширення промислового виробництва і зростання потреб у працівниках пришвидшили міграцію. Високими були показники плинності кадрів. Люди працювали в умовах неритмічної роботи і незадовільних умовах праці у цехах. Зазвичай у робітничих колективах не відчували національної і соціальної різниці, оскільки там переважали сільські мігранти. До нових умов праці в місті вони звикали важко. Незважаючи на важку фізичну працю, приїжджі нечасто змінювали місця праці. Їм було властиве бажання постійності у роботі й будь-які зміни сприймали негативно.

Розділ 5

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ І КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ

Національний склад населення Львова зазнав кардинальних змін у повоєнні роки – львівських євреїв знищили в роки війни, поляків виселили внаслідок виконання угоди між Польщею і Україною від 9 вересня 1944 р. про взаємний обмін населенням, в умовах протегованої радянською владою міграційної політики численним був наплив росіян і російськомовних українців із Сходу. Починаючи зі середини 50-х років, завдяки інтенсивному переселенню сільських мешканців західноукраїнського регіону етносоціальний склад жителів міста зазнавав чергових змін – Львів ставав українським містом, що позначилося на його суспільно-політичному та культурному розвитку.

5.1. Національні взаємини і соціальний поділ

У національному складі мешканців Львова з 50-х років, на відміну від усієї попередньої історії міста, почали переважати українці. Їхня частка серед населення Львова невпинно збільшувалась: у 1955 р. становила 44,2 % (168 тис. осіб), у 1959 р. – 60,2 % (247 тис. осіб), у 1970 р. – 68,2 % (378 тис. осіб), у 1979 р. – 74 % (492 тис. осіб), у 1989 р. – 79,1 % (623 тис. осіб). Лише за чотири роки (1955–1959) до Львова прибуло близько 79 тис. українців. Кожні десять років, за матеріалами переписів 1959–1989 рр., склад населення міста поповнювався на 130–140 тис. осіб української національності (табл. 16).

Таблиця 16

Динаміка національного складу населення Львова в 40–80-х роках XX ст.[776]

Роки		Етнічні групи					Все населення
		українці	росіяни	поляки	євреї	білоруси	
1944	Число	**52 100**	—	**92 500**	**1 300**	—	**149 000**
	%	34,97		62,08	0,87		100,00
1955	Число	**168 162**	**135 452**	**8 569**	**27 631**	**16 331**	**380 500**
	%	44,19	35,59	2,25	7,26	4,29	100,00
	Зміна: Число	+116 062	—	-83 931	+26 331	—	+231 500
	%	+9,22		-59,83	+6,39		+155,37
1959	Число	**247 083**	**111 116**	**16 198**	**25 818**	**5 136**	**410 678**
	%	60,16	27,06	3,94	6,29	1,25	100,00
	Зміна: Число	+78 921	-24 336	+7 629	-1 813	-11 195	+30 178
	%	+15,97	-8,53	+1,69	-0,97	-3,04	+7,93
1970	Число	**377 562**	**123 237**	**13 675**	**24 321**	**6 458**	**553 452**
	%	68,21	22,27	2,47	4,39	1,17	100,00
	Зміна: Число	+130 443	+12 121	-2 523	-1 497	+1 322	+142 774
	%	+8,05	-4,79	-1,47	-1,9	-0,08	+34,77
1979	Число	**492 194**	**128 338**	**11 855**	**17 952**	**5 982**	**665 065**
	%	74,01	19,3	1,78	2,7	0,9	100,00
	Зміна: Число	+144 668	+5 101	-1 820	-6 369	-476	+111 613
	%	+5,8	-2,97	-0,69	-1,69	-0,27	+20,17
1989	Число	**622 701**	**126 459**	**9 730**	**12 795**	**5 849**	**786 903**
	%	79,13	16,07	1,24	1,63	0,74	100,00
	Зміна: Число	+130 507	-1 879	-2 125	-5 157	-133	+121 838
	%	+5,12	-3,23	-0,54	-1,07	-0,16	+18,32

Росіяни були другою за кількістю національною групою у Львові. У повоєнні роки їхня кількість в області була навіть вищою, ніж у сусідніх із Російською Федерацією Сумській і Чернігівській областях[777]. Збільшення російського населення у Львові не було стабільним: в

[776] Джерела: *Hryciuk G.* Zmiany demograficzne ludności polskiej we Lwowie w latach 1931–1944 // Wschodnie losy Polaków. Warszawa, 1997. S. 41, 75; ДАЛО, ф. Р–335, оп. 1, спр. 1342, арк. 11–13; спр. 3629, арк. 8; *Сусак В.* Етнічні та соціальні зміни… С. 81; Архів і відділ демографічної статистики Управління статистики у Львівській області, матеріали Всесоюзних переписів населення 1970, 1979, 1989 рр.

[777] *Терлюк І.* Росіяни західних областей… С. 25.

1955 р. у місті було 135 тис. росіян (35,6% усього населення), а вже у 1959 р. їхня кількість зменшилась до 111 тис. осіб (27,1%). Ці процеси пов'язані з послабленням стрімкої у повоєнний час імміграції росіян, яких скеровували насамперед до обласного центру, а згодом перерозподіляли в населені пункти регіону, та неспроможністю новоприбулих адаптуватися у західноукраїнському суспільстві й частковим їхнім поверненням у місця попереднього проживання. Досить високий механічний приріст росіян припадав на 60-ті роки. Однак це суттєво не позначилось на їхній питомій вазі серед населення міста, що, навпаки, зменшилася на 5 %, оскільки досить високим у зазначений період залишався приріст українців (8 %). Упродовж 70-х років кількість росіян у Львові збільшилась на 5 тис. осіб і досягла 128 тис. осіб, але відсоткова частка знизилася з 22,3 % до 19,3 %. У наступному десятиріччі їхній приріст у місті припинився і на 1989 р. росіяни становили понад 126 тис. осіб (16,1 % усього населення).

Щодо поляків та євреїв, які впродовж тривалого часу домінували у Львові, і зокрема в 1939 р. становили близько 51 % і 31 % його населення, то впродовж десяти повоєнних років їхнє представлення серед жителів міста докорінно різнилося, хоча й до кінця 80-х років практично зрівнялося – суттєво зменшилося (становило 1,2 % і 1,6 %). Внаслідок обміну населенням між Польщею й УРСР у 1944–1945 рр. польська етнічна група у Львові перетворилася з домінуючої більшості у не значну меншість: частка поляків знизилася з 62,1 % (92,5 тис. осіб) у 1944 р. до 2,3 % (8,5 тис. осіб) у 1955 р. До кінця 50-х років їхня кількість збільшилась майже вдвічі й становила близько 4 % населення міста, проте поступалася українцям, росіянам і євреям. Протягом 60–80-х років кількість поляків у Львові в кожному міжперепису періоді зменшувалась у середньому на 2 тис. і на 1989 р. становила менше 10 тис. осіб (1,2 % населення міста). Вищі порівняно з іншими регіонами України темпи зменшення частки поляків у Львівській області й, зокрема у Львові, були зумовлені несприятливим статевовіковим складом (переважали жінки над чоловіками (майже 2:1), домінували особи старшого віку); географічним розташуванням регіону в прикордонній зоні, що давало змогу підтримувати родинні контакти з етнічною батьківщиною і переїжджати на постійне місце проживання до Польщі; асиміляційними процесами (на кінець 80-х років близько 40 % поляків назвали рідною мовою українську і 15 % –

російську[778], попри те, що в місті функціонували дві польські школи, діяли римо-католицькі храми).

За десять повоєнних років різко збільшилась кількість осіб єврейської національності (більше, ніж у 27 разів): із 1,3 тис. осіб (0,9 %) у 1944 р. до майже 28 тис. осіб (7,3 %) у 1955 р. Збільшення кількості євреїв у Львові відбулося не завдяки місцевим галицьким євреям, а внаслідок міграції до міста осіб єврейської національності з південно-східних областей України і республік СРСР. У 60–80-х роках відбувалося постійне зменшення єврейської етнічної групи. Якщо наприкінці 50-х – у 60-х роках їхня кількість зменшилася у середньому на 3,3 тис. осіб, то в наступних десятиліттях – на 11,5 тис. осіб. У 1969–1975 рр. на постійне місце проживання в Ізраїль із Львівської області виїхало 2569 осіб, подали заяви на виїзд 3150 осіб[779]. За матеріалами перепису 1989 р. у Львові проживало близько 13 тис. євреїв, що становило 1,6 % населення міста.

У середовищі приїжджої сільської молоді національним відмінностям не надавали значної уваги і про національне співжиття відгукувалися загалом позитивно. Поширеним серед мігрантів були висловлювання: "Різниці між людьми за національністю не робили", "Національна різниця не відчувалася", "Не було жодної різниці у національних відносинах", "Національної ворожнечі не було, за виключенням невихованості" і т. п. Національної розрізненості не було. Приїжджі українці пояснювали це результатами державотворчих процесів, коли:

> …від 1940 р. всі жили за радянської влади, все перемішалося і люди різних національностей звикали один до одного[780].

В оцінці національних відносин оповідачі здебільшого апелювали до власного досвіду й особисто до себе не помічали національної дискримінації:

> …може трохи зверхньо, але до мене особисто вони (росіяни. – *Г. Б.*) були дружні[781].

---

778 *Лозинський Р.* Поляки у Львові. Меншина // Поступ. 2001. № 148 (806). 28 вересня.

779 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1206, арк. 8.

780 Інтерв'ю зі Солигою І. Ф.

781 Інтерв'ю з Гадомською О. Я.

> Може, хто і мав… якісь озлоблення, але в мене не було[782].

> …особисто до себе ніякого зверхнього ставлення не відчувала[783].

У радянському суспільстві пропагували національну та соціальну рівність, будь-які відмінності всіляко нівелювали. Боязнь виявити свої національні позиції, доповнена ідеологією творення єдиної "нової історичної спільноти – радянського народу" стирали національні відмінності. Національним проблемам мігранти здебільшого не приділяли уваги і ними не переймалися:

> Були і росіяни, і євреї, але всі були одним цілим[784].

> А хто там знав за національність. Що я питалася, якої вона там національності чи що[785].

> Ми не мали і уявлення, щоб поділяти людей на нації. Лише у 1986 р. помітила і мені було це дуже дивно, що діти у школі роблять ту різницю[786].

> Не було національної різниці. Хто як, хто по-руски, хто по-украински, кому як…[787]

Національні відмінності простежувались у різниці суспільного становища прибулих галичан і переселенців зі Сходу. Оповідачі зазначали, що національної різниці серед мешканців Львова не було. Коли розмова торкалася привілейованого становища в суспільстві, то вважали, що росіяни і російськомовне населення однозначно мали зверхність. У 50-х роках кваліфіковані спеціалісти з вищою освітою здебільшого були приїжджі зі Східної України і РРФСР. Упередженість до місцевих українців чітко виявлялася у труднощах їхнього службового росту[788]. На середину 50-х років із 18 секретарів міському і райкому партії Львова лише один був місцевим вихідцем, а з 38 керівників

---

782 Інтерв'ю з Давидович М. Я.
783 Інтерв'ю з Томашівською М. В.
784 Інтерв'ю з Царик С. С.
785 Інтерв'ю з Бельз М. Т.
786 Інтерв'ю зі Зварич М. М.
787 Інтерв'ю з Торгоній Н. М.
788 *Чорній В.* Слов'янознавчі студії… С. 288–289.

адміністративних органів не було жодного. Схожою була ситуація і в господарських одиницях міста: з 130 директорів підприємств тільки 10 були місцевими, а з 70 голів артілей – 20[789]. Приїжджі зі Сходу, на думку опитаних, були "більш хитріші, далекоглядніші", у Львові вели себе дуже владно, розмовляли російською, займали високі посади і "ставили себе вище від місцевих"[790]. Українців вважали "низькосортними", а мешканців Львова зневажливо називали "місцевими". Після переїзду іммігранти-росіяни, за свідченнями оповідачів, перебували на спеціальному обліку в органах місцевої влади. Вони були ліпше забезпечені матеріально, без труднощів вступали у вищі навчальні заклади міста, швидко отримували львівську прописку та якісне житло. Львів'ян і новоприбулих переселяли у підвальні й напівпідвальні приміщення, а звільнені квартири виділяли прибулим росіянам. Часто "неблагонадійні" (з огляду радянської влади) львів'яни самі залишали свої помешкання на верхніх поверхах і переселялись у непридатні для проживання підвальні помешкання, щоб уникнути репресій. Після війни і виселення поляків зі Львова українці з напівпідвальних приміщень зумисне не переселялися у звільнені квартири, щоб не привертати уваги радянської влади:

> …Не знати, хто кого визволив: ми їх чи вони нас? Мабуть, визволили ми їх, східних єдинокровних братів. Вони ж бо забрали і кращі посади, і квартири, і всі командні місця…[791]

Приїжджі росіяни відчували до місцевого населення певну настороженість. У радянському суспільстві культивувався страх до західних українців, яких приїжджі зі Сходу боялися. Їх називали "западніками", "западенцями", "бандерівцями", "хохлами". Вважалося, що у Західній Україні всі носять зброю, а неукраїнцям небезпечно ходити вулицями Львова.

Про національні проблеми відкрито не говорили. В радянському суспільстві було недоречно вести будь-які дискусії з приводу національних питань, робили це хіба що подумки:

> Все було більше під страхом. Тоді люди одні других боялися, десь щось сказати, навіть свою думку якусь проявити[792].

---

789 Культурне життя в Україні… С. 28–29.

790 Інтерв'ю з Кулинич І. І., п. Анею, Гай І. С., Говорухою Л. Т., Зварич М. М.

791 Культурне життя в Україні… С. 420.

792 Інтерв'ю з Кулинич І. І., Наугольник М. С.

Національно свідома українська молодь зберігала приховане негативне ставлення до росіян:

> Що ж до українців Львова загалом, то очевидним є, що наші люди в душі не любили росіян, називали москалями, хоч і робили разом[793].

> Національна різниця була завжди – москаль був москалем, поляк – поляком, а українець – українцем[794].

Серед львівської молоді побутував термін "москалі" для означення росіян і російськомовного населення з-поза західноукраїнського регіону, як і всього радянського. Однак його можна було почути в натовпі, в громадському транспорті, на базарі, де б людину, що це сказала важко було ідентифікувати. Відверті провокативні розмови про національні справи могли розгорнутися серед співрозмовників під впливом алкоголю й ін. У 60-х роках один із галичан, добряче випивши, назвав партійного працівника Університету імені Івана Франка "грачем", "окупантом", хто "вкрав нашу землю"[795]. У 1967 р. на адресу ЦК КПРС надійшов анонімний лист зі Львова, в якому наводилися чутки, що поширювалися містом, про близьку розправу над "москалями". Ними, за словами автора листа, називали всіх комуністів й усіх тих, хто приїхав у Західну Україну після її приєднання до УРСР[796]. Окремі мігранти обурювалися проти безпідставного використання понять "бандерівець" чи "москаль" і вважали, що більшість людей вживали їх, не задумуючись над змістом сказаного.

Приїжджі зі сіл наголошували на відмінностях національного співжиття мешканців Львова у різних хронологічних періодах. За їхніми спостереженнями, національні протиріччя, які були в 50–60-х роках, штучно нівелювалися у 70-х роках і спонтанно виявлялися у 80-х роках[797]. Вони ототожнювали зверхність поляків над українцями у Львові до 1939 р. із привілейованим становищем росіян у післявоєнні роки. Цим мігранти наголошували, що росіяни у суспільному становищі змінили поляків, а приїжджі з села українці завжди перебували на нижчому рівні. Зазвичай мігранти-українці зі

793 Інтерв'ю з Присташ Л. М.
794 Інтерв'ю з Войтанович М. М.
795 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 40.
796 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 6313, арк. 71.
797 Інтерв'ю з Колтун М. М., Чорним І. Ф.

східноукраїнських регіонів зараховували себе теж до росіян. Вищість росіян чітко простежувалася за умов спільного проживання осіб різних національностей:

> Сусідами була росіянка з Вінниці і єврейська сім'я. З росіянкою постійно сварилися, не впускала до ванни. Росіянка мала окрему газову плитку, а я і єврейка – спільну. З єврейкою жили добре[798].

Мігранти підкреслювали відмінність росіян у Російській Федерації й у Львові:

> Вразили росіяни у Львові. Прості росіяни в Росії не такі, як росіяни у Львові, які є пихаті, зверхні і наглі. Вважали, що українці повинні підлаштовуватися під них у побуті, звичках. Вони відчули свою значимість, свою зверхність у Львові[799].

Переселенцям із сіл не властиво було рівняти все російськомовне населення Львова під одну мірку і відгукуватися про нього лише негативно. Серед українців, росіян та євреїв люди були різні. Особу розглядали не через призму національності, а насамперед цінували її моральні якості. Мігранти зазначали, що немає поганої національності, а є погані люди у кожній нації:

> …приїхали піднімати Західну Україну, …спочатку могли і нашкодити, але потім, коли пізнавали наших людей, то зживалися з нашими людьми і ставали кращими від деяких місцевих. Співробітниця росіянка попередила не говорити державних анекдотів, такі тоді росіяни були людяні[800].

> Були звичайно окремі моменти, коли росіяни говорили, що приїхали нас завойовувати, але українці ставились до того жартома, жартували, що не завойовувати, а їсти нашу ковбасу[801].

> Звичайно могли перекривляти, обмовляти один одного, але конфліктів не було[802].

Приїжджі співчували "простим" росіянам, які "сюди їхали не з добра, а втікали від бідності"[803]. Вони вважали їх щирішими за галичан, які заздрісні й недолюблюють один одного. Окремі росіяни

798 Інтерв'ю з Каргут М. І.
799 Інтерв'ю з Федиш О. М.
800 Інтерв'ю з Боднар М. М.
801 Інтерв'ю з Кравець І. М.
802 Інтерв'ю з Гук О. С.
803 Інтерв'ю зі Солигою І. Ф.

цікавилися історією краю, намагалися вивчити українську мову, яка давалася їм важко. На релігійні свята вони відвідували українські села, де їм усе було цікаве, особливо народні звичаї. Прибулі до Львова селяни наголошували на різниці між євреями й українцями. За їхніми спостереженнями, євреї роблять усе "потихенько і повільно", є більш "стриманіші, добріші, виваженіші", чого у них треба вчитись. Українці ж, навпаки, дуже збудливі, люблять покричати, не стільки нашкодять, як "нароблять шуму"[804]. Окремі мігранти завдячували росіянам і євреям успіхам у роботі й вирішенні життєвих проблем.

Мігранти розрізняли відмінності вияву національних протиріч залежно від сфери суспільного життя і конкретних життєвих ситуацій. На рівні працівників власного колективу вони здебільшого зазначали, що не було суттєвих національних конфліктів і ворожнечі. З іншого боку, вони підкреслювали відсутність національних протиріч у студентських колективах, серед молоді, тоді як на роботі, де працювали особи різного віку з різними зацікавленнями, національні відмінності були відчутніші.

Національна різниця серед мешканців Львова яскраво виявлялася у мові спілкування. Наприкінці 70-х – на початку 80-х років засилля російської мови відчувалося в усіх сферах суспільного життя Львова й, на думку мігрантів, у близькому майбутньому місту загрожувала повна русифікація. Попри численне переселення до Львова україномовних сільських мешканців, на вулицях міста українську і російську мову можна було почути однаково. Спілкуватися російською було престижно. Коли зверталися російською, то намагалися нею й відповісти. У разі потреби в розмові переходили на російську мову і практично ніколи – на українську. Українського соромились, коли була хоч якась спорідненість з російським, наприклад, міжнаціональний шлюб, то сім'я зазвичай ставала російськомовною. До української мови ставились упереджено, її вважали сільською, нею спілкувалися лише "прості люди":

> …її ніхто не визнавав, не гордився, …було гарно і модно говорити російською[805].

Росіяни відмовлялися вивчати українську мову, хоча за стільки років проживання у Львові її "можна було вивчити запросто"[806]. Нащадки мігрантів-росіян, яких приїжджі зі села вважали вже корінними

[804] Інтерв'ю з Гай І. С.
[805] Інтерв'ю з Гадомською О. Я.
[806] Інтерв'ю з Войтанович М. М.

львів'янами, також спілкувалися винятково російською. Вони зростали у російськомовних сім'ях, навчались у російських школах, тому "не могли по-іншому". Незрозумілим для мігрантів було таке: чому росіяни, які все життя прожили у Львові, не можуть і кілька слів сказати українською. Вони розмовляли з вихідцями з сіл російською, а ті з ними – українською, і "це було звичним на той час, на це не звертали уваги і різниці не робили"[807]. Українці зі східноукраїнських областей спілкувалися переважно російською мовою й у Львові окремі з них були схильні вважати себе росіянами. Вони вважали, що українська мова "… це мова холопська", їхнє ставлення до неї було більш упередженим, аніж у деяких росіян, які, приїхавши до Львова, вивчали українську мову і навіть публічно нею виступали[808]. Інші хоч і вважали себе українцями, та їм не вдавалося або ж вони не хотіли, соромилися розмовляти українською, щоб її "не калічити". Це не стосувалось усіх, частина з них говорила українською, інша – суржиком. Мігранти з Закарпаття спілкувалися російською, яка їм давалася легше, ніж українська.

У радянському суспільстві була соціальна градація, де реальні доходи приховували. Тому соціальна нерівність не впадала відкрито у вічі:

> Тоді б обов'язково запитали: "Де ти взяв?", підрахували чи міг ти заробити. Вкрасти ніхто нічого не міг. Якщо собі взяв, то було скрито і ніде не показувалося[809].
>
> Люди були рівніші. Були такі, що заробляли більше, але вони так не вирізнялися[810].
>
> Тоді існувала зрівнялівка. Певний необхідний для життя достаток був у всіх[811].
>
> Не було такого приниження, як зараз[812].

Деякі особи у Львові наживали величезні статки. Вони, наприклад, "на зарплату в місяць 700–800 крб. (після грошової реформи 1961 р. – 70–80 крб. – *Г. Б.*) утримують сім'ю в 5 осіб, ухитряються купити "Волгу", будують двоповерхову віллу…, а під час судових процесів

807 Інтерв'ю з п. Анею, Цабан О. М., Кушніриком І. Г., Царик С. С.
808 Культурне життя в Україні… С. 39–40.
809 Інтерв'ю з Венгер О. Р.
810 Інтерв'ю з Гринишин І. Г.
811 Інтерв'ю з Кушніриком І. Г.
812 Інтерв'ю з Королишин Г. В.

розповідають про успадковане майно від родичів"[813]. Нелегальні торгівці (спекулянти) мали навіть своїх "банкірів" – довірених осіб, у яких за певну плату зберігали гроші й цінності[814]. Львівські торгівці золотом за одну ніч витрачали в азартних іграх до 5–8 тис. крб.[815] На початку 60-х років у Львові й області було затримано 44 особи, в яких вилучили близько 25 кг золота, 70 діамантів, понад 3 тис. американських доларів, різні цінності (золоті портсигари, годинники, браслети та ін.)[816]. Поширювалися чутки про мільйонерів у Львові[817]:

> Одна викладачка, що не мала дітей, вчила тільки один предмет, але дуже любила гроші. Вона казала, що у Львові на той час було кілька (три-чотири) міліонери. Звідки вона про це знала, не знаю, але дуже любила гроші і цим цікавилася. Її чоловік може десь робив і брав хабарі[818].

Соціально-майнові диспропорції не залишалися не поміченими. Вони ставали темою газетних публікацій[819], але частіше – анонімних листів, які надходили на адресу вищих державних посадовців з вимогами поліпшити життя людей, усунути з практики радянського життя спекуляцію, хабарництво, крадіжки тощо[820]. Їхніми авторами

---

813 *Круковець Є.* Кому вони кидають виклик?! // Вільна Україна. 1960. № 232 (5227). 30 вересня.

814 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5503, арк. 13.

815 Там само. Спр. 5319, арк. 123–127.

816 Там само. Спр. 5503, арк. 13–14.

817 Там само. Арк. 3.

818 Інтерв'ю з Войтанович М. М., зап. 16.12.2007.

819 *Береговенко Т., Сіренко В.* "Тільки спробуйте захищати…" // Вільна Україна. 1961. № 295 (5597). 20 грудня.

820 Одна з анонімних листівок 50-х років була такого змісту: "Честные трудовые люди!!! // До каких пор мы будем безропотно переносить страждание на которое нас обрекают чиновники, кровопийцы Приваловы и Блятоны. Они не дают труженику возможности на трудовую копейку хлеба. Только враги народа могут равнодушно проходить мимо страшных очередей за хлебом и мимо пустых полок магазинов. // На кого мы работаем? Мы любим свою краину и свой народ. Та наши местные враги руководители на этом спекулируют, не заботятся о жителях, а только наживаются. Им в очередях не надо стоять, они понаоткрывали себе магазинов у своих закрытых установах, а трудовому человеку приходится круто. Днем работаем, а ночью стоим в очереди за хлебом. На базаре только одни спекулянты. // Давайте все требовать права свободной покупки хлеба и вообще улучшения снабжения. Наши местные начальники не коммунисты, они хуже фашистов. Они обманывают и нас, и правительство, потому что скрывают народное горе" (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4090, арк. 55–55а).

були особи, які приїхали до Львова в повоєнний час і розчарувалися в радянській владі[821]. Спроби домогтися соціальної справедливості часто були марними[822].

Вплив національного чинника на соціальне становище не був визначальним:

> Не всі росіяни були заможними, а лише ті, котрі мали добру роботу і житло, чоловіки, яких працювали військовими[823].

Приїжджі зі Сходу вважали мігрантів навіть багатшими, адже ті мали продовольчу допомогу з села[824]. Соціальний поділ чітко простежувався між матеріально забезпеченими львів'янами і новоприбулими. Новоприбулі відчували свою нижчість через невирішені житлово-побутові проблеми, які виникали після переїзду[825]. Однак сільське походження у жодному разі не визначало соціального статусу приїжджих:

> ….лікар є лікарем, а санітарка – на найнижчому щаблі. Лікар зі сільським походженням все рівно є лікарем[826].

5.2. Новоприбулі з сіл і мешканці Львова. Прізвиська

Більшість мігрантів стверджували, що на приїзд із села мешканці Львова не зважали і не було різниці між ними і новоприбулими. Це говорили мігранти-робітники, які контактували з такими ж вихідцями зі сіл, що раніше переїхали в місто. Вони підтверджували свою думку прикладами з власного життєвого досвіду й припускали, що ця нерівність могла бути серед працівників інших колективів. З львів'янами

---

821 Авторкою анонімних листів, які на початку 80-х років надходили зі Львова на адресу ЦК КПРС і МВС СРСР, була безпартійна росіянка, уродженка Донецької області (ЦДАГО України, ф. 1, спр. 2508, арк. 37–38).

822 *Береговенко Т., Сіренко В.* "Тільки спробуйте захищати…" // Вільна Україна. 1961. № 295 (5597). 20 грудня.

823 Інтерв'ю з Граб І. Й.

824 Інтерв'ю з Гук О. С.

825 Інтерв'ю зі Шпаковською Б. М., Кушніриком І. Г.

826 Інтерв'ю з Чайкоською Г. Я.

не лише спілкувалися, а й підтримували дружні взаємини. Приїжджі називали львів'янами всіх мешканців Львова, які переселилися сюди раніше за них або проживали тут постійно. За умов незначної кількості корінних львів'ян вихідці зі сіл потрапляли у середовище російськомовних мігрантів зі Сходу і значною мірою – таких самих мігрантів як і вони. Приїжджих із села було у Львові так багато, що при випадкових зустрічах вони виявлялися навіть земляками. Мігранти не відчували приниження в місті. Їм особисто не доводилося чути про свою нижчість, хіба що заочно:

> Не було такого, що говорили: "Я львівська, я тут народилася"[827].
>
> Всі були однаковими[828].

Непомітними були відмінності вихідців із близько розташованих до Львова сіл, які часто їздили до міста й постійно контактували з міськими мешканцями. Зневажливо ставились до приїжджих із Закарпаття, які, на думку опитаних, самі давали підстави для цього. Через безвихідь вони погоджувалися на будь-яку роботу у Львові, вирізнялися вимовою й швидко переходили на російську мову спілкування.

Місцевих мешканців було мало і вони вирізнялися серед жителів міста. На середину 50-х років відсоток корінних львів'ян відповідав найменшим за всю повоєнну історію міста показникам і становив близько 10 % серед дорослих мешканців, або 15 % усього населення міста. В наступних десятиліттях показник осіб, які зараховували себе до корінних мешканців міста, стрімко зростав (серед дорослого населення особливо з 70-х років)[829]. Нечисленність львів'ян-українців у повоєнні роки мігранти пояснювали відсутністю зацікавленості у селян, які за Польщі мали власну землю, в трудовій міграції до Львова. Наслідком цього на початку 50-х років стала кількісна перевага серед них осіб середнього і старшого віку. Протягом наступних десятиріч Львів переповнили мігранти зі сіл, які "на той час були вже львів'янами, але не корінними, а приїжджими"[830].

Корінні львів'яни, за спостереженнями мігрантів, становили

---

827 Інтерв'ю з Нагірною І. М.

828 Інтерв'ю з Царик С. С.

829 *Друль О.* Асиміляційні та акультураційні процеси… С. 180.

830 Інтерв'ю з Войтанович М. М.

інтелігенцію, еліту Львова, яка здебільшого "займала середовище артистичного спрямування" – "львівська богема". Вони представляли давні львівські родини і підтримували обмежене, сформоване роками коло знайомств, якому були притаманні особливі манери поведінки, певні традиції й звичаї. З боку корінних львів'ян переселенці з села відчували приязне, але дещо насторожене ставлення. Вони були "затаєні", дещо зверхні, спілкувалися відверто лише з вибраними особами і трималися від усього осторонь, подаючи вигляд, що стоять понад усім. У громадських місцях корінні львів'яни поводились офіційно, спілкувалися вимушено задля ввічливості. Мігранти виправдовували їхню поведінку недоцільністю в радянський час довіряти і відкриватись усім. Львів'яни розповідали про довоєнний Львів і могли при нагоді "ущемливо" дорікнути радянською окупацією. Приїжджому чужинцю проникнути в їхнє середовище було важко. Реалізуватися в елітних колах могли лише талановиті й обдаровані люди. Велике значення мали їхні особисті якості та стороння "чисто людська" підтримка, а також сільське походження:

> …інститут суспільних наук. …почав розповідати про мене, який я, сільський хлопець, якому треба допомогти (вступити в аспірантуру. – *Г. Б.*). Підкуповувало те, що я був зі села. В тому випадку це був плюс. Це було польсько-українське середовище. Діяло те, що я був зі села, я добре вчуся і мені треба б допомогти, бо я не маю шансів. …побачив два середовища. Перше це було українське, це були вихідці зі села, не всі, але переважно. І було інше… (радянсько налаштоване. – *Г. Б.*). …в цьому (українському. – *Г. Б.*) середовищі я був наймолодший, але було дуже зручно, були як велика родина, чув себе як під певним прикриттям. Коли тебе підштовхували, тобі підказували. Було якесь таке середовище гарної великої сім'ї, в якому ти чувся як син, як дитина. Дуже, дуже так опікували… Це пізнавалося, це було майже синонім бути зі села і бути українцем, знов ж таки якщо ти не вступив у партію. …Я був зі села, я був непартійний і я хотів щось. І для мене це автоматично означало, що до мене ставилися з довірою. Мене приймали в дуже багато середовищ, але для мене були закриті міські середовища українські. …Я пробував… попасти до Крип'якевичів. Це було нелегко. Це було закрито. Я раз появився у Крип'якевичів, але відчув таке досить холодне ставлення і відчув, що вони мене бояться, я розумію чому, тому що їх арештовували, трусили, підсилали різних людей. Я міг бути одним із цих людей, це було досить закрите середовище…[831]

[831] Інтервю з Грицаком Я. Й.

Діти корінних львів'ян товаришували здебільшого між собою, відвідували музичні школи і займалися з репетиторами. Вони здобували освіту згідно з усталеними традиціями – навчалися у Медінституті, Університеті імені Івана Франка і рідко у Політехнічному інституті. У їхньому колі вважалося прийнятним для жінки бути вчителькою, акторкою, вміти грати на музичних інструментах, співати і в жодному разі не опановувати інженерні спеціальності[832]. Львів'янки поводилися дуже "делікатно", стежили за репутацією, не контактували з будь-ким.

Вихідці з сіл, які навчалися, наприклад, у Медінституті і потрапляли в середовище корінних львів'ян, позитивно згадували про своїх колег-студентів[833]. Вони не робили різниці й не були зверхніми, а, навпаки, підтримували дружні стосунки з сільською молоддю, приймали їх у своє тісне коло і запрошували до себе у сім'ї. Мігранти з віддалених західноукраїнських сіл, які не могли поїхати в село, Різдво і Великдень святкували у родинах львів'ян, що дотримувалися давніх українських традицій. Для студентських святкувань молодь обирала по черзі квартири львів'ян, батьки яких дозволяли вечірки і не боялися залишати помешкань без нагляду.

Поряд із закритим колом корінних львівських родин в українському міському середовищі Львова вирізнялися нащадки колишніх вихідців із села у другому-трерьому поколіннях. Розрізненими були й російськомовні мешканці міста, серед яких існували дві полярні групи – віддані прихильники радянської влади і не радянське космополітичне середовище:

> Це було досить таке умовно кажучи космополітичне середовище, не радянське, а космополітичне про що я ніколи не знав. Я знав, що було радянське і українське націоналістичне середовище. Це космополітичне середовище, де майже не було українців… Це була така добра європейська культура, де зосереджено дуже багато ресурсів і де є високі стандарти. Вона мала знайомих в Новгороді, в Москві, це було досить таки велике середовище. Я в це середовище ввійшов. Там було багато євреїв. Причому євреїв галичан і ті, які приїхали звідти. Це було не антирадянське, а не радянське середовище, яке мужньо тримало дулю в кишені. Там було набагато більше довіри. Я не

832 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.

833 Інтерв'ю з Ґудзяк О. Б., Сіроєю М. Г.

> міг ввійти в це середовище українське міське, але я ввійшов в це російськомовне, яке не було російське, а російськомовне. Вони мені відкрили багато речей. В тому середовищі проходило багато літератури. "Иностранная литература", я міг її читати, але вона була важко доступна, а там завжди були підшивки. Фільми ще не ходили, але музика. Приїжджає до Львова Театр Шота Руставелі. Це напевне найкращий театр в Радянському Союзі на той час. За рівнем майстерності це було ідеально просто. Ті речі, які вони робили, були досить сміливі, це були грузини, за ними було менше цензури, деякі звучали навіть дуже антирадянсько, навіть якщо Шекспіра ставили, то це навіть дуже легко прочитувалося… Тут було цілком інше середовище, в якому Шота Руставелі – це була велика подія. Як не піти на Шота Руставелі. Про це навіть важко було подумати. Або [Юрій] Башмет… Це музика. Слухали добру музику і знали, що вони слухають. Це було цілком міське середовище. Це були перше-друге покоління тих людей, що приїхали зі села після 40-х років, але не радянське. …Це середовище радше таке, що не продукувало, а споживало культуру, але дуже добру культуру, вони мали високі критерії відбору[834].

На відчуття мігрантами сільського походження впливала їхня необізнаність із культурною спадщиною Львова. Наприклад, лише закінчення курсів екскурсоводів дало змогу одному з оповідачів відчути себе комфортніше серед львів'ян[835]. Приїжджі не могли стати рівнею корінним львів'янам, які завдяки своїй вихованості цього не показували. Приємне враження на них справляла культура виховання місцевих львів'ян. Вони помічали вплив львівського середовища на мешканців міста, які вирізнялися вищим рівнем інтелектуального розвитку, багатством мови, охайністю, вихованістю, толерантністю, делікатністю, що були закладені в них ще з дитинства. Водночас вони були простими, володіли "м'яким" гумором:

> Вони давали тобі дорогу. Не було такого йдеш собі, то йди. Це були ще залишки того польського виховання[836].

Мігранти розуміли свою "нижчість, не достойність" перебувати в середовищі міських мешканців. Переселенці довший час були неповноцінними мешканцями Львова, ще не до кінця "виїхали" з села

[834] Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.
[835] Інтерв'ю з Кушніриком І. Г.
[836] Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.

і в місто ще "не приїхали", були "трохи затуркані, дикі, боялися перші заговорити"[837]. Вони намагалися не помічати зверхності навколишніх, що особливо давалася взнаки в 50-х роках, коли міграція ще не набула масового характеру і селяни були виразно помітні на фоні жителів міста, їх вирізняли "одяг, хід, лантухи, халяви"[838]. Прибулі з приміських сіл намагалися приховати сільське місце проживання, наприклад, у хімчистці вигадували міські адреси[839]. Приїжджі пригадували ігнорування і не сприйняття львівськими своїх сільських однолітків. Частими були конфлікти у закладах громадського відпочинку. Сільська молодь гуляла ввечері по Львову групами і виявляла байдужість до образ у свій бік. Приїхавши зі села, переселенці зосереджувалися на навчанні й праці, мало спілкувалися і трималися осторонь від інших. З часом знання міського життя додавало їм впевненості.

У Львові мігранти покладалися лише на себе і докладали максимум зусиль, щоб досягти успіху в житті. Вони вирізнялися працьовитістю, загартованістю, наполегливістю, цілеспрямованістю, терпеливістю, покірністю. Непоодинокі з них навчалися і працювали ліпше за львівських. Вихідці з сіл змушені були самі подбати про своє життя у Львові. Їм не було часу "на дурниці". Розуміння безперспективності повернення у село спонукало їх прагнути досягти успіху у Львові. Це була своєрідна боротьба за існування, доводилося вибороти місце для себе у певній уже існуючій системі великого міста. Цим переселенці пояснювали успішність окремих вихідців із села у Львові. Звиклі до постійної праці та загартовані життям, вони отримували освіту й усе надолужували або досягали значно більшого. Міські діти були більш "мамині", несамостійні й інертні; вони покладалися на сторонню допомогу і не помічали цієї боротьби за нормальне існування. Їм було "простіше жити", їхнє життя було влаштоване і вони втрачали можливість бути самостійними[840].

Вихідці з сіл мали добре виховання. Сільські діти допомагали батькам по господарству і менше приділяли часу освіті, але у них "можна повчитись культури". Оповідачі пояснювали це "добрим", "строгішим" виховання дітей у селі, які поважали і зважали на думки

837 Інтерв'ю з Дідух К. О.

838 Культурне життя в Україні… С. 221.

839 Інтерв'ю з Присташ Л. М.

840 Інтерв'ю з Кушніриком І. Г., Чайкоською Г. Я., Боднар Ф. М., Муращуком М. М.

й рішення батьків, були більш "богобоязкі" та морально вихованіші. Сільські хлопці мали більшу повагу до дівчат. "Міські" були розкуті і вульгарні. З іншого боку, здебільшого мігранти у Львові дбали насамперед про побутове облаштування і не вирізнялися інтелігентністю, культурою поведінки та спілкування.

Львів'яни й приїжджі різнилися способом життя і самим ставленням до життя. Львів'яни використовували всі можливості, надані їм містом: відвідували культурні заходи, проводили час у прогулянках по місту, користувалися послугами перукарів і кравців, навчалися в університетах та ін. Часто це було невідомо або ж матеріально недоступно новим львів'янам. Сільські мешканці ставилися до життя прагматично. Вони мали мету – фізично щось зробити. В умовах села це виправдовувалось. У Львові мігранти зрозуміли, що жити можна по-іншому – крім роботи і дому, є ще багато "цікавого". Вони залюбки спілкувалися з львів'янами, які багато знали, були ерудованіші. Сільську молодь до них "тягнуло", з ними було цікаво. Приїжджі придивлялись до львів'ян, рівнялися і тягнулися до них.

Негативне ставлення до вихідців із сіл виявляли окремі мешканці Львова. Вони могли, наприклад, виявити незадоволення прийняттям на роботу приїжджих зі сіл, дорікнути їм їхнім зовнішнім виглядом. Це були поодинокі випадки, за словами мігрантів, на них не звертали уваги, адже приїжджих зі сіл було надто багато. Львів'яни-поляки дорікали мігрантам чого ті приїхали зі села, коли могли й у колгоспі працювати[841]:

> Старі львів'яни завжди упереджено ставилися до приїжджих зі села: "О село приїхало, завоювало". Я пам'ятаю до мої тітки приходила така стара пані полька: "Зі села поприїжджали, вся родина, інститути позакінчували…" На такі слова приїжджі говорили: "Ви живете в місті, маєте львівську школу, хто вам боронить вчитися в інститутах…"[842]

Оповідачі не пригадували або ж не хотіли називати образливих прізвиськ, які використовували до приїжджих із села. Вони заперечували, що їх називали "селюками", пояснювали це тим, що контактували лише з приїжджими, яких у Львові було багато. Вихідців з гірських регіонів називали бойками, гуцулами, а переселенців з

[841] Інтерв'ю з Лісовим О. І.

[842] Інтерв'ю з Цар З. В.

Польщі – лемками. Швидше про прізвиська розповідали мігранти з приміських сіл, які зараховували себе радше до міста, ніж до села. Про них говорили також вихідці зі сіл із-поза західного регіону, що помічали ці прізвиська, які нібито їх не стосувалися. Львів'яни-росіяни вважали мігрантів "селюками, нижчою расою, не вихованими, менше начитаними"[843]. Приїжджим доводилося чути, що "ми селюки трохи пообтиралися" у місті[844]. Окремі з них, пригадуючи свій приїзд у Львів, самі вважали себе тоді ще "селюками", вирізнялися зовнішнім виглядом, ходили "швидко, розмашисто"[845].

Образливим для приїжджих із села було прізвисько "рогулі". Ним, за словами О. Матюхіної, користувалися, коли голосно сьорбали за столом або виставляли ноги на середину кімнати, сидячи у кріслі. Словам "рогуль" і "рог" відповідав жест, коли обидві долоні підносили над головою і кілька разів згинали вказівні пальці. Цим жестом ніби запитували: "А хто ж то стелю рогами подряпав?"[846] За свідченнями приїжджих із села, "рогулями" називали тих, хто:

> Вели себе непристойно, мали подвійну поведінку, жили подвійною мораллю, робили все для виду і для пристойності, ходили до церкви задля ока…[847]

Це прізвисько вживали здебільшого у жартах[848] і сприймали порізному, часто не звертаючи на нього уваги. Приїжджі зі Сходу нерідко вперше чули слово "рогуль" у Львові й не розуміли чому львів'яни-українці так зневажливо говорять про своїх "сільських". Вони запозичували це прізвисько від мешканців Львова і називали всіх українців "рогулями".

До приїжджих селян вживали також термін "вуйки", як пояснювала одна з оповідачок, за те, що ті у розмовній мові вживали слово "вуйко"[849]. Часто стереотипи міського населення до сільського накладалися на національні стереотипи, коли "вуйками" називали не лише вихідців зі села, а й усіх українців.

---

843 Інтерв'ю з Присташ Л. М.
844 Інтерв'ю з Боднар М. М.
845 Інтерв'ю з Каргут М. І.
846 *Matyukhina A.* W sowieckim Lwowie... S. 84.
847 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.
848 Інтерв'ю з Андрєєвим К. В.
849 Інтерв'ю з Гринишин І. Г.

5.3. Мовна адаптація

У Львові вихідці з сіл зіткнулися з потребою мовної адаптації, що на початках помітно вирізняла їх серед львів'ян. Суттєвих мовних відмінностей не було, адже "то (україномовний. – *Г. Б.*) Львів, а не якесь інше місто"[850]. У 50-х роках на вулицях Львова переважала українська мова, багато розмовляли російською і тільки одиниці польською[851]. Єдиною відмінністю була сільська вимова приїжджих, яка особливо простежувалась відразу після переїзду і "різала вухо" мешканцям міста. Вони могли сказати щось по-сільському, що було нікому не зрозуміле, часто вживали слова з закінченнями *-сі, -сє, -сєть* та ін. Мігранти доволі гостро відчували неповноцінність сільських діалектів і можливість їх самовільного вияву в міському середовищі як мови, яка знижувала особистісний статус. Приїжджі соромилися "сільської мови", щоб не вирізнятися, намагалися її якнайшвидше позбутися[852]. На початках вони уникали спілкування у гамірних колективах таких, як і вони, та вже освоєних у Львові мігрантів із сіл:

> Коли пішла на роботу, то була зі села, затуркана, боялася слово сказати, була дуже скромна[853].

Мігранти розповідали про особливості "львівської" мови. Їх чітко помічали приїжджі з-поза Львівської області. Мова львів'ян була "чистіша", "багатша" за мову вихідців зі села, але водночас і "особлива", наповнена іноземними мовними запозиченнями й частково була незрозумілою. Дивними і спочатку незрозумілими для приїжджих були, наприклад, слова "п'єц", "бамбетель", "гербата" (спочатку думали "горбата"), "цитрина", "гальба", "маринарка", "фест", "чéкай" та ін.[854] Мігранти мимоволі запозичували окремі невідомі їм раніше слова. Молодь "щиголяла" цим і вживала, наприклад, замість слова "привіт" – "сервус". Приїжджі були з різних регіонів і кожен мав особливі лише їм властиві слова та звернення. Наприклад, переселенці з Житомирської області вирізнялися зверненням "з куль ви", що оз-

850 Інтерв'ю зі Шпаковською Б. М., Кушніриком І. Г.

851 Культурне життя в Україні… С. 221.

852 Інтерв'ю з Чайкоською Г. Я.

853 Інтерв'ю з Кулинич І. І.

854 Інтерв'ю з Присяжним П. І., Бондаренко Н. Д.; *Петренко М. Є.* Лицарі пера… С. 11; *Гроссман Ю.* Пережитое… С. 177.

начало “звідки ви”; місцеві ж говорили щось своє – “я сі бóю”, “я сі смію”[855]. Зрозумілу для більшості приїжджих “кров’янку” окремі називали “ядерницею”[856]. Львів’яни специфічно вимовляли букву *л*, яка у них була поєднанням букв *л* і *в*[857], та більше “окають”[858].

Вимова і побудова речень львів’ян була наближена до польської мови, “…це був польсько-німецький суржик”[859]. У 60-х роках на вулицях міста можна було почути звернення “прошу пана” і “прошу пані”. Поляки у Львові воліли спілкуватися з приїжджими польською мовою, хоча ті її інколи не розуміли[860]. Львів’янам було дивно, що приїжджі зі Східної України і Російської Федерації не розуміли польської мови. Більшість львів’ян добре нею володіли. Владні структури неодноразово домагалися обмежити продаж у місті польських періодичних видань (позаяк окремі з них містили ідеологічно несумісні матеріали), які ставали доступними львів’янам[861]. Польську мову вивчали, щоб мати змогу отримати альтернативну інформацію у польській періодиці, перекладах іноземних праць, по радіо і телебаченню.

Львів’яни потрапляли під вплив сільської розмовної мови. Окремі з них скаржилися, що у шлюбі з приїжджими з села зіпсували свою до цього чисту українську мову. У селі переселенці легко переходили на сільську вимову й розмовляли так, ніби ніколи звідти не виїжджали. Попри те, що мігранти намагалися говорити літературно, сільське в їхній розмові зберігалося впродовж тривалого часу. Як наголосив один з мігрантів:

> Це якраз єдиний такий аспект, який некорінний львів’янин пронесе зі собою все своє життя і нічого не вдіє[862].

Тривале перебування у Львові впливало на мову мігрантів, а особливо з інших областей. Це було добре помітно односельчанам під час їхніх приїздів у села:

---

855 Інтерв’ю з Бондаренко Н. Д.
856 Інтерв’ю з Гринишин І.Г.
857 Інтерв’ю з Ґудзяк О. Б.
858 Інтерв’ю з Каргут М. І.
859 Інтерв’ю з Присяжним П. І.
860 Інтерв’ю з Колтун М. М.
861 Культурне життя в Україні… С. 220.
862 Інтерв’ю з Бунак О. В.

> Мова дуже змінена, …коли я приїжджала додому, то вже односельчани казали: "Боже, як в тебе вже змінена інтонація!". Вже стиль мови зовсім інакший абсолютно. І ти не помічаєш, то просто звикається[863].

Переселенець із Хмельницької області розповідав, що колишні односельчани жартома називали його бандерівцем, бо він навчився розмовляти "по-львівськи"[864]. Інші вважали, що їм попри всі намагання так і не вдалося запозичити мову корінних львів'ян.

Мовна адаптація відбувалася швидше у молодших за віком мігрантів, на відміну від старших, які продовжували говорити по-сільському. Відмінність була в застосуванні львів'янами і приїжджими зі села російської мови – міські мешканці вживали більше російських слів, сільські ж, навпаки, недолюблювали російську мову. Вони не вживали російської мови без нагальної на те потреби і намагалися уникати спілкування нею. Мова мешканців Львова видавалась окремим вихідцям із сіл зрусифікованою. Вони без потреби переймали російські слова, вживали, наприклад, замість слова "прати" російське "стирати", що вважалось по-міському[865]. Вивчити російську мову мігрантам-юнакам допомагала служба в армії, після демобілізації було модно кілька років ще "поштокати"[866]. Сільська молодь, яка прагнула якнайшвидше позбутися свого сільського походження, поспіхом переходила на російську мову без спеціального навчання та практики спілкування. У результаті це давало українсько-російський суржик, який було нестерпно слухати[867]. Внаслідок інтенсивної міграції зі села український вплив у Львові, насамперед мовний, відчутно посилився. Сільські мігранти сприяли збереженню української мови в місті.

5.4. Політичне життя. Партійність. Самореалізація

Політикою мігранти цікавилися по-різному, з огляду на обізнаність й особисті зацікавлення. Одні не цікавилися, інші –

863 Інтерв'ю з Александру Н. В.
864 Інтерв'ю з Присяжним П. І.
865 Інтерв'ю з Ґудзяком Т. М.
866 Інтерв'ю з Чорним І. Ф.
867 Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

“цікавилися не так, щоб дуже, але цікавилися”[868]. Байдужим був офіційний політичний курс Комуністичної партії, який примушували вивчати. Іншими подіями політичного життя більшою чи меншою мірою цікавилися, хоча не виявляли цього широкому загалу. Зацікавлення зростало з появою сенсацій. Обмежений доступ до об’єктивної інформації і неможливість вільно висловлювати власні думки примушували людей приховувати свої справжні зацікавлення. Мігранти уникали розмов на політичні теми й відкрито спілкувалися лише потайки у вузькому колі однодумців. Типовими серед них були висловлювання: “Політичного життя як такого взагалі не було”, “Політика була заборонена”, “Тоді до політики не було доступу”, “Люди боялися займатися політикою”, “Люди боялися один одного, боялися доносів”. Зацікавлення політикою зумовлювало небезпеку звинувачень у націоналізмі.

Радянська ідеологія торкалася усіх сфер суспільного життя. Офіційні ідеологічні норми канонізували. Деформувалася система світоглядних цінностей людей. Тотальним був усюди існуючий контроль:

> Не встиг подумати, а вони вже знали…[869]
>
> По-іншому не дозволялося думати, аніж так, як вказала Компартія[870].
>
> Тоді політикою ніхто не цікавився. Як цікавився політикою, то в тюрмі сидів. …від того навіть уникалося, від тої політики, бо то було небезпечно[871].

Одна з оповідачок, наприклад, побоюючись виключення з вищого навчального закладу, відмовилась іти на похорон В. Івасюка 1979 р. Але в день отримання диплому вона відвідала могилу композитора на Личаківському кладовищі[872].

Оповідачі наголошували на значній аполітичності людей. Політичне життя було нецікавим, одноманітним і люди байдужіли:

---

868 Інтерв’ю з Войтанович М. М.

869 Інтерв’ю з Нагірною І. М.

870 Інтерв’ю зі Сірою М. Г.

871 Інтерв’ю з Бельз М. Т., 1940 р. н. у с. Мальчиці Яворівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала 1959 р., зап. 26.09.2005.

872 Інтерв’ю з Боднар М. М.

> Політика була одна всюди – і на роботі, і у школах – побудова комунізму і соціалізму[873].

На роботі обов'язковими були політгодини, які здебільшого проводили формально:

> …(директор. – *Г. Б.*) питався, які газети читали. А хто там які газети читав, мали дітей. Кожного тижня в певний день і годину була та політгодина. Старші були шустріші, могли викрутитися, а ми молоді не вміли ще так говорити[874].

За свідченнями окремих вихідців із села, аполітичність радянського суспільства сягала того, що пересічні громадяни не зважали на зміни у державному керівництві й не могли перелічити прізвищ усіх найвищих державних посадовців, які змінювалися доволі рідко. Навіть смерть Л. Брежнєва не спричинила помітної реакції в одного з оповідачів: "По собі пам'ятаю помер Брежнєв, помер ну і помер, нікого це не хвилювало"[875]. Як наголошували опитані на прикладах із власного життя, "простих людей" цікавила не політика, а буденні справи – матеріальний достаток, робота, отримання житла: "Мене цікавило лише те, щоб родина не була голодна, мала роботу і могла щось купити"[876]. У селах політикою тим паче не цікавилися, державні реформи сприймали з великою часткою гумору, наприклад, у відповідь на появу в продажі кукурудзяного хліба жартома співали:

> Дякую Хрущу (М. Хрущову. – *Г. Б.*),
> Що я хліба не печу.
> Піду говорити,
> Щоби їсти не варити[877].

Політичні вибори відбувалися за наперед визначеною програмою, їхній перебіг і результати були відомі заздалегідь. Виборчий бюлетень містив дані одного кандидата, тому будь-який альтернативний вибір був неможливим. Таку процедуру назвати виборами важко. Вони відбувалися у дусі "всі "за", "за кого сказали, за того голосували", "усі були всім задоволені"[878]. Мігранти не пригадували випадків бой-

873 Інтерв'ю з Куник С. Р.
874 Інтрев'ю з Войтанович М. М.
875 Інтерв'ю з Кравець І. М.
876 Інтерв'ю зі Зварич М. М.
877 Інтерв'ю з Кутницькою Л. А.
878 Інтерв'ю з Боднар М. М., Войтанович М. М.

коту виборів. Фактично це був не вибір, а схвалення чи ігнорування визначеної у бюлетені кандидатури. Результати виборів були байдужі людям. До виборців "ходили, заохочували", але не "заставляли". За відсутніми виборцями приходили додому і "добровільно" приводили на виборчі дільниці. Мігранти одностайно стверджували, що не було жодного політичного тиску і пояснювали це наявністю на виборах однієї кандидатури: "Коли був один кандидат, то про який тиск може бути мова"[879]. Вихідці зі села наголошували на добросовісності проведення виборів. Їх залучали до агітаторів на виборах. Списки виборців формували якісно і кожного разу перепровіряли. Працівники виборчої комісії могли "зайти у квартиру без страху і об 11 год вечора, люди тоді не боялися"[880].

Важливу роль у радянському суспільстві відігравала партійність. Вона "відігравала фантастичну роль", "відкривала усі двері у житті", "давала зелене світло всюди", "…це був вихід для людей, …партія – це не було святе, це був спосіб виживання"[881]. Вступ у Компартію передбачав насамперед матеріальні вигоди – отримання "доброї" роботи і перспективу професійного росту. Люди йшли в партію з корисливою метою, наприклад, щоб швидше отримати житло, освіту. Партійним "легше жилося", вони займали керівні посади і мали змогу "чогось добитися у житті". Людей позбавляли керівних посад через безпартійність, далі посади заступника їхня професійна кар'єра не просувалась:

> Просування по службі було гарантоване і то дуже швидко[882].
>
> Головний інженер мусів бути партійним, від цього нікуди не дінешся[883].

Партійна мережа розбудовувалася і її кількість невпинно зростала. У 1961–1980 рр. Львівська міська партійна організація збільшилась на 27,9 тис. осіб і налічувала понад 57 тис. членів і кандидатів у члени КПРС[884]. Проводили агітаційну роботу зі залученням нових членів.

---

879 Інтерв'ю з Макарухою І. І.
880 Інтерв'ю з Боднар М. М.
881 Інтерв'ю з Кушніриком І. Г., Орлевич Н. Д.
882 Інтерв'ю з Кушніриком І. Г.
883 Інтерв'ю з Коновал Л. Й.
884 Історія Львова… С. 334.

Для цього використовували всі засоби усної, наочної і друкованої пропаганди. Шлях у партію прокладався ще зі шкільних років: у віці 7 років ставали жовтенятами, у 10 років – піонерами, далі – комсомольцями. Молодь вступала в партію, щоб зарахували у вищі навчальні заклади. Для залучення в партію існувала спеціальна черга. Партквиток отримували за наявності у кандидата в члени партії трьох рекомендацій[885]. Туди швидше приймали, наприклад, некваліфікованих робітників, аніж майстрів та інженерів, партійність яких сприяла б зростанню їхніх окладів і службовому росту. Прийняттю в партію одного інженерно-технічного працівника чи службовця передував вступ туди не менше трьох рядових робітників[886]. Партійним вибачали дрібні порушення. Отримання партійного квитка давало підстави недбало ставитися до своїх обов'язків, а виключення з партії було чи не найгіршим покаранням і призводило до звільнення з роботи[887]. Безпартійну особу вважали "пропащою", її професійна кар'єра на цьому закінчувалася.

Більшість опитаних відмовлялися вступати в партію, хоча їм це неодноразово пропонували. Силоміць нікого не приймали. Це відбувалося під тиском обставин[888]. У "довірливій" бесіді з пропозицією вступити до Комуністичної партії відмовитися було непросто, потрібні були вагомі пояснення. Зазвичай свою відмову мотивували неготовністю, нездатністю нести нові обов'язки і замовчували справжні причини. Прийняттю в партію перешкоджало також почуття сорому перед батьками й односельчанами:

> Запропонували вступити в партію, щоб стати майстром, мати більший дохід, привілеї в суспільстві. Не мав плечей за собою, боявся відповідальності, тому пішов з партії[889].

Новоприбулих мігрантів завчасно попереджували, що в колективі є партійні працівники і треба бути обережними з ними. Майже у кожному колективі були співпрацівники КДБ, "хто саме не знали, це було засекречено, але, що є такий, то знали точно"[890]. Не довіряли навіть близьким знайомим:

---

885 Інтерв'ю з Засінчуком Т. П.

886 Інтерв'ю зі Шпаковською Б. М.

887 *Іваничук Р.* Дороги вольні і невольні… С. 170; Інтерв'ю з Качмар Л. І.

888 *Чорній В.* Слов'янознавчі студії… С. 268; Львів крокує у завтрашній день // Вільна Україна. 1978. № 1 (9797). 1 січня.

889 Інтерв'ю з Кравцем І. М.

890 Інтерв'ю з Колтун М. М.

> …язика не розпускай ніколи, тому що кагебіст на кожному кроці. Не знаєш, хто він є такий, може він тобі ліпший товариш, а він може тебе продати… Менше, менше розпускали язики, менше говорили, то тепер язики порозпускали…[891]

> …завжди були застереження, що серед нас може бути сексот. Це нам зразу сказали як ми поступали (історичний факультет Університету імені Івана Франка. – *Г. Б.*), що на кожну групу є принаймні по одному сексоту і з-поміж себе вираховували хто це може бути. І старалися його не включати у своє товариство. …коли я прийшов з університету до Інституту суспільних наук… Перша інструкція була така: з ким можна було говорити, а з ким ні, кому можна розповідати анекдоти, а кому не можна розповідати. Хто є відвертий сексот, хто працює на КДБ. Відверто сказав, прізвище назвав. Що я ні в якому випадку не маю робити… Інструктаж. Спосіб ввести тебе в середовище. …Було завше якесь таке відчуття, що є ви, є вони і є ми. І хоча ми з ними маємо жити, ми не сваримося, але ми маємо триматися десь подальше[892].

Мігранти пригадували, що ще на початку 50-х років обговорювали різні політичні теми, діяльність ОУН–УПА. Надалі національними темами цікавилися таємно, про них говорили лише в певному обмеженому колі людей, хоча небезпека арешту залишалася великою[893].

Вихідці з села зазначали про можливість самореалізації особистості у радянський час, але наводили багато застережень. Реалізувати себе повністю в існуючій системі було неможливо. Виявити свої творчі здібності можна було лише у дозволених державою рамках і сферах, не пов'язаних з ідеологією чи політикою. Добрий працівник, який не втручався у політичне життя, навіть під пильним наглядом мав деяку свободу діяльності. Важче було досягти успіху в суспільних науках, аніж у технічних, де за загальної лояльності до радянської системи можна було себе реалізувати[894].

Самореалізація особистості залежала від її політичної лояльності. Безпартійна особа знала, що прийде ця межа, ця "стеля", вище якої не піднімешся. Для досягнення успіху в житті "змушений був зректися своїх поглядів, релігії, Бога, жити за їхніми правилами"[895]. В

[891] Інтерв'ю з Андрєєвим К. В.
[892] Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.
[893] Інтерв'ю з Ференцом В. М.
[894] Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.
[895] Інтерв'ю з Гадомською О. Я.

інших випадках важко вдавалося себе реалізувати. Шлях до визнання здібних осіб був тривалим: в омріяний вищий навчальний заклад вступали декілька разів, успішне закінчення продовжувалося трирічним скеруванням на роботу і лише тоді, за умови, "коли не деградували там", повертались і робили кар'єру[896]. Здобуття вищої освіти давало змогу "прорватись у житті".

Заклопотані після переїзду матеріальним облаштуванням мігранти не могли реалізувати свої бажання навіть у дозволених рамках. Одній з оповідачок через брак часу довелося покинути курси медсестер, про що вона й досі шкодує. Своїм дітям вона намагалася забезпечити всі умови для здобуття освіти[897]. Скрутні матеріальні умови в селах не давали змоги навчати у вищих навчальних закладах усіх дітей:

> Люблю сільське господарство, але брат вже навчався у Дубляни і батьки не могли вчити двох дітей[898].

5.5. Зарубіжні радіопередачі

Популярними забороненими джерелами інформації були передачі радіо "Свобода" (до 1959 р. – "Визволення"), "Голос Америки", "Вільна Європа" (з 1976 р. об'єднане з радіо "Свобода"), "Бі-Бі-Сі", "Ватикан", "Рим", "Мадрид", "Німецька хвиля", "Нова Україна" й ін. Їх вели радіостанції США, Великобританії, Ватикану, Італії, Канади, Федеративної Республіки Німеччини, Іспанії. Найбільше заборонені радіопередачі поширювались у західних і південних областях України. Наприкінці 50-х років їхня кількість помітно зросла. Якщо в 1956 р. на територію України транслювали близько 80 іноземних радіостанцій, то в наступному році – вже 96[899]. Час від часу змінювалися години радіомовлення, збільшувалася його тривалість[900]. Радіостанції "Визволення", "Новая Украина", "Наша Россия", "Свободная Россия", "Кавказ", "Особый спутник", які здебільшого працювали у вечірній час на 2–3 частотах, під час трансляції змінювали свої хвилі й не мали

896 Інтерв'ю з Чорним І. Ф.
897 Інтерв'ю зі Зварич М. М.
898 Інтерв'ю з Чорним І. Ф.
899 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4538, арк. 70–72.
900 Там само. Спр. 4947, арк. 45–48.

постійного режиму роботи. Протягом доби на початку 60-х років працювало близько 40 станцій[901] (табл. 17).

Таблиця 17

Трансляція іноземних радіостанцій в Україні у 1959 р.[902]

Години трансляції протягом доби	Кількість одночасно працюючих радіостанцій (укр. і рос. мовами)	Країна розташування радіостанцій
00.00–00.30	21	США, Великобританія, Італія, Канада
01.00–01.30	18	США
02.15–02.30	17	Великобританія
05.30–06.00	19	США
06.30–07.00	20	США, Італія, Іспанія
06.45–07.15	26	Великобританія
07.30–08.00	11	США
09.30–10.00	11	США
12.00–13.15	4	Ватикан (тільки по неділях)
18.00–18.30	41	США, Великобританія
18.03–19.00	25	США
19.00–19.30	8	США
20.00–20.30	17	США, Ватикан та Ізраїль (єврейською мовою)
20.15–20.45	5	Великобританія (давньоєврейською мовою)
20.45–21.15	8	Великобританія
21.00–21.30	20	США, Ватикан
22.00–22.30	9	США
23.00–23.30	15	США
23.30–24.00	9	Великобританія

Радіопередачі іноземних станцій були джерелом інформації, на яку існували заборони в радянській державі або ж яку всіляко замовчували, наприклад, про аварії на виробництві, природні катаклізми й ін. В умовах подання офіційними засобами масової інформації радянської дійсності як одноманітного гармонійного руху вперед до "щасливого майбутнього" заборонені радіохвилі давали змогу

[901] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4947, арк. 107–108.

[902] Джерело: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4947, арк. 106–107.

побачити реальний стан справ, були надійним джерелом новин і їм, за словами опитаних, беззастережно вірили:

> Це було джерело правдивої інформації про наше життя[903].
>
> Люди прислухалися, бо там говорили правду[904].
>
> Не завжди там були цікаві речі, передавали про загиблих дисидентів, про якусь трагедію[905].

Прихована радянською владою інформація більшою чи меншою мірою все ж поширювалася серед населення:

> …Коли я ще вчився в селі, то ходили слухи про дисидентів. Ми знали вірші Василя Симоненка, припускаю Івана Драча. Я читав "Всесвіт" [Віталія] Коротича, то ще було в селі. Коли я вчився у 6–7 класі, в нас арештували чоловіка вчительки, який був дисидентом… Про нього розповідали як про героя. Батько розповідав про одного хлопця з [Івано-] Франківська, що наругався над портретом Леніна. Це розповідалося зі захопленням…[906]

Простежувалася певна специфіка іноземного радіомовлення. Радіо "Свобода" розпочало свою роботу в березні 1953 р. під назвою радіо "Визволення" ("Звільнення") і було розраховане на аудиторію СРСР (створене приблизно в той самий час радіо "Вільна Європа" працювало на соціалістичні країни Європи). Радіо "Свобода" транслювало здебільшого матеріали, присвячені радянській дійсності. На хвилях цього радіо подавали факти з історії та щоденного життя радянських мешканців, які не потрапляли до офіційних засобів масової інформації; розповідали про діяльність осіб і організацій, що виступали проти комуністичного режиму, та репресії проти них з боку влади; давали огляди радянської преси з критичними зауваженнями; транслювали коментарі іноземних туристів про їхні відвідини СРСР та ін.[907] У студії радіо "Свобода" влаштовували круглі столи та диспути на культурологічні і політичні теми. Вели цикли передач: "Совєтська культура під совєтським режимом", "Проблеми совєтської

[903] Інтерв'ю з Кравцем І. М.
[904] Інтерв'ю з Королишин Г. В.
[905] Інтерв'ю з Лісовим О. І.
[906] Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.
[907] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4538, арк. 77–79, 186а.

економіки", "Проблеми політики", "Пересилання для молоді", "Що діється в наших сусідів", "Робітничі справи", "Криза комунізму", "Українці у вільному світі", "Хроніка життя українців у вільному світі" й ін.[908] Слухацька аудиторія мала змогу ознайомитися з творами, які поширювали тільки в самвидаві. Щоденна українська програма радіо "Свобода" містила політичні новини, хроніку українського життя, огляди преси, коментарі про актуальні події в країні та за кордоном, бесіди з історії України, літературні огляди, релігійні програми. Керівниками українського відділу радіо "Свобода" в різний час були М. Ковальський, М. Добрянський, В. Гринько, І. Качуровський, І. Максимець та ін. У 70-х роках почали свою діяльність на радіо "Свобода" Г. Іваненко і О. Василенко[909].

"Голос Америки" головну увагу приділяв питанням міжнародного життя, розповідав про американську дійсність. Для цього використовували такі форми передач: розповіді про подорожі по США, відповіді на запитання радянських мешканців, із якими вони зверталися до іноземних туристів під час їхнього перебування в СРСР; подавали матеріали про життя українців у США[910]. Загалом "Голос Америки" дотримувався "м'якого підходу" подачі матеріалу, який головно зводився до протиставлення радянського способу життя західному. Водночас із цим станція подавала хроніку діяльності різних українських організацій за кордоном, пропагувала їхні видання, знайомила слухачів із непересічними постатями українського походження. "Голос Америки" подавав також відомості про арешти, судові та позасудові переслідування української інтелігенції[911].

Заборонені радіостанції аналізували документи історії України від найдавнішого часу до її входження до складу СРСР та існування радянської держави, наводили факти перекручень у розкритті історичного минулого, подавали рекомендації щодо реформування тодішнього суспільства й ін.[912] З 70-х років простежувалась певна систематизація подачі питань історичного минулого та національних відносин, зокрема станцією "Свобода". З'явилися нові рубрики передач: "З політичної історії України", "Україна між минулим та

908 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5141, арк. 110–112.
909 Там само. Оп. 25, спр. 868, арк. 60.
910 Там само. Оп. 24, спр. 5141, арк. 108.
911 Там само. Оп. 25, спр. 868, арк. 49.
912 Там само. Арк. 45.

майбутнім", "Говорить Микола Скрипник" та ін. Умовно можна згрупувати проблеми, які вони розглядали: пропаганда різних історичних шляхів розвитку українського і російського народів, апологія діяльності Центральної Ради як наступниці козацької держави, протиставлення "ленінських ідей і думок М. Скрипника" щодо створення союзу радянських республік усій наступній політиці КПРС, критика радянської національної політики і "відродження сталінізму" в ній[913]. Зарубіжні станції святкували важливі дати і події української історії: проголошення УНР, об'єднання УНР і ЗУНР, Шевченкові дні, круглі дати голоду 1932–1933 рр. і смерті Й. Сталіна; роковини утворення різних організацій, дати життя і смерті діячів української та діаспорної науки, культури й ін.[914]

Іноземне радіомовлення використовувало матеріали радянської преси. Її застосовували в загальному потоці інформації, коментували окремі матеріали або ж відкрито з ними полемізували. Популярною була тематика давньої історії України, козаччини, релігійних заборон[915]. Іноземні радіостанції звертали увагу на "недогляд" радянських журналістів за опублікованими матеріалами, які компрометували тодішню дійсність. Радіо "Визволення" зазначило, що в одному з радянських журналів опублікували репортаж про відпочинок колгоспників, у якому на запитання: "Чи в усьому видно, що ви живете в повному достатку і маєте радість від праці в колгоспі?", кореспондент отримав відповідь:

> Воно як вам сказати, достатки були б добрі, коли б недостатків було менше. Щодо радості скажу вам: не маємо ми часу ніколи радіти, навойовдишся за день так, що прийдеш до хати і от би поради ти, а вже треба спати лягати[916].

Уважний читач, мабуть, і сам вловив би іронію в словах колгоспника. Заборонені станції використовували також україномовні видання Польщі, Чехословаччини, Югославії. Їхнє завдання – показати, що українці там мають більше свобод, аніж у СРСР, однак і там "соціалізм не забезпечує розвитку української нації"[917].

---

913 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 868, арк. 46–47.
914 Там само. Арк. 61–63.
915 Там само. Арк. 52–53.
916 Там само. Оп. 24, спр. 4538, арк. 186а.
917 Там само. Оп. 25, спр. 868, арк. 57.

Релігійно спрямованими були радіостанції "Рим" і "Ватикан". Програми станції "Рим" містили матеріали про життя в СРСР і міжнародну хроніку. У 60-х роках чотири рази в тиждень виходили передачі радіо "Ватикан", присвячені життю церкви, полеміці з радянською атеїстичною пропагандою. Станції активно практикували залучення до радіомовлення церковних діячів. У неділю радіо "Ватикан" транслювало Літургію[918]. Мігранти слухали недільні богослужіння, "коли один старенький священик мав проповідь, то всі люди аж плакали біля радіоприймача"[919].

З появою короткохвильових радіоприймачів "VEF" радіо стало доступним широкому загалу. У 50-х роках, пригадував один із мігрантів, він самостійно сконструював радіоприймач, який "ловив ворожі станції"[920]. Наприкінці 50-х – на початку 60-х років, розповідав інший, користувалися ще ламповими радіо:

> Радіола, така велика радіола з лампи. Не було транзисторів. Тріоди, діоди. Це все були лампи, підсилювачі, ну і крутилося ручкою. Тюнера. І перемикалося. І в нас було таке радіо, ризького заводу, велике радіо. Я ще антену робив таку дротяну, вчився, як ту антену поставити[921].

З 60-х років збільшилась кількість незаконно виготовлених і незареєстрованих радіоприймачів. Їхнім виготовленням здебільшого займалася молодь віком 16–20 років – учні шкіл, студенти, працівники заводів і радіомайстерень та ін. У м. Біла Церква, наприклад, 85 % незаконних користувачів радіоприладами були учні середніх шкіл. У Львові в 1963 р. на 125 і радіоламповому заводах було затримано близько 200 розкрадачів радіодеталей[922]. За повідомленням органів влади, ними нелегально торгували у Львові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Полтаві, Миколаєві й інших містах[923]. Радіоприймачі примусово вилучали, їхніх власників карали за самовільне підключення до радіомережі. Для цього існували спеціальні бригади, які забезпечували відповідним обладнанням. Тільки в 1961 р. конфіскували 2172

---

[918] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5141, арк. 113.
[919] Інтерв'ю з Гук О. С.
[920] Інтерв'ю з Присяжним П. І.
[921] Інтерв'ю з Мазуриком З. В.
[922] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5928, арк. 72–73.
[923] Там само. Арк. 51.

радіоприймачі, 1962 р. – 1959, 1963 р. – 901 і зафіксували наявність ще 1130[924]. Найбільше судових справ з незаконного виготовлення і використання радіоприймачів на середину 60-х років було розглянуто в Донецькій (350), Дніпропетровській (338), Луганській (151), Запорізькій (102), Харківській (80) та інших областях[925]. Виявлення заборонених радіостанцій було ефективним у сільській місцевості, невеликих містах, у промислово слаборозвинутих областях. У великих промислових центрах і особливо в нових житлових масивах із залізобетонними багатоповерховими будівлями такі пошуки були малоефективними.

Радянські мешканці несанкціоновано виходили в радіоефір. Найбільше таких випадків у першому півріччі 1963 р. було зроблено в Запорізькій (400), Луганській (155), Харківській (133), Одеській (71), Херсонській (55) та інших областях[926]. Учень 7 класу м. Кадіївки Луганської області (1948 р. н.) у 1963 р. під позивним "Кардинал" у радіомережі зазначав про брак продуктів у продажу, черги та невиконання заяв радянського керівництва наздогнати США[927]. Нелегально виходили в радіоефір мешканці Західної України:

> …мій старший колега, він дуже добре знався на техніці, радіотехніці і він колись в неділю пустив, знаєте, що таке є колгоспник? …Він пустив по колгоспнику "Радіо Ватикан". Підключився. Це була велика подія. Знов ж таки заради жарту, потім приїжджала міліція, пробували це розслідити, хто це зробив…[928]

Радянське керівництво називало іноземні радіостанції знаряддям західної пропаганди і характеризувало їхню діяльність як "наклепницьку", "ідеологічну диверсію", спрямовану на підрив "єдності радянського суспільства" і соціалістичної системи загалом. Щоб протидіяти, на території СРСР, особливо в густо населених районах і навколо промислових центрів, із середини 50-х років почали створювати і з року в рік розширювати мережу заглушування західних радіостанцій. На 1957 р. об'єкти місцевого захисту діяли в дев'яти

924 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5661, арк. 15–17.
925 Там само. Спр. 5928, арк. 85.
926 Там само. Спр. 5786, арк. 78.
927 Там само. Спр. 5928, арк. 54.
928 Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.

містах України; їхнє будівництво проводили в Ужгороді, Чернівцях і Донецьку. Лише один засіб далекого захисту був у Києві. Радіус дії засобів локального захисту не перевищував 10–15 км, далекого – 1 тис. км у довжину і 200–300 км у ширину, що давало змогу глушити до 10 радіопередач на цій території. Роботу станцій далекого захисту доповнювали засоби місцевого захисту. Значними були кошти на їхнє будівництво – 35 млн крб. у першому і 4 млн крб. у другому випадках[929]. На 1959 р. на території України працювала вже 231 радіостанція місцевого та далекого захисту Міністерства зв'язку і 21 інших відомств[930]. Надалі не передбачали будівництва нових, а вдосконалювали роботу вже існуючих. Крім заглушування, розробляли спеціальні пропагандистські цикли інформаційних передач, зокрема, "Боротьба Радянської країни за мир і міжнародну безпеку", "Радянський Союз – надійний оплот боротьби народів за мир, національну незалежність і соціальний прогрес", "Основні принципи зовнішньої політики КПРС" та ін.[931]

Заборонені радіопередачі слухали потайки вдосвіта або вночі, коли їх не заглушували. Рано вранці й особливо після роботи до пізньої ночі їх транслювали дуже багато (див. табл. 17). Після півночі у Львові цілком вільно можна було слухати різними мовами передачі "Голос Америки", "Бі-Бі-Сі", "Вільна Європа"[932]. На території Львівської області в середині 70-х років добре прослуховувалися радіостанції "Свобода", "Вільна Європа", "Голос Америки", "Бі-Бі-Сі", "Німецька хвиля", "Голос Ватикану", "Голос Ізраїлю"[933]. За словами одного з оповідачів:

> …постійно слухали радіо, слухання "Радіо Свобода" було щось таке як слухання будь-якого радіо[934].

Іноземне радіомовлення вели кількома мовами, на українських теренах найчастіше українською і російською. Передачі радіостанцій США, Великобританії і Канади без перешкод можна було послухати польською мовою. Зміст цих передач не відрізнявся від випусків

929 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4538, арк. 72.
930 Там само. Спр. 4947, арк. 107–108.
931 Там само. Оп. 25, спр. 868, арк. 71.
932 Культурне життя в Україні… С. 220.
933 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1206, арк. 4.
934 Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.

українською і російською мовами, а їхнє заглушення не проводили ні польські, ні українські засоби захисту[935]. Частина мешканців Західної України поряд з польською добре володіла й німецькою мовою і слухала заборонені передачі цією мовою[936].

Якість прослуховування радіопередач була ліпшою в селах, аніж у великих містах. Наприкінці 50-х років у сільській місцевості та більшості міст України заборонені радіопередачі можна було слухати без перешкод на 20–40 хвилях. Цьому сприяло, з одного боку, зростання їхньої кількості, з іншого, – недостатні технічні можливості щодо заглушування. Заглушення на територіях, які не мали відповідних технічних умов, проводили засобами, розташованими в сусідніх областях. Це стосувалося, наприклад, Дрогобицької області, яка на середину 50-х років не мала власних "глушників"[937]. У суботу та неділю під час поїздок у село мігранти мали змогу послухати заборонену інформацію і потім у Львові її обговорити. Як пригадував один із оповідачів (виходець з Дрогобицької області):

> Коли в понеділок вдосвіта йшов на автобус через село, то в кожній оселі слухали радіо. Йшовши отак по селі і собі слухав радіопередачі[938].

Прослуховуванню забороненої інформації сприяли також брак технічної підготовки працівників радіостанцій або їхній звичайний недогляд. Наприклад, у 1954 р. по Рава-Руському і Городоцькому радіовузлах Львівської області протягом кількох хвилин транслювали "ворожу" передачу, зміст якої не проконтролював працівник радіостанції[939].

На коротких радіохвилях слухали також заборонену іноземну здебільшого англомовну музику. Найліпшою, на думку окремих оповідачів, була "середня хвиля 202 чи 200 і 2" радіо "Люксембург"[940].

Мешканці Львова збиралися у центральній частині міста від місця сучасної фігурки Матері Божої до пам'ятника А. Міцкевича для

---

935 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5423, арк. 21; оп. 25, спр. 2048, арк. 98; *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 45.

936 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1206, арк. 4.

937 Там само. Оп. 24, спр. 3930, арк. 1.

938 Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.

939 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3930, арк. 2–3.

940 Інтерв'ю з Мазуриком З. В., Грицаком Я. Й.

обговорення різних подій і новин. Ввечері на даху тепер неіснуючого будинку № 10 на пл. А. Міцкевича перехожі читали біжучу електричну стрічку новин. Ці зібрання розганяли, гуртуватися більше трьох осіб забороняли[941]. Під впливом передач іноземних радіостанцій студентська молодь Львова 50-х років зважувалася на написання анонімних листів антирадянського змісту[942].

Джерелом альтернативної інформації були листи родичів із-за кордону. На початку 60-х років активізацію громадської думки і ворожі висловлювання на радянську дійсність зумовили листи з США і Канади, в яких українським родичам писали про закупівлю СРСР зерна за кордоном[943]. Наприкінці 50-х років на території Львівської області були випадки вилучення антирадянських листівок, які розповсюджували повітряними кулями[944]; на адреси бібліотек (разом з районними), навчальних закладів, редакцій в Україну з-за кордону надсилали іноземні україномовні періодичні видання "Українське слово", "Карпатська Русь", "Сучасна Україна", "Українська літературна газета", "Український самостійник", "Християнський голос" та ін.[945] Частина з них попри контроль все ж таки доходила до адресатів.

Заборонену інформацію поширювали іноземні туристи. До 1964 р. на контрольно-пропускних пунктах західного кордону проводили облік іноземців, які в'їжджали і виїжджали, та подавали їхні списки місцевим органам влади. Це допомагало контролювати їхнє перебування на території СРСР. Після 1964 р. іноземці з соціалістичних країн мали змогу досить вільно перебувати на радянській території потрібний їм період. Огляд речей іноземців під час перетину кордону проводили вибірково, а для туристів із соціалістичних країн взагалі не здійснювали[946]. Це сприяло значному зростанню нелегальних товарів і літератури іноземного походження. Часто джерелами останніх зарубіжних новин були нелегальні торговці (спекулянти, фарцовщики), перепродуючи одяг і дефіцитні товари, поширювали різні чутки[947]. На початку 70-х років для обліку іноземців на території

941 Інтерв'ю з Чорним І. Ф., Каргут С. Л.
942 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4537, арк. 69.
943 Там само. Спр. 5691, арк. 18, 22.
944 Там само. Спр. 4537, арк. 52.
945 Там само. Спр. 4935, арк. 29–31.
946 Там само. Оп. 25, спр. 387, арк. 2–3, 6.
947 Культурне життя в Україні… С. 214–215.

СРСР планували створити інформаційно-обчислювальний центр. До його створення прикордонні КПП при виїзді іноземних громадян подавали відомості в пункти їхнього в'їзду, що мало б сприяти контролю[948].

У 1957 р. вийшла перша програма львівського телебачення. Розвиток телебачення дав змогу переглядати іноземні здебільшого польські телепередачі, що стало ще одним джерелом альтернативної інформації для львів'ян. Наприкінці 70-х років у Перемишлі встановили телевізійну вежу. Її встановлення полегшило львів'янам доступ до польського телебачення. У 80-х роках поширеним було так зване kino nocne ("нічне кіно"), коли в ніч із суботи на неділю польське телебачення транслювало популярні фільми і студентська молодь спеціально збиралася на їхній перегляд[949]. Львів'яни виготовляли саморобні антени, які кріпили на горищах і балконах. На початку 80-х років у зв'язку з подіями в Польщі львівська влада ввела жорсткі міри щодо виявлення і демонтажу саморобних антен, розміщених на балконах і дахах житлових будинків.

5.6. Преса. Іноземна (польська) і заборонена література

Мігранти наголошували про широкий вибір періодичних видань у радянський час. Журнали були цікавіші від газет, їх більше читали. Приїжджі з сіл читали журнали "Иностранная литература", "Всесвіт", "Здоров'я", "Новый мир", "Вокруг света", "Наука і життя"/"Наука и жизнь", "Техника молодежи", менше "Жовтень", "Радянська жінка", "Работница", "Перець", "Крокодил" та ін. Вони також передплачували журнали "Україна", "Дніпро", "Крестьянка", "Дружба народов", "Звезда", "Комуніст", "Комуніст України"/"Коммунист Украины", "Юний натураліст", "Юность". Були спеціалізовані журнали "Поліграфія", "Хімія і життя", "Радио" й ін. Існували обмеження на передплату таких видань: "Иностранная литература", "Вокруг света", "Техника молодежи", "Крестьянка", "Работница", "Радио",

948 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 535, арк. 11–14.
949 Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.

"За рулем", "Наука и жизнь", "Юность"[950]. Співпрацівники передплачували кожен по-одному всі цікаві журнали і, обмінюючись між собою, читали їх по черзі. Окремі випуски перечитували кілька разів. Не була перешкодою для читання російська мова. Навпаки, особливо цікавими і доступними, на думку опитаних, були саме російські журнали.

За кожний вибраний за власним бажанням журнал необхідно було передплатити щось із загальнообов'язкової літератури, наприклад, одну з всесоюзних ("Правда", "Известия") або обласних газет. У Львові друкувалися три обласні газети, тираж яких у 70–80-х роках зріс із 300 тис. до понад 500 тис. примірників[951], – україномовна з досить сміливою назвою "Вільна Україна", російськомовна "Львовская правда" (з 2 квітня 1963 р. виходила російською і українською мовами[952]) і молодіжна комсомольська "Ленінська молодь". Четвертою була "Слава Родины" – газета політуправління Прикарпатського військового округу. В місті діяло кілька видавництв[953]. У 1972 р. почав роботу видавничий комплекс по вул. Артема[954]. "Сільські вісті" і особливо "Комсомольскую правду" мігранти виділяли як більш-менш "нейтральні" газети. У "Комсомольській правде" траплялися досить сміливі як на той час публікації. Проявом сміливості, навіть націоналізму, вважалася передплата "Літературної України". Не надходили у продаж дефіцитні "сміливі" російськомовні газети "Литературная газета", "Аргументы и факты", на передплату яких існували обмеження[955].

Передплата періодичних видань була важливою політичною кампанією, яку проводили примусово. Завданням партійних, комсомольських, профспілкових організацій, працівників зв'язку було забезпечити зростання показників передплати, щоб жодна сім'я не

---

950 *Бабунько Є.* У кожний дім // Вільна Україна. 1985. № 160 (11712). 21 серпня; *Верещагіна С.* Успішно завершити передплату // Автобусобудівник. 1970. № 40 (946). 20 жовтня.

951 Турботи будівельників Львова // Вільна Україна. 1976. № 197 (9480). 5 жовтня; *Бабунько Є.* У кожний дім // Вільна Україна. 1985. № 160 (11712). 21 серпня.

952 *Александров П.* Більше уваги розповсюдженню преси // Вільна Україна. 1963. № 66 (5979). 19 березня.

953 Історія Львова… С. 385–386.

954 *Александров П.* Щодня – два мільйони // Вільна Україна. 1975. № 88 (9116). 5 травня.

955 Інтерв'ю з Ґудзяком Т. М.

залишилася без газети і журналу[956]. Передплата періодики у Львові перебувала в гіршому стані, ніж у районах області, а у 1966 р. була найнижчою в області[957]. За короткі терміни до закінчення чергової передплати її намагалися зрівняти з попередньою і навіть перевершити[958]. Інколи це доходило навіть до абсурду. У місцях праці кожен зі сімейного подружжя передплачував кілька, як потім виявлялося, однакових газет[959]. У 1961 р. у Львові на 1 тис. осіб припадало близько 153,4 примірників передплаченої преси (в середньому по 3 журнали і 2 газети на особу)[960], у 1974 р. – вже 1 274 примірники[961]. Середньостатистична львівська родина щорічно передплачувала близько 10 газет. Навіть школярі отримували "свої" газети "Зірка", "Пионерская правда" й ін. Макулатури по домівках було вдосталь, люди зберігали цілі ящики старих газет. Поштові відділення не справлялися з її розповсюдженням, листоноші гнулися під тягарем важких сумок.

Увесь масив передплаченої літератури мігранти не встигали і не мали бажання перечитувати. Людей змушували передплачувати "обов'язкові" видання, але ніхто не міг заставити їх читати[962]. Їм було важко адаптуватися до специфіки матеріалів, які подавала радянська преса. Спочатку вони намагалися читати і "фільтрувати" написане. Далі під тиском радянської пропаганди і розуміння того, що у житті все відбувається по-іншому, інтерес до читання згасав і виникала недовіра до преси[963]. Одні газети читали, а інші купували задля тижневих телепрограм. Вихідці з села "читали те, що було їм цікаве, людина завжди вибирає цікаве з того, що має"[964]. Матеріали преси дублюва-

956 *Александров П.* Стан передплати викликає тривогу // Вільна Україна. 1964. № 100 (6283). 22 травня; *Сліпушенко М.* Передплату вести цілий рік // Вільна Україна. 1964. № 123 (6306). 23 червня; *Александров П.* Улучшить распространение газет и журналов // Львовский железнодорожник. 1962. № 2 (2893). 4 января.

957 *Александров П.* Идет подписка // Львовская правда. 1966. № 108 (5561). 4 июня.

958 *Александров П.* 25 листопада – останній день передплати // Вільна Україна. 1966. № 224 (6923). 13 листопада.

959 Справи передплатні // Львівський залізничник. 1969. № 111 (3611). 18 вересня.

960 Газети і журнали – кожній сім'ї // Вільна Україна. 1960. № 253 (5248). 25 жовтня.

961 *Ільченко Ів.* Газета йде до читача // Вільна Україна. 1974. № 56 (8828). 22 березня.

962 Інтерв'ю з Царик С. С., Кравцем І. М.

963 Інтерв'ю з Федиш О. М.

964 Інтерв'ю з п. Анею.

лися. Перші сторінки висвітлювали діяльність Комуністичної партії, наступні подавали новини радянського життя. Спільною їхньою рисою була відсутність або мінімальна наявність критичних матеріалів. Окремі матеріали преси читали вимушено для ознайомлення з новинами партійного життя.

До середини 60-х років у місті діяли газетні вітрини. Найбільше їх було у сквері на проспекті Леніна[965]. Масового поширення набули стінгазети, матеріали яких здебільшого виконувалися на низькому рівні і часто копіювалися з центральних газет[966]. Львівські підприємства випускали багатотиражні газети: "Львівсільмашівець" заводу "Львівсільмаш", "Львівський електротранспорт" Львівського трамвайно-тролейбусного управління, "Львовский железнодорожник" ("Львівський залізничник") Львівської залізниці, "Львівський машинобудівник" ("Автобусобудівник") автобусного заводу, "Робітнича трибуна" виробничого об'єднання "Електрон", "Промінь" фірми "Промінь", "Заводський гудок" паровозовагоноремонтного заводу, "Заводська правда" заводу телеграфної апаратури, "За технічний прогрес" заводу автонавантажувачів, "Електрон" заводу "Теплоконтроль", газети з ідентичною назвою "Лампочка Ілліча" електролампового, електровакуумного і заводу кінескопів й ін. Матеріали заводських багатотиражок дублювались, а інколи були навіть повністю однакові, наприклад, випуски газет "Львівський електротранспорт" і "Заводський гудок" за 16 червня і 18 червня 1966 р.[967] У Львові друкувалося чотири багатотиражні газети вищих навчальних закладів: "За радянську науку" Університету імені Івана Франка, "Радянський студент" Політехнічного інституту, "Радянський поліграфіст" Поліграфічного інституту імені Івана Федорова, "Медичні кадри" Медінституту[968].

Переселенці зазначали, що люди тоді читали багато, телебаченню приділяли менше уваги:

---

965 *Шмуговський Я.* Газетні вітрини… без газет // Вільна Україна. 1962. № 294 (5900). 15 грудня; *Полубічко Б.* Обличчя нашого міста // Вільна Україна. 1964. № 187 (6370). 20 вересня; *Альберг Д.* Ще раз про газетні вітрини // Вільна Україна. 1966. № 46 (6745). 6 березня.

966 За цікаві стіннівки // Вільна Україна. 1965. № 21 (6462). 31 січня; Стінгазета на підприємстві // Вільна Україна. 1967. № 108 (7064). 31 травня; Актуально і дієво // Львівський машинобудівник. 1965. № 24 (670). 19 червня.

967 Як дві каплі води… // Вільна Україна. 1966. № 139 (6838). 16 липня.

968 *Бугаєць Л.* Вузівська багатотиражна // Вільна Україна. 1983. № 126 (11177). 1 липня; *Левин Я.* День многотиражки // Львовская правда. 1960. № 90 (4337). 16 апреля.

> …ніхто нікого не заставляв читати, люди самі хотіли читати, це був нормальний потяг, люди духовніше були багатші[969].

Наприкінці 50-х років, наприклад, в Києві у черзі на передплату творів письменників стояло близько 2 тис. осіб[970]. Бібліотеки були переповнені літературою. У 60–80-х роках кількість бібліотек у Львові збільшилась удвічі[971]. Через незначний вибір видань читали здебільшого радянську белетристику, насичену військовою тематикою і патріотизмом. Особливим попитом користувалися такі жанри художньої літератури: детектив і фантастика. Мігрантам подекуди важко вже пригадати авторів і назви прочитаних книг. Популярні видання були в обмеженому доступі:

> За Брєжнєва книги були дефіцит, тільки на скупці можна було купити, якщо мєнти не доженуть… Ми книги з Молдавії, тато там їздив і привозив. …20 кг макулатури здась і получиш Швейка (Гашек Я. "Пригоди бравого вояка Швейка". – *Г. Б.*), я цілу ніч стояв за тою книгою… 20 кг макулатури здаєш, дають спеціальний талон, з ним ідеш і купуєш книгу…[972]

Менших цензурних впливів, аніж радянська, зазнавала польськомовна література, яка була одним із критичних джерел, забезпечувала певну альтернативу радянським публікаціям[973]. Польські видання мали легкий, невимушений стиль викладення матеріалу без усім набридлого ідеологічного підтексту. Львів'яни читали журнали "Panorama" (дуже популярний і малодоступний), "Przekrój", "Kobieta i Życie", тижневик "Na Przełaj"[974], "Pryjaźń", "Przyjaciółka", "Film", "Ekran", "Kino". Серед польських часописів для жінок особливим попитом користувався "Kobieta i Życie"[975], менше читали "Widnokręgi" і "Przekrój". Ознайомленню з польськомовною періодикою сприяло зацікавлення молоді світовим спортом. Популярним серед футбольних фанатів був спортивний журнал "Sportowiec", який містив останні новини футболу, відомості про його кумирів із яскравими фотознімками[976].

---

969 Інтерв'ю з Присяжним П. І., Кушніриком І. Г.
970 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4627, арк. 36–38.
971 Історія Львова… С. 297, 382.
972 Інтерв'ю з Торгонієм Ю. В.
973 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 43.
974 *Лемко І.* Львів понад усе… С. 136.
975 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.; *Matyukhina A.* W sowieckim Lwowie… S. 56.
976 *Рябчук М.* Польща, польський, поляки… С. 143–144.

Діячі мистецтва і літератури, освічені львів'яни, студентська молодь через іноземні видання прагнули отримати відомості про культурні досягнення Заходу. Останні мистецькі новинки з-за кордону містили журнали "Przegląd artystyczny", "Projekt"[977]. Бібліотеки Львова 50-х – початку 60-х років отримували періодичні видання мистецького профілю "Projekt", "Sztuka", "Umienia a remesla", "Arta", на матеріалах яких виховувалося львівське мистецьке середовище[978]. Наприкінці 50-х років республіканське керівництво навіть докоряло львівським митцям у запозиченні західних мистецьких тенденцій із польських медіа[979]. У середині 50-х років у Львові щоденно продавали близько 1 тис. примірників польської преси, зокрема "Trybuna Ludu" (550 примірників), "Glos pracy" (190 примірників), "Sztandar Młodych" (250 примірників), "Życie Warszawy" (70 примірників) та ін. Здебільшого це були ідеологічно забарвлені та малопопулярні видання. Окремі з них, наприклад, газета "Borba" деколи містила суперечливу радянській пропаганді інформацію про події за кордоном і зарубіжні публікації, що стосувалися СРСР[980].

Вивчення польської мови заохочувалось можливістю прочитати польський переклад недоступної або малодоступної у Радянському Союзі літератури, що була в обмеженій кількості, яку продавали на чорному ринку за завищеними цінами. Польську мову легко вивчала західноукраїнська молодь. Багато польських слів вони чули у розмовній мові, інколи навіть не здогадуючись про їхнє іноземне походження. У Львові в домашній бібліотеці майже кожної інтелігентної родини було щонайменше кілька польських книг[981]. Львів'яни мали змогу ознайомитися з польськомовною літературою у міських кіосках, книжковому магазині "Дружба" на пл. А. Міцкевича, бібліотеці іноземної літератури, в холі готелю "Інтурист", через передплату за офіційним поштовим каталогом (за винятком окремих видань)[982].

---

977 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 267; *Рябчук М.* Польща, польський, поляки… С. 144.

978 *Голубець О. М.* Між свободою і тоталітаризмом / Мистецьке середовище Львова другої половини XX століття. Львів, 2001. С. 80.

979 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 44–45.

980 Культурне життя в Україні… С. 220.

981 *Рябчук М.* Польща, польський, поляки… С. 138–139; *Петренко М. Є.* Лицарі пера… С. 32.

982 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 42; *Рябчук М.* Польща, польський, поляки… С. 139.

Освічені львів'яни обговорювали твори Ф. Кафки, Ж. Сартра, М. Пруста, прочитавши їх у польських перекладах[983]. У книжковому магазині "Дружба" вони мали змогу придбати твори польських поетів і письменників В. Шимборської, Т. Ружевича, С. Дигата; польськомовні переклади А. Камю, С. К'єркегора, М. Гайдеґґера, Е. Юнґера й ін.[984]:

> …Книгарня "Дружба", то був розсадник антикомунізму… Там була книгарня "Дружба", там були книжки всіма мовами, не світу, можна було купити книги мовами країн народної демократії. Польською мовою було найбільше, були і радянські, німецьких було багато…[985]

У бібліотеці іноземної літератури, крім книг, можна було почитати літературні часописи "Literatura na świecie", "Poezja", "Twórczość", "Projekt", сатиричний журнал "Szpilki". Обізнаність із польською літературою була складовою частиною життя мешканців міста, а в середовищі освічених кіл її обговорення було "такою ж нормою, як і на публікації, скажімо, "Всесвіту" чи "Иностранной литературы"[986]. Події початку 80-х років у Польщі зумовили заборону передплачувати польські видання, не було їх у книгарнях і запровадили обмеження на переклади.

Приїжджі з села знали або ж здогадувались про існування забороненої літератури:

> …ми знали, що є десь ця література, про Грушевського я знав, але страшно хотілося мені почитати. Але де взяти, ніде не візьмеш… В когось із нас появилася "Ілюстрована історія України" Грушевського на фотографіях… Було щось. Був Грушевський, була "Майстер і Маргарита". "Майстер і Маргарита" – це було страшне, були і заборони. Я не знаю яким чином десь у дитинстві прочитав Гжицького "День і ніч", який дуже схожий на "Архіпелаг–Гулаг" Солженіцина. В якомусь 60 році за необережності радянська влада її допустила, і я давав її читати людям[987].

983 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 267.
984 *Рябчук М.* Польща, польський, поляки… С. 138–139, 144.
985 Інтерв'ю з Мазуриком З. В.
986 *Рябчук М.* Польща, польський, поляки… С. 144.
987 Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.

Серед забороненої літератури вихідці зі сіл перелічували твори О. Солженіцина, М. Булгакова, В. Винниченка, М. Грушевського, У. Самчука, В. Барки "Жовтий князь", Б. Лепкого "Мазепа", Р. Іваничука "Мальви", Т. Шевченка, Лесі Українки, релігійні видання, публікації на військову тематику й ін. Люди потайки читали дорадянську літературу з приватних домашніх бібліотек. Зацікавлення у заборонених працях залежало особисто від кожної людини: "Були такі, що чимось цікавились, прийшли з роботи і ще щось читали, а більшість людей нічим не цікавилась"[988]. Здебільшого, як засвідчили інтерв'ю, мігранти не читали забороненої літератури. Вони не мали змоги ознайомитись із підпільними виданнями, або ж зумисне їх уникали через страх зашкодити собі та своїй родині. Зараз їм видається дивним, чому, зі сучасного погляду, здавалося б звичайну літературу тоді забороняли[989].

Органи радянської влади карали не стільки факт читання заборонених видань, скільки розповсюдження[990]:

> …В нас був один дисидент, у якого ще не конфіскували літературу. Пам'ятаю, як він мене інструктував на випадок, як в мене знайдуть цю літературу, як я мав відбріхуватися… Саме страшне було не те, що ти читаєш цю літературу, а в кого ти взяв її. Це вже трактувалося як поширення антирадянської пропаганди, це вже підпадало під статтю. Казав, що там їхав у поїзді, знайшов книжку… ніколи не називати прізвища в кого ти ту книжку взяв[991].

Одна з оповідачок, працівниця львівського аеропорту, пригадувала як невідомий їй чоловік приніс заборонену літературу, яку вона побоялася взяти. Тоді він вийшов на вулицю, намочив її у калюжі і сказав на запитання звідки вона отримала цю літературу відповісти, що знайшла її на вулиці[992].

Заборонене видання інколи доводилося прочитати за одну ніч. Книжки ділили на кілька частин і, обмінюючись між собою, читали їх уривками. Це робили з огляду на залучення більшого кола читачів

---

988 Інтерв'ю з п. Анею.

989 Інтерв'ю зі Сірою М. Г., Совин Н. О.

990 Інтерв'ю з Ференцом В. М., Шпаковською Б. М.

991 Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.

992 Інтерв'ю з Ремарчук М. І., 1942 р. н. у с. Харківці Старосинявського р-ну Хмельницької обл., до Львова переїхала в 1961 р., зап. 16.09.2008.

і задля безпеки. Виявлений уривок забороненого твору не відразу ідентифікували.

Антирадянську зарубіжну літературу ввозили в Україну туристи. Частину забороненої літератури зі західних держав скеровували у Польщу, а звідти переправляли в СРСР. Послаблення контролю при перетині туристами кордону в 1964 р. зумовило збільшення напливу іноземних видань у наступні роки: в 1967 р. було вилучено 33 тис. примірників антирадянської літератури, 1969 р. – уже понад 100 тис.[993] Розповсюдженням релігійних видань іноземного походження займалися здебільшого жителі західних областей України, Польщі, Румунії, які перетинали кордон у приватних поїздках[994]. У 70-х роках збільшилось завезення релігійної літератури в СРСР: у 1972 р. було вилучено 927 примірників, 1973 р. – 1028, 1974 р. – 2223, за дев'ять місяців 1975 р. – 3434 примірники. Література здебільшого призначалася для мешканців західноукраїнських областей (Львівська – 56,2 %, Івано-Франківська – 10,3 %, Тернопільська – 8,2 %)[995].

5.7. Дозвілля. Радянські святкування

Після переїзду до Львова мігранти підтримували тісні контакти з селами і відпочивали в місті здебільшого у вільні від поїздок дні. На їхню думку, за радянської влади люди мали змогу відпочивати достатньо. У Львові відбудовували і будували заклади культурного призначення, місця громадського відпочинку, встановлювали радянську символіку[996]. В місті було вдосталь діючих закладів відпочинку: "…було все, – кінотеатри, театри, цирк, тоді все працювало"[997]. На початку 60-х років діяло 5 театрів, 27 кінотеатрів, філармонія, 46 будинків культури, 323 профспілкові клуби, 8 стадіонів[998]. У 1966 р.

[993] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 387, арк. 2–3.
[994] Там само. Оп. 24, спр. 5691, арк. 62.
[995] Там само. Оп. 25, спр. 1206, арк. 6.
[996] Детальніше див.: *Tscherkes B*. Stalinist Vision for the Urban Transformation of Lviv, 1939–1955 // Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture / Edited by J. Czaplicka. Harvard Ukrainian Studies. Vol. XXIV (2000). Cambridge, Massachusetts, 2005. P. 205–222.
[997] Інтерв'ю з Присяжним П. І.
[998] Вільна Україна. 1962. № 248 (5854). 20 жовтня; ДАЛО, ф. Р–283, оп. 13, спр. 341, арк. 31–44.

налічувалося вже 29 кінотеатрів і 60 будинків культури[999]. Після переїзду до Львова одноманітність сільського буття залишилася позаду. У великому місті все було цікаво: "У місті було цікаво, а у селі що?" У наповненому турботами міському житті завше бракувало вільного часу. Крім того, мігранти приїжджали до Львова у молодому віці, а молоді постійно не вистачало часу. Мешканці навколишніх до Львова сіл, особливо ті, хто доїжджали на роботу чи навчання, проводили в місті недільні дні. Життя, за словами оповідачів, було цікавим, веселим і дешевим:

> Жити було веселіше, одягу так не мали, добре не харчувалися, але ви собі навіть не уявляєте як весело було жити[1000].

Мігранти наголошували на дешевизні відпочинку:

> Не була багачкою, але у той час могла більше побачити…[1001]

> 2 крб. вистачало на всю неділю, квиток дітям на каруселі коштував 5 коп. Путівки відпочивати давали безкоштовно[1002].

Місцем масового проведення мешканцями Львова вільного часу був Парк культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького (сучасний парк ім. Б. Хмельницького). У святкові дні його відвідувало до 100 тис. осіб, а щорічно – близько 2 млн осіб (це лише ті, хто брали участь у платних заходах)[1003]. Парк працював протягом року, однак найактивніша його діяльність припадала на літні місяці. У неділю мігранти зазвичай ішли до церкви, а по обіді – в парк, де під відкритим небом відбувалися вистави так званого Зеленого театру, виступали колективи художньої самодіяльності й ансамблі. Платний вхід, "вносив порядок, люди дотримувалися чистоти"[1004]. Більшість заходів відбувалася безкоштовно. Додатково оплачували вечірні концерти естрадних виконавців.

---

999 *Стрельцов Л.* Рост культуры требует // Львовская правда. 1966. № 74 (5526). 14 апреля.

1000 Інтерв'ю з Говорухою Л. Т.

1001 Інтерв'ю з Коновал Л. Й.

1002 Інтерв'ю зі Зварич М. М.

1003 *Земсков В.* Клуб просто неба // Вільна Україна. 1983. № 105 (11156). 1 червня; *Марчук Л.* Запрошує парк // Вільна Україна. 1985. № 151 (11703). 7 серпня; Місто, в якому ти живеш // Вільна Україна. 1976. № 24 (9307). 4 лютого.

1004 Інтерв'ю з Присяжним П. І.

Це було популярне місце відпочинку з дітьми. Вагомий дохід приносили атракціони, їх у парку було близько 30. Взимку діяв каток, проводили "свято зими". Організовували календарні свята та вечори молоді, проводили трудові й творчі звіти районів і підприємств міста, огляди колективів художньої самодіяльності, спортивні змагання, читали агітаційні лекції. Звітність районів міста тривала протягом літа і відбувалася за наперед визначеною програмою. Її розпочинала урочиста частина відкриття звіту, далі проводили виставки зразків продукції промислових підприємств і творчих робіт молоді, а завершували спортивні змагання і концерти колективів художньої самодіяльності[1005]. Проміжну звітність проводили менш офіційно.

Крім Парку культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького, вільний час проводили у Стрийському парку, Шевченківському гаю, на Високому Замку, Комсомольському озері. У погожі дні мешканці міста гуртувалися у центральній частині міста. Модно було гуляти містом, відвідувати кав'ярні та кафе, які вирізняли Львів з-поміж інших міст. Закладам відпочинку мешканці міста давали власні назви. Популярним серед сільської молоді було кафе "Шоколадка" на проспекті Т. Шевченка з гарячим шоколадом у продажу[1006]. У парку культури і відпочинку загальновідомим був ресторан "Зелений шум".

> Гуляли. Йшли на Високий замок, Кайзервальд, Шевченківський гай і потім вийшли аж тут біля школи, другого інтернату (інтернату № 2 м. Львова по вул. Короленка. – *Г. Б.*). Так мене сусідка (корінна мешканка Львова. – *Г. Б.*) з будинку 10 (по вул. Академіка Богомольця. – *Г. Б.*) так навчила, казала вона так з чоловіком гуляла, з коліжанками і мене так навчила[1007].

Постійними були різні масові заходи і святкування. До дня травневих і жовтневих свят у місті проводили спортивні змагання. Вулиці Львова перетворювалися на бігові доріжки, на яких змагалися учні загальноосвітніх шкіл, студенти навчальних закладів і працівники підприємств. Часто до участі в цих змаганнях залучали всіх членів

1005 *Марчук Л.* Усе, чим багаті // Вільна Україна. 1985. № 190 (11742). 2 жовтня; *Михайлов Г.* Случай в парке // Львовская правда. 1971. № 169 (7403). 27 августа.

1006 Інтерв'ю зі Сіроєю М. Г.

1007 Інтерв'ю з Губицькою Я. Г., 1950 р. н. у с. Дорожів Дрогобицького р-ну Львівської обл., до Львова переїхала в 1973 р., зап. 13.08.2008.

сім'ї[1008]. Молодь брала активну участь у художній самодіяльності. На підприємствах організовували вечори молоді, виступи і міжцехові огляди колективів художньої самодіяльності.

Вечорами сільській молоді було лячно гуляти по Львову, особливо дівчатам. Після переїзду вони більшість часу проводили в домівках, по місту гуляли лише гуртом:

> …не ходили, сільські дівчата боялися в місті вечорами[1009].

> …на прохідні чекали ще кількох дівчат, щоб разом йти в гуртожиток. Такі страхи були[1010].

Інші, навпаки, наголошували, що ввечері у Львові не було страшно, місто освітлювалося і не було лячно повертатися до помешкань уночі:

> …Я не боялася о 2 год ночі чи о 12 [год] піти зі зміни, я не боялася, не було такої злочинності. Ми молоді гуляли до 1, 2, 3 год. Могли сидіти в парку на лавочці. Зараз цього немає[1011].

Непристойним вважалось, коли у гучних компаніях були жінки[1012]. Ідеал молодої жінки у радянському суспільстві – скромність, саможертовність, здоров'я. Не всі з них дотримувалися цих приписів, наслідували традиції Заходу, курили сигарети і т. п. Наприкінці 60-х років, наприклад, виявили студенток філологічного факультету, які курили сигарети в приміщенні Університету імені Івана Франка[1013]. Мабуть, вони не були вихідцями зі села, однак і сільські дівчата з часом переймали "міську моду".

У Львові вихідці з сіл масово ходили на танці. Особливістю і відмінністю танців вони вважали "живу" музику. Танцями завершувалися травневі та жовтневі державні свята, які з 60-х років заборонили проводити в ці дні[1014]. Загальновідомими були танцювальні вечори у

1008 *Третьяков Л.* Стадіон – вулиці міста // Вільна Україна. 1981. № 191 (10742). 6 жовтня.

1009 Інтерв'ю з Дідух К. О.

1010 Інтерв'ю з Тимків В. П.

1011 Інтерв'ю з Венгер О. Р.

1012 *Петренко М. Є.* Лицарі пера… С. 11; *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 121.

1013 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 120.

1014 *Matyukhina A.* W sowieckim Lwowie… S. 27, 30.

Парку культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького, які відбувалися у так званих клітках. Їх було кілька. Це обгороджені платні танцювальні майданчики. Квитки коштували дешево. Танці проводили майже щовечора, навіть у будні дні. Дирекція парку дозволяла приносити власні музичні інструменти і влаштовувати безкоштовні забави на вільних паркових майданчиках. Із 1978 р. у парку діяв популярний серед мешканців міста палац молоді "Романтик". Вечори з танцями організовували у палацах і будинках культури львівських підприємств й організацій. Відомими серед них були "Рокс" (Палац культури залізничників), "Газ" (Палац культури будівельників), "Сарай" (Палац культури виробничого об'єднання "Електрон"), "Ляп" ("Ляпа") (Палац культури паровозовагоноремонтного заводу), Палаци культури заводу "Львівсільмаш"[1015], виробничого об'єднання "Львівхімсільгоспмаш", працівників комунального господарства, Будинки культури працівників торгівлі, зв'язку[1016] й ін. Частенько ці заклади виконували свої фінансові плани саме за рахунок організації танцювальних вечорів.

У будинках культури проводили зустрічі, агітаційні лекції, театральні вистави та концерти колективів художньої самодіяльності, яких у кожному з них налічувалося понад десяток[1017]. Наприклад, на телевізорному заводі діяли вокально-хореографічний ансамбль "Галичина", аматорський театр "Сучасник", хор народної пісні й танцю, оркестр народних інструментів, естрадний і духовий оркестри, естрадний колектив, молодіжна жіноча вокальна група, гурток художнього слова[1018]; на заводі "Львівсільмаш" – хор, капела бандуристів, агітбригада "Сільмашівець", вокально-інструментальний ансамбль "Ритм Карпат", ансамбль народного танцю, вокальна студія[1019]; на заводі кінескопів працювало 15 колективів художньої самодіяльності навіть без заводського клубу[1020]. Загальновідомими серед львівських

[1015] *Ковтун Г.* Ось він, наш Палац // Львівсільмашівець. 1959. № 39 (114). 23 вересня.

[1016] *Дочинець М.* Вдень і увечері на Хасанській… // Вільна Україна. 1981. № 153 (10704). 11 серпня; № 155 (10706). 14 серпня.

[1017] Вас чекають у клубі // Заводський гудок. 1965. № 40 (415). 9 жовтня; *Рупняк Л.* Є на нашій вулиці клуб // Вільна Україна. 1985. № 117 (11669). 19 червня.

[1018] ДАЛО, ф. Р–524, оп. 1, спр. 15, арк. 8.

[1019] Там само. Ф. Р–3090, оп. 1, спр. 308, арк. 59.

[1020] Там само. Ф. Р–1345, оп. 1, спр. 883, арк. 85.

колективів художньої самодіяльності були вокально-хореографічний ансамбль "Галичина" й ансамбль пісні і танцю народів СРСР "Сузір'я" Палацу культури виробничого об'єднання "Електрон", ансамбль танцю "Юність" Палацу культури ім. Ю. Гагаріна, хорова капела Будинку культури працівників зв'язку, ансамбль бандуристок "Галичанка" Будинку культури працівників торгівлі, вокальний ансамбль "Львів'янка" Будинку культури будівельників[1021]. Крім того, діяли дитячі колективи художньої самодіяльності.

У середині 60-х років популярним став джаз. Деякі львівські посадовці підпільно спонсорували діяльність джазових груп[1022]. Тоді ж популярною стала рок музика. Улюбленими танцями львівської молоді були фокстрот, танго, рок-н-рол. Відповідно до одного зі звітів Львівського університету в 1958 р. більшість студентів надавали перевагу рок-н-ролу, фокстроту, танго і "бугі-вугі". Натомість наголошувалося, що студенти повинні більше вивчати радянські танці: краков'як, вальс, польку (популярні танці молоді середини XIX ст.)[1023]. Популярними серед молоді Львова у 60–70-х роках були Beatles (Бітлз), Bonny M (Бонні М), Rolling Stones (Роллінґ Стоунс), Led Zeppelin, (Лед Зеппелін) Tom Jones (Том Джонс), Aretha Franklin (Арета Франклін), Abba (Абба) та багато інших[1024], а також рок-групи "Машина часу" і "Арсенал" з Москви, польські "Czerwone gitary" ("Червоні гітари"), рок-виконавець Чеслав Нєман та ін. Про них довідувалися з чуток або офіційної критики. Офіційна критика була одним із джерел інформації про заборонене.

З 60-х років виникли вокально-інструментальні ансамблі (ВІА) "Медікус" (джаз-поп квінтет під керівництвом Ігоря Хоми), "Ватра" (фольк-поп група, організатор Михайло Мануляк) та ін. Аматорські ВІА фінансували заводи, фабрики, державні установи. Група "Арніка", яку очолював Віктор Морозов, виступала в клубі міліції – великому танцювальному залі по вул. 17 вересня (сучасна вул. Січових Стрільців) і в палаці залізничників[1025]. Поява руху хіпі у Львові наприкінці 60-х – на початку 70-х років сприяла поширенню рок-н-ролу. На їхніх зібраннях-"сейшенах" виступала рок-група

[1021] Історія Львова… С. 389.
[1022] *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 77–78.
[1023] Ibid. P. 75.
[1024] Ibid. P. 82–83.
[1025] Ibid. P. 85.

“Вуйки”[1026]. На початку 70-х років рок музиканти з усього міста щороку збиралися в міських клубах на “сейшени”, які тривали цілу ніч; музиканти малими групами запрошували гостей грати їхню музику, імпровізували. Рок-групи запозичували традиції української народної культури, адаптовували народні пісні до рок і джаз музики, особливо в 70-х роках[1027].

Потрапити на танці у Львові було проблематично. Черги за квитками займали за кілька годин до початку. Квитки перепродували, що значно перевищувало їхню початкову вартість. Танцювальні зали були переповнені, молоді було стільки, що “можна лише подивуватися, як вони взагалі здатні поворухнутись”[1028]. Проблему ускладнювала погана вентиляція приміщень і відсутність гардеробів. Танцювати доводилося за загальноприйнятими стандартами. Дружинники фіксували кожного, хто танцював “неправильно” і виводили порушників за межі танцмайданчика. Зазвичай на закінчення танців музиканти зумисне оголошували: “А зараз шейк!”, після чого зал шаленів, а розгублені дружинники не знали кого ловити[1029]:

> Концерти у Зеленому театрі в Парку культури… Ми ходили туди на концерти. Цікаво було спостерігати як публіка реагувала на деякі такі заборонені речі, які звучали тільки по голосах. Джорджі Мар’янович приїжджав, Вондрачкова, Караклаїч. Вони приїжджали зі своїми групами. Ну там трошки було свобідніше, вони деякі такі речі давали під кінець, зривалися, я пам’ятаю, що з себе зривали, тим махали. Там стояла і міліція, потім вже і солдати були. Львівська атмосфера була така дуже реактивна, на всі ті речі реагувала. Як публіка реагувала на такі заборонені речі, які були тільки по голосах…[1030]

Дискотека як нова форма молодіжного дозвілля з’явилась у Львові в середині 70-х років з модою на стиль диско і швидко набула популярності. В кінці 70-х років диско музику і створення дискотек стримано толерувала влада. Наприкінці 1978 р. у місті діяло близько

[1026] *Risch W. J.* Ukraine’s Window… P. 92.
[1027] Ibid. P. 86.
[1028] *Романюк П.* Як ми хочемо танцювати? // Ленінська молодь. 1973. № 35 (3649). 22 березня.
[1029] *Лемко І.* Львів понад усе… С. 105–106.
[1030] Інтерв’ю з Мазуриком З. В.

16 дискотек, обладнаних англійськими звуковими системами[1031], у 1979 р. їх вже було близько 30, а при клубі творчої молоді створили спеціальну комсомольську школу диск-жокеїв, у якій навчалось 60 осіб[1032]. Вечори в будинку офіцерів сільська молодь відвідувала рідко, там збиралися здебільшого старші за них особи. Вихідці з сіл відвідували танці великими групами. Там часто було небезпечно, існували різні місцеві угруповання. Як наголошували оповідачі, билися кулаками, холодної зброї не використовували, тодішня молодь менше вживала алкоголю і не курила масово цигарок.

Популярними джерелами іноземної музики були програми іноземних радіостанцій, а також незаконно реалізовані платівки або саморобні записи заборонених радіопередач. Перший секретар Львівського обкому І. Грушецький у 1962 р. говорив, що львівська молодь, у тім числі комуністи і партійні, в приватних компаніях слухали музичні записи, зроблені з радіопередач "Голосу Америки", і танцювали заборонені танці[1033]. Платівки зі забороненою музикою передавали родичі з-за кордону, головно з Польщі, продавали на чорному ринку за високими цінами. Молодь вабили яскраві конверти платівок, кольорові фотознімки рок зірок, дух свободи. З 60-х років збільшилось ввезення музичних записів в Україну. На контрольно-пропускному пункті "Чоп" у 1962 р. зареєстрували один випадок вилучення грамплатівок і бабін з магнітними записами іноземної музики, а в 1963 р. – вже 364[1034]. Пункти незаконного продажу магнітофонних плівок і радіодеталей були виявлені у Львові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Полтаві, Миколаєві й інших містах[1035]:

> …золота молодь (діти радянських діячів. – *Г. Б.*) в кав'ярні не ходили, вони збиралися десь інде, вдома. Вони слухали музику, але вони мали дуже добру техніку. Добра техніка на той час коштувала дорого. Добрий стереомагнітофон Юпітер, підсилювачі. І основне, що сама музика дуже дорого коштувала. Ті плити. Кожна плита коштувала приблизно одну зарплату. Ну приблизно 100 руб., були дешевші, по 20 руб., це залежало

1031 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 96–97.
1032 *Некрасова Г.* Вечір у дискотеці // Вільна Україна. 1979. № 203 (10254). 21 жовтня.
1033 *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 77.
1034 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 5691, арк. 61.
1035 Там само. Спр. 5928, арк. 51.

якою була маса, тобто де було вироблено. Болгарська маса була найдешевша. Найдорожча маса була американська. Було щось проміжне. Було місце, всі знали, де це продається, але самі розумієте студенти зі села, які тут живуть на квартирах, отримують стипендію 40–50 руб., цього не будуть мати[1036].

Рок музика і джаз. Це заборонялося. Можна було купити в ЦУМі… Магнус. Там на другому поверсі в куті був відділ пластинок. Коли там приходив, за пластинками дивився, там був такий діллєр, який підходив і казав: "Що треба музику?". То він там відкривав і в нього були такі пластиночки на знимках, на рентгенівських плівках. То брали і переписували в кустарний спосіб, з пластинок, які привозили в "Інтурист". Я мав таких кілька речей Елвіса Преслі, я купував. Виходили з ЦУМу і то було там в брамі. …одного разу я стратив. Ну то вже був так 66, 65 р. Я ше в школі в 10 класі вчився. Я купив плиту, але польську "Червоні гітари"… Була в Польщі дуже популярна. Чеслав Нєман. Він приїжджав до Львова в 75 р. Ці концерти відбувалися в Оперному театрі…[1037]

Львів'яни слухали польські музичні радіопередачі, дивилися польське телебачення:

Польські співаки всі були дуже популярні… Була така польська передача, де краще пшебої святове можна було послухати…[1038]

1984-й год… Целыми днями из маленького транзисторного приёмника звучит музыка и слышна польская речь – мы слушаем на длинных волнах первую программу радио Варшавы. Всё-таки у поляков – абсолютно замечательная эстрада! …Мы слушаем Здзиславу Сосницку и Анджея Росевича, Яцек Лех выводит… Анна Янтар и Кшиштоф Кравчик, Чеслав Немен, Марыля Родович и бесчисленное количество других прекрасных исполнителей. Красивые рейсы на пароходах, уплывающие вдаль кавяренки и дочки рыбаков – песни сменяют одна другую…[1039]

[1036] Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.
[1037] Інтерв'ю з Мазуриком З. В.
[1038] Інтерв'ю з Мазуриком З. В.
[1039] Хохулин А. В. Мы – манкурты.Часть четвертая (1983–1990) // http://zhurnal.lib.ru/h/hohulin_aleksandr_wasilxewich/chastxchetwertaja1983-1990.shtml.

Молодь із села або ті, хто мали родинні зв'язки зі селом, знали багато українських народних, стрілецьких, націоналістичних пісень. Студент Львівського університету 1956–1961 рр. І. Калинець зазначав, що його однокурсниці часто наспівували українські народні пісні[1040].

> …Мама мені до колиски співала стрілецьких і повстанських пісень. Це не було нічого героїчного. Це були пісні, які вони знали. Вона мала 16–17 років, коли почалась війна і все це співалося. Розповідала таке, що кожний тиждень появлялася нова пісня. І писали, переписували, заучували. Вони колекціонували ці пісні. Хтось приїжджав, привозив нову пісню, її завчали і таке все інше. І все це були пісні моєї молодості. …раз як їхали в колгосп, то я співав "Повіяв вітер степовий". Один із золотої молоді зробив мені цілу історію з того. Сказав, що я співаю стрілецьких пісень. Я не знав, що це стрілецька пісня. Це так 1978–79 рік[1041].

Львівські театри мігранти зі сіл відвідували по-різному. У Театрі опери і балету ім. І. Франка переселенці зазвичай були рідко. Окремі з них зазначали, що не розуміли оперну музику. Значно частіше відвідували Державний український драматичний театр ім. М. Заньковецької (сучасний Український драматичний театр ім. М. Заньковецької). Окремі з них завдяки міграції до Львова і вимушених "походах" у театри (на підприємствах міста квитки в театри розповсюджували за зниженими цінами і примушували працівників їх відвідувати) згодом ставали справжніми театральними шанувальниками. Наприклад, приїзд із села матері одного з оповідачів завжди супроводжували відвідуванням драматичного театру. Вона хотіла переглянути вистави часів її молодості[1042]. Популярністю серед мігрантів користувалися вистави класиків української драматургії. Вони підтверджували високу якість виконання вистав, уникаючи характеристики їхнього ідеологічного спрямування. У Парку культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького діяв Зелений театр. Вистави цього театру відбувалися під відкритим небом на спеціально спорудженій критій сцені, що було до вподоби глядачам: "…на свіжому повітрі, багато місця, дивишся на небо, а тут вистава"[1043]. Майданчик довкола сцени був обведений дерев'яною

[1040] *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 124.
[1041] Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.
[1042] Інтерв'ю з Присяжним П. І.
[1043] Інтерв'ю з Присяжним П. І.

загорожею, місця для глядачів було вдосталь. За ліквідованим на початку 80-х років Зеленим театром мігранти й досі жаліють. У місті діяли ще Театр юного глядача ім. М. Горького, Театр ляльок, Російський драматичний театр Радянської Армії. У 70-х роках працював польський аматорський театр під керівництвом Тадеуша Хшановського. Постановки театру були мистецькими й позбавленими ідеологічного підтексту. Події початку 80-х років у Польщі призвели до його ліквідації[1044].

Великою популярністю серед мешканців Львова користувалися кінотеатри. Їх тоді в місті було багато: "Спартак", "Львів", ім. Щорса, ім. Коперніка, "Вокзал", "Україна", ім. Короленка, "Дніпро", "Київ", "Парк", ім. Галана, "Перший літній", ім. Хмельницького, "Комсомолець", ім. Чкалова, ім. Франка, "Парк культури і відпочинку", ім. Зої Космодем'янської, ім. Лесі Українки, ім. Шевченка, "Зірка", ім. Коцюбинського, ім. Котляревського, "Супутник", "Октябрь", "Піонер", "Орленок", "Мир", "Карпати", "Дружба", "Маяк" й ін. Кінотеатри відвідували масово. Лише за 25 днів роботи кінотеатру "Львів" його відвідало понад 70 тис. осіб[1045]. Мігранти йшли в кіно з задоволенням. За час перебування у Львові їм вдалося переглянути безліч кінострічок. У кінотеатрах молодь "просиджувала" весь вільний час, а особливо в студентські роки. У кіно ходили майже кожного дня, а у вихідні навіть кілька разів на день. Квитки серед працівників підприємств і організацій розповсюджували "культмасовики". Незважаючи на їхню дешевизну, квиток у кіно коштував 20–25 коп. на денний сеанс і 30–70 коп. на вечірній, на перегляд фільмів мігранти витрачали всі дрібні гроші.

Потрапити на перегляд популярної нової кінострічки було важко. Кінотеатри не мали змоги розмістити всіх бажаючих, виникав дефіцит квитків. Оскільки не можна було придбати квитки перед початком сеансу, то їх купували завчасно. В касах кінотеатрів у чергах за квитками люди стояли годинами. Особливим попитом користувалися вечірні кіносеанси, тоді кінотеатри були переповнені. Якщо не вдавалося переглянути певний фільм увечері, то мігранти самовільно залишали роботу й відвідували кінотеатри у робочий час. Для додаткової

[1044] *Рябчук М.* Польща, польський, поляки… С. 145.

[1045] *Лукашин В.* Первый широкоформатный // Львовская правда. 1960. № 217 (4464). 13 сентября.

демонстрації фільмів у кінотеатрах обладнували непридатні для цього приміщення. Наприклад, один із залів кінотеатру ім. Галана був надто малий за розмірами, а перегляду фільмів перешкоджало денне світло і шум ззовні[1046]. Глядачі скаржилися на невідповідність початку кіносеансів із часом, зазначеним у квитках, низьку якість фільмів і незадовільні умови їхньої трансляції. Траплялось, що заохочені рекламною афішею львів'яни приходили дивитись один фільм, а їм показували інший. У кінотеатрі "Дніпро", наприклад:

> …почали "крутити" фільм, саме крутити, бо то ж була справжня мука дивитися його. Кожного разу він рвався. Десь посеред сеансу чомусь припинялось демонстрування. В залі вмикали повне світло. В неймовірній духоті публіка чекала 10–15 хв[1047].

Мігранти пригадували, що в залі ходили запізнілі глядачі, були протяги, малолітні діти, які галасували під час сеансів. Наприклад, у фойє кінотеатру "Мир" телевізор "Електрон" повністю глушив звук демонстрованих кінострічок[1048]. Влітку в кінотеатрах було спекотно, а взимку не працювало опалення. Щоб поліпшити роботу кінотеатрів, проводили конкурси на кращий кіноогляд, організовували конференції кіноглядачів. У роботі кінотеатрів дотримувалися виконання виробничих планів. Для цього збільшували кількість кіносеансів і скорочували їхню тривалість, проводили нічні і ранкові кіносеанси. Найперший за виконанням плану кінотеатр "Дніпро" у конкурсі на кращий показ кінофільмів зайняв останнє місце[1049].

Цікаві фільми переглядали кілька разів. Звістки про нові фільми поширювалися швидко й їх відразу ж намагалися переглянути. Жодних відомостей про них, крім рекламних афіш, не було, тому розповісти про появу нового фільму й обговорити його з колегами було престижно. Масове відвідування кінотеатрів мігранти пояснювали тим, що не хотіли перебувати вечорами вдома. В умовах недоступності масового телебачення й одноманітності телепередач

1046 Кіноглядач скаржиться… // Вільна Україна. 1960. № 86 (5081). 12 квітня.

1047 *Наумов К.* На нервах глядачів… // Вільна Україна. 1965. № 18 (6459). 27 січня.

1048 *Засульський М.* Шануймо глядача // Вільна Україна. 1972. № 12 (8271). 8 січня.

1049 ДАЛО, ф. Р–1654, оп. 1, спр. 30, арк. 28, 85–87.

відвідування кінотеатрів було однією з форм життєвого пізнання. Популярними серед них були мелодії з кінофільмів, які у домашніх святкуваннях співали разом з сільськими піснями.

Сільська молодь виразно запам'ятовувала фільми, які їй вперше вдалося побачити на екранах львівських кінотеатрів. Кінотеатри не рясніли різноманіттям і частотою оновлення переліку кінострічок. Ті самі фільми транслювали декілька тижнів підряд[1050]. Багато було нецікавих фільмів про керівну роль Комуністичної партії, самовіддану працю радянських людей тощо[1051]. Щороку в переддень дня народження В. Леніна, травневих і жовтневих свят транслювали цикли фільмів, присвячені цим подіям. У 80-х роках популярними були мелодрами, пригодницькі й індійські фільми; крім "мелодійних і багатосерійних" індійських, мігранти здебільшого не пригадували інших закордонних фільмів. За їхніми словами, фільми не ділили на закордонні та радянські, а виділяли серед них три категорії: погані, хороші й окремо індійські[1052]. Заборонених фільмів на екранах кінотеатрів не показували.

Незначне коло львів'ян відвідувало кінотеатр на вул. Хасанській (сучасна вул. Японська) у Будинку культури працівників зв'язку:

> Моїм найбільшим відкриттям було… існування кінотеатру на Хасанській. Це було середовище (не радянське, космополітичне. – *Г. Б.*), де найбільше таких людей там збиралося. Це був клуб зв'язку на вулиці Хасанській, де показували фільми, які не йшли в широкому прокаті. Це не були заборонені фільми, але їх і не показували. Їх показували на спеціальне замовлення. Я побачив там усього Тарковського, Фелліні, Бергмана. Зналося, що… Це було таке середовище, що ходити на Хасанську це теж саме, що ходити в церкву. …там постійно був Калинець. Калинець з кимось приходив… Бути там це була приналежність до цілком іншого світу. Творили це середовище селянські діти, які приїхали не до Львова, а до Києва, закінчили там філософський факультет і були сюди направлені на працю… Це також були сільські діти, але сільські діти, які виростали десь поза Львовом, а до Львова тільки приїхали. В цьому середовищі був Окуджава, була Бічевська, була Ева Демарчик, вперше дізнався

[1050] *Рудницький М.* Місто… без театру // Вільна Україна. 1966. № 159 (6858). 13 серпня.

[1051] Інтерв'ю з Лісовим О. І., *Назаровець Т.* Екран липня // Вільна Україна. 1971. № 135 (8137). 6 липня.

[1052] Інтерв'ю з Качмар Л. І.

> про існування Юліана Тувіма…, це дуже добрі поети польські. Це була така дуже добра культура. Це вже не сільські історії, а історії з міста…[1053]

Обов'язковими були офіційні державні святкування. Серед радянських свят мігранти назвали Міжнародний жіночий день 8 березня, День Радянської Армії 23 лютого, Міжнародний день солідарності трудящих 1 травня, День Перемоги 9 травня, Свято Великої Жовтневої Революції 7 листопада, Новий рік, День Конституції 5 грудня, що "були свята зі свят". Про офіційні радянські святкування вони відгукувалися як про показові дійства, коли все святкували демонстраціями. Примусове відзначення радянських свят символізувало утвердження радянського режиму. В дні святкування Радянської Армії, перемоги, звільнення Львова від німецьких військ (27 липня) особливе місце належало Холму Слави, де всі урочисті паради закінчувалися покладанням квітів[1054].

З 70-х років участь у парадах і демонстраціях стала обов'язковою. На параді були представлені майже всі підприємства, організації, навчальні заклади міста. Похід ділився на колони районів міста. Першими у кожній колоні йшли працівники підприємств важкої, а за ними легкої промисловості, далі вчителі, лікарі, працівники сфери послуг[1055]. Для участі в параді мешканці міста збиралися на робочих місцях, у навчальних закладах о 7–8 год ранку і колонами з транспарантами, прапорами, квітами, макетами продукції під вигуки, наприклад, "Слава ізоляторному заводу", "Слава радянським лікарям" з відповіддю "Ура" крокували на проспект Леніна, де проходили повз трибуну обласного і міського керівництва. Святкування відбувалися за поганої погоди, що загрожувало здоров'ю його учасників. На паради завжди одягали святкове, нове вбрання. У колоні потрібно було всміхатися, різними жестами і вигуками виявляти святковий настрій: "Там не можна було бути сумному. Там треба тішитися, що ти прийшов"[1056]. Склад делегованої на парад групи осіб обліковували, їм видавали спеціальні посвідчення учасників колони. Для заохочення і впевненості в присутності працівників на параді їм видавали премії

[1053] Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.

[1054] *Tscherkes B.* Stalinist Vision… P. 213.

[1055] *Matyukhina A.* W sowieckim Lwowie... S. 39–41.

[1056] Інтерв'ю з Наугольник М. С.

по 10 крб. Добровільно зголошувалися "хіба, що комуністи і ті, що ні в що не вірили"[1057]. Щоб уникнути неприємностей, кожен намагався взяти участь у святкуванні. З іншого боку, це була чергова нагода поспілкуватися. Святкування з вулиці малими групами переносилося в кафе та ресторани. Окремим мігрантам-учасникам параду вдавалося зникнути в міських провулках і провести час за пивом у компанії товаришів. У родинах приїжджих із села радянські свята ігнорували, трактували їх як чергову нагоду запросити гостей і відпочити. У вільні від роботи дні державних святкувань вони їздили в села працювати на присадибних ділянках. Окремі з них не визнавали ніяких свят, окрім релігійних.

5.8. Специфіка Львова

Львів не був типовим радянським містом, а його мешканці до кінця не пройнялися радянською ідеологією. Мігранти пояснювали це насамперед історичними обставинами і зручним географічним розташуванням. Львів зберігав тісні зв'язки зі Заходом, був "українським вікном на Захід"[1058].

Багато мешканців Львова мали родинні зв'язки з далеким і близьким зарубіжжям. Львівська область помітно вирізнялася контактами з-за кордоном: поштовою перепискою, отриманням посилок і бандеролей, туристичними поїздками й ін. (табл. 18). До Львова приїжджали іноземні туристи і родичі-емігранти з-за кордону. Місто перебувало під особливим контролем влади. Постанова Ради Міністрів СРСР 1966 р. для іноземних туристів, у тім числі вихідців з України, визначила терміни їхнього перебування в окремих містах: Львів, Чернівці, Рівне – до 15 днів, Тернопіль – до 10 і лише в окремих випадках – до 15 днів. У 1971 р. була внесена пропозиція зменшити термін їхнього перебування у цих містах до 3–4 днів[1059]. Попри різні обмеження потік іноземців до Львова з року в рік збільшувався: у 1965 р. місто відвідало 4 тис. осіб, 1972 р. – 25 тис., більшість із яких становили поляки[1060]. За десять місяців 1975 р. Україну відвідало

[1057] Інтерв'ю з Говорухою Л. Т.
[1058] Детальніше див.: *Risch W. J.* Ukraine's Window…
[1059] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 580, арк. 81, 83.
[1060] *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 56.

Таблиця 18

Зв'язки Львівської області з-за кордоном на початку 70-х років XX ст.[1061]

Різновиди зв'язків із-за кордоном		Роки			
		1970	**1971**	**1972**	**1973** (9 місяців)
Листування з-за кордоном		**1.162.267**	**1.235.230**	**1.352.115**	**1.435.605**
Листи радянських мешканців		664.451	706.334	770.160	813.800
	Капіталістичні країни	261.301	283.634	312.230	327.900
	Соціалістичні країни	403.150	422.700	457.930	485.900
Листи з-за кордину		497.816	528.896	581.955	621.805
	Капіталістичні країни	180.216	189.096	213.835	229.505
	Соціалістичні країни	317.600	339.800	368.120	392.300
Отримання посилок і бандеролей					
США	Посилки	12.268	11.577	13.785	12.320
	Бандеролі	38.146	61.143	62.486	58.880
Канада	Посилки	20.068	23.594	25.343	24.900
	Бандеролі	1.850	2.450	3.110	2.700
Великобританія	Посилки	5.216	5.181	6.173	6.043
	Бандеролі	1.170	2.450	1.640	1.560
Поїздки радянських мешканців за кордон			**21.781**	**24.142**	**20.246**
У складі туристичних груп			3.017	3.690	3.439
У приватних справах		16.497	18.764	20.452	16.807
Приїзд іноземців		**48.636**	**56.801**	**58.193**	**50.857**
У складі туристичних груп (у тім числі з капіталістичних країн)		26.070	32.195	33.043	29.279
		7.208	8.175	8.192	8.585
У приватних справах		22.566	24.606	25.150	21.578

6,5 тис. туристів українського походження з Канади, США, Франції, Великобританії, ФРН, Бельгії, Австралії та країн Латинської Америки. З них понад 4 тис. побували у Львові, 3,5 тис. – Києві, 1,5 тис. – Тернополі, 400 – Запоріжжі, по 250 – Ужгороді та Чернівцях[1062]. Поодиноким американцям і канадійцям українського походженням вдавалося приїхати до Львова і відвідати сільську місцевість області.

[1061] Джерело: ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 878, арк. 16–17.

[1062] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1284, арк. 191.

По території Львівської області в середині 70-х років проходили дві міжнародні залізничні колії, якими щорічно користувалися близько 100 тис. туристів[1063].

Помітним був культурно-інформаційний вплив із Заходу, зокрема Польщі. У середині 50-х років, наприклад, кореспондент польської газети був здивований "пристрасним" читанням мешканцями міста польських періодичних видань, їхньою обізнаністю з останніми подіями в Польщі та палким бажанням розпитати якомога більше про тамтешнє життя[1064]. Польською мовою мешканці міста читали заборонені праці іноземних авторів, перекладів яких українською чи російською мовами не було. Публікації з Польщі давали змогу львів'янам довідатися про окремі затаєні історичні факти[1065]. Зацікавленість львів'ян польською літературою, радіо, телебаченням була своєрідним викликом проти панівної системи, певною альтернативою замкнутості й зацикленості[1066]. Їм імпонували польські настрої непокори радянській владі. На початку 80-х років польські туристи у магазинах Львова агітували мешканців міста не стояти в чергах за продуктами, а відкрито виступати з протестами як це робили в Польщі[1067]. У вечірній час в місті можна було почути заклики, щоб люди бралися за зброю і боролися "проти соціалізму і комуністів"[1068]. Польські автотуристи заявляли, що західноукраїнські землі і місто Львів – польські, їх примусово захопили "совєти" в 1939 р., що "найближчим часом вони будуть повернуті Польщі"[1069].

На фоні українських міст Львів був національним, патріотичним осередком, який відігравав важливу роль у збереженні українських традицій і культури. Насадження радянськості часто зазнавало невдачі. Місто було "ненадійним" тереном, де "львівська інакшість" була реальною і щоразу давалася взнаки[1070]. Націоналістичні тенденції були особливо помітними наприкінці 50-х років: автори прорадянсь-

[1063] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 1206, арк. 5.
[1064] Культурне життя в Україні… С. 221.
[1065] *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 44.
[1066] *Рябчук М.* Польща, польський, поляки… С. 144.
[1067] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2048, арк. 98.
[1068] Там само. Арк. 111.
[1069] Там само. Спр. 2287, арк. 4–5.
[1070] *Амар Т. С.* Кілька зауваг про Львів, радянізацію та радянський Львів // http://www.zaxid.net/article/9885/.

ких публікацій у львівській пресі отримували анонімні листи зі звинуваченнями, в 1957 р. вдруге був заарештований мешканець Львова за спробу вивісити в місті українські прапори[1071]. Задля уникнення небезпеки антирадянських проявів зі Львова та області виселяли репресованих осіб, які поверталися сюди в другій половині 50-х років після звільнення з ув'язнення[1072]. Мешканці Західної України залишалися у душі настроєними проти радянської влади, але в умовах усюди існуючого контролю лише одиниці зважувалися на радикальні дії. Вони виявлялися в руйнуванні пам'ятників В. Леніну. Наприкінці 50-х років мешканець Золочівського р-ну Львівської області зруйнував у районному центрі основу, на якій стояв пам'ятник В. Леніну, після чого він упав на землю. Люди, які проходили поблизу, мовчки спостерігали за діями руйнівника і тільки втручання працівника міліції його зупинили[1073]. У червні 1973 р. машиніст Львівського міського трамвайно-тролейбусного управління, виходець із села Львівської області, металевим предметом намагався пошкодити пам'ятник В. Леніну у Львові[1074]. Національну специфіку Львова, його роль як центра Галичини всіляко приховували[1075]. Львів прославляли як місто ордена Леніна, побратим м. Горького, центр Прикарпатського військового округу і тільки.

З-поміж інших міст Львів був більш українізованим. Тут завжди можна було почути українську мову. Одна з оповідачок, наприклад, повернулася до Львова з Хмельницького через можливість спілкуватися українською[1076]. Тоді, коли довкола все було русифіковане і "комунізоване", мешканці міста продовжували дотримувалися національних традицій. Українською мовою проводили церковні богослужіння, а на Різдво можна було почути колядки біля пам'ятника В. Леніну[1077]. Українськими зберігалися привітання при в'їзді в місто[1078]. Львів був альтернативним джерелом української ідентичності для київських шістдесятників, які тут відкривали для

[1071] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4537, арк. 111–118.
[1072] Там само.
[1073] Там само. Арк. 88–89.
[1074] Там само. Оп. 25, спр. 889, арк. 126.
[1075] *Іваничук Р.* Дороги вольні і невольні… С. 305.
[1076] Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.
[1077] Інтерв'ю з Кукуй Н. І.
[1078] Інтерв'ю зі Засінчуком Т. П.

себе нові сторінки української історії, культури, творчість місцевих літераторів міжвоєнного періоду[1079]. Місто зайняло провідне місце в опозиційному русі 60–70-х років. У другій половині 80-х років Львів став П'ємонтом відродження українськості. До нього їхали навіть для того, щоб вивчити українську мову. Саме тут зароджувалося багато речей, які потім передавали до столичного Києва[1080]. Український дух Львова впливав на діяльність місцевого телебачення і радіо. У скарзі на роботу Львівського облрадіокомітету зазначалося, що львівське телебачення брало участь у святкуванні 100-річчя з дня смерті композитора М. Вербицького, автора музики до вірша П. Чубинського "Ще не вмерла України…", схвально відгукувалося про роботу школи № 75, учнів якої звинуватили у малюванні тризубів; по місцевому радіо транслювали пісні на слова І. Калинця та ін.[1081]

У Львові швидко поширювалася нова неофіційна політична інформація, незважаючи на те, що тут важче, ніж на Сході, вдавалося спіймати заборонені хвилі радіо "Свобода", "Голос Америки", "Бі-Бі-Сі" й ін. Серед мігрантів було модним привезти у село почуті в міських розмовах новини, а зі села – інформацію заборонених радіостанцій. Масове захоплення іноземною музикою, модними тенденціями одягу, рух хіпі – це був вияв протесту молоді на тривалий стан пригніченості, який виражався не лише в національному самоусвідомленні, а й у бажанні контактувати зі світом, зі своїми ровесниками за кордоном[1082]. Маючи змогу слухати заборонене радіо і читати літературу польською мовою, у Львові творилася альтернативна до офіційної радянської культура. Мешканці Львова й області мали інформацію про реалії життя на Заході, розуміли ілюзійність "доброго життя" у Радянському Союзі.

У західноукраїнських областях були високий рівень зловживань службовим становищем, хабарництво, крадіжки та спекуляція, однак вони не досягали рівня, наприклад, Донецької чи Одеської областей. На 1953 р. Львівська, Тернопільська і Станіславська (тепер Івано-Франківська) області вирізнялися розтратами і крадіжками в системі споживчої кооперації (поступалися тільки Вінницькій і Сталінській

[1079] *Risch W. J.* Ukraine's Window… P. 60.

[1080] *Доній О.* Львів як приклад міської української культури // http://www.zaxid.net/article/10239/.

[1081] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 868, арк. 32–33.

[1082] *Голубець О. М.* Між свободою і тоталітаризмом… С. 73.

(тепер Донецькій) областям)[1083]. Наприкінці 50-х років до списку областей з найвищим виявленням хабарництва були включені Чернівецька і Станіславська (їх випереджали Сталінська, Дніпропетровська, Одеська, Київська і Харківська) області[1084]. Львівська й Дрогобицька області до об'єднання в 1959 р. мали нижчі показники. Сумарні дані двох областей свідчать, що за звинуваченнями в зловживанні службовим становищем, отриманні й даванні хабарів у 1957–1958 рр. і двох кварталах 1959 р. було засуджено 689 осіб (це друга позиція після Сталінської області (873 особи); усього в Україні за цей час було засуджено близько 9,5 тис. осіб)[1085]. Із року в рік кількість судових справ із випадками хабарництва збільшувалась. На початку 80-х років, наприклад, кожний третій затриманий у Тернопільській області був звинувачений у зловживанні службовим становищем і хабарництві; протягом 1977–1982 рр. кількість крадіжок в області збільшилась у 1,3 раза, хабарництва і спекуляцій – понад 1,5 раза[1086].

Львів на тлі західноукраїнських обласних центрів мав тривке реноме корумпованого міста. За спостереженнями переселенців зі сіл, тут не бракувало високих стандартів життя, водночас дуже важливим було значення особистих зв'язків і матеріальних коштів. Одна з оповідачок, яка приїхала до Львова з Хмельницького, зазначила, що тут уперше зіткнулася зі звичними для міста хабарями для лікарів, учителів та ін. За її словами, директор однієї з львівських шкіл у 80-х роках забороняв школярам приносити дешеві букети з айстр[1087].

Приїжджі помічали своєрідність Львова завдяки його мешканцям. Львів'яни були виховані в старих традиціях, цікавилися світовими культурними надбаннями[1088]. Після переїзду переселенці відчули в місті ще вплив "панськості":

> …Багато було панів, пани виходили із панів, це панське середовище і виховання теж багато значить. Вони були панами у розмові і поведінці[1089].

1083 ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 3864, арк. 131–132.
1084 Там само. Спр. 4943, арк. 20–21.
1085 Там само. Спр. 5043, арк. 78–81.
1086 Там само. Оп. 25, спр. 2440, арк. 102–106.
1087 Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.
1088 Інтерв'ю з Бунаком О. В.
1089 Інтерв'ю з Колтун М. М.

> …дивувала обстановка у Львові, набагато вищий матеріальний, культурний, духовний рівень городян Львова[1090].

Не всі вихідці з сіл полюбили місто. Мігранти, які раніше проживали в інших містах, помічали їхню відмінність зі Львовом. Свою упередженість до міста вони пояснювали соціальними аспектами. Окремі з них скаржилися на негативну атмосферу взаємин мешканців міста – "нещирість і недружність львів'ян":

> Люблю Львів, але найбільше люблю Івано-Франківськ, бо це нове місто і там люди добрі[1091].

> Львів не має добрих людей, це збір людей з Росії, Східної України, Закарпаття[1092].

На відміну, наприклад, від Тернополя, в якому їм було "легше, це нове місто і там більше приїжджих", у Львові "люди були інші, багато було львів'ян"[1093]. Львів часто справляв гнітюче враження. В оточенні старих будівель і бруківки, по якій ніколи не ходили, людей охоплювало відчуття розгубленості. Одна з оповідачок запам'ятала від першої поїздки у Львів зламаний каблук нових туфель, бо не вміла ходити по бруківці вулицями центральної частини міста[1094].

Місто вирізнялося також своїм зовнішнім виглядом. Жителі різних регіонів України, побувавши у Львові, ніби відвідали одне з зарубіжних європейських міст, настільки воно відрізнялося своєю архітектурою. Львів виділявся інноваціями в мистецькому житті: союзна столиця протегувала творчість окремих митців Західної України і країн Прибалтики, щоб вони генерували нові ідеї й конкурували з зарубіжжям[1095].

Оповідачі пригадували Львів чистим, "повним свіжого повітря" містом:

> Місто було чистеньке, двірнички мили і білили під'їзди. Цього бруду, який є зараз не було…[1096]

[1090] Інтерв'ю з Білик С. Д., 1951 р. н. у с. Боратин Радивилівського р-ну Рівненської обл., до Львова приїхав у 1968 р., зап. 17.11.2005.

[1091] Інтерв'ю з Лісовим О. І.

[1092] Інтерв'ю з Федиш О. М.

[1093] Інтерв'ю з Кушніриком І. Г.

[1094] Інтерв'ю зі Шпаковською Б. М.

[1095] *Голубець О. М.* Між свободою і тоталітаризмом… С. 92.

[1096] Інтерв'ю з Колтун М. М.

> Чистота була ідеальна[1097].
>
> Місто було гарнішим, особливо в центрі. …зараз мені важко, не можу бути в центрі[1098].
>
> Побачила Львів як чисте місто, ніде не було сміття. Особливо запам'яталося, як вже жила у Львові, вчилася тут, оті ранішні прибирання двірників. Вивіз сміття, це все було фактично вночі до шостої години. П'ята-шоста година зранку прибирали вулиці… Місто гарне було[1099].

Львів славився своїми кав'ярнями. У місті їх було вдосталь, філіжанка кави коштувала 20–25 коп. Увечері вхід у кав'ярні був платним (близько 10 крб.), тоді їх відвідували заможні львів'яни. Протягом дня кав'ярні переповнювала студентська молодь. Приїхавши у Київ, львів'ян дивувала відсутність кав'ярень:

> …не було куди піти на каву, це був абсурд для нас[1100].

Міграція зі села поглинула і змінила місто. Вихідцям із села "місто не чується містом", Львів для них є і не селом, і не містом. Раніше Львів був "інтелігентнішим, чистішим", вважався чимось вищим, чого немає зараз. Сучасні мігранти зі сіл почуваються у Львові вільно, зовсім не так як колись приїжджі; у Львові їм немає вже до чого "тягнутися". "Правдивих львів'ян" майже не залишилося, а Львів втратив свою особливість і все чим славився раніше. На думку одного з приїжджих із села, місто претендувало на роль всеукраїнського центра, яку зараз втрачає або й вже втратило:

> …на сьогоднішній день він (Львів. – *Г.Б.*) став гіршим, ніж був тоді. Тоді всі знали, що Львів – це є Україна, все йшло зі Львова. А зараз… перетворився на звичайне провінційне містечко… Інші міста – обласні і не тільки обласні – вже в плані національного відродження підтягнулися, вони його догнали, якщо і не перегнали[1101].

[1097] Інтерв'ю з Качмар Л. І.
[1098] Інтерв'ю з Назарчук О. І.
[1099] Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.
[1100] Інтерв'ю з Чайкоською Г. Я.
[1101] Інтерв'ю з Брич Й. П.

5.9. Особливості життя у радянський час

Радянське життя було "двояким": люди думали одне, а говорили і робили інше:

> Для галичан життя під радянської владою мало подвійний характер: в дома робили одне, а в трудовому колективі грали ролі, що є радянськими людьми. Тільки за поріг виходили, то вже і по-російськи розмовляли…[1102]

Мігранти виділяли кілька категорій людей щодо лояльності радянській владі. Одну з них становили ті, хто справді переконливо вірили в радянські ідеали. Інші пристосовувалися, вірили пропагованій ідеології, але мали власну приховану думку. Окрему групу становили особи, які "тверезо" бачили радянську дійсність, але мовчали, "бо такі були часи"[1103]. У дусі "подвійності" виховувалися й діти:

> …як я йшла в школу, мені мама казала: "Нічого не розказуй, нічого не говори, будь тихенько. Лишнього нічого не кажи, бо то не можна, то все заборонено!". Я готова була до того. Я знала, що в хаті – одне, а на вулиці – друге…[1104]

Діти знали різні недозволені віршики, загадки, анекдоти про радянську владу, які побутували в родинному колі. Наприклад,

> Это что за Бормолей
> Так и прется в Мовзолей
> Брови черные, густые
> Речи длинные, пустые
> Он и маршал, и герой
> Отгадайте кто такой[1105].

Інколи вони не усвідомлювали небезпеки, яка була за такими розмовами, і могли розповісти їх людям, яким не треба було цього говорити. В результаті батьки несли відповідальність за розмови своїх дітей.

[1102] Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.
[1103] Інтерв'ю з Коновал Л. Й., п. Анею.
[1104] Інтерв'ю з Назарчук О. І.
[1105] Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

Молодше покоління мігрантів, яких виховували на радянських постулатах, щиро вірили пропагованій ідеології. Тодішнє суспільство вміло виховувати патріотів[1106]. Велике значення в цьому відігравала радянська пропаганда, особливо під час навчання в школі[1107]. Молодь була "натхненна цим (радянським. – *Г. Б.*) духом" і не знала іншого життя, крім радянського. Вона зростала в брехні, якою "просяклася" і над якою ніколи не задумувалася, не піддавала сумніву:

> Хотіли комунізму, вірили, що будемо жити добре, бо хотіли добра[1108].

> Дійсно вірили, що живемо при комунізмі, вірили, що жити буде краще[1109].

Комуністичні ідеали не діяли на старших осіб, які знали дорадянське життя й усвідомлювали їхню безперспективність. У сім'ях, які потаємно зберігали національні традиції, "радянським не жили, знали, що це політика"[1110]. Окремі жителі радянського Львова були розчаровані в радянській владі і відкрито про це писали в анонімних листах:

> Чим пояснити, що у нас з кожним роком важче жити матеріально, брак радості, задоволення, все чогось боїшся? Чим пояснити що ті, що приїздять із-за кордону, вже по кількох днях бажають виїхати, хоч їх тут дуже гостинно приймають? Чи в других вільних країнах світу є теж такі глушителі радіопередач, як у нас у Львові?[1111]

> …виконують п'ятирічку за чотири роки, а живемо з кожним роком гірше і гірше. …Пам'ятаю, ще в школі говорили і писали: "Доженемо і переженемо США". Цікаво ми догнали чи перегнали США, на скільки процентів? В Америці "бідні" шукають в мусорі їду і живуть. А в нас в смітті нема що шукати. В нас і мусор бідний…[1112]

[1106] Інтерв'ю з Томашівською М. В.
[1107] Інтерв'ю з Татух Н. В.
[1108] Інтерв'ю з Тимків В. П.
[1109] Інтерв'ю з Кравцем І. М.
[1110] Інтерв'ю з Цабан О. М.
[1111] *Бартошик М.* Точка зору міщанина // Вільна Україна. 1962. № 162 (5768). 12 липня.
[1112] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 25, спр. 2048, арк. 106.

Серед переваг життя в радянський час мігранти називали його прогнозованість, постійність, стабільність, захищеність і впевненість у своєму майбутньому:

> Людина мала роботу, пройшов місяць – отримували гроші. Життя було якесь трошки інакше. …підеш на роботу – там і поможуть, щось підкинуть, якісь премії дадуть…[1113]

Гарантованим було постійне місце праці і захист профспілки від необґрунтованих звільнень. Загальновідомими були терміни отримання і розмір заробітної плати, коли люди жили "від авансу до получки", точно прораховували свої витрати і в день виплати залишалися зовсім без грошей. Свою безпечність мігранти пояснювали впевненістю в отриманні заробітку саме цього, а не іншого дня. Доходи були невисокими, але їх вистачало. Дефіцит одних продуктів давав змогу безперешкодно придбати інші:

> Знала, що діти не будуть голодні, якщо не куплю м'яса, то куплю молока, риби і діти наїдяться досхочу[1114].

Постійність цін давала підстави прогнозувати, що "хліб і через 5 років буде коштувати 16 коп."[1115]. У 1980 р. 99 % продуктів харчування реалізовували за цінами 70-х років, а ціни на хлібобулочні вироби зберігалися на рівні 1954 р., м'ясо-молочних продуктів – 1962 р.[1116] Звичним був перелік мігрантами товарів, головно продуктів, які можна було придбати на 1 крб. Вони могли передбачити, яку суму відкладатимуть щомісяця. Люди мали змогу придбати путівки на відпочинок, які надавали їм безкоштовно.

За оцінками респондентів, за радянської влади життя було справедливіше. Приїжджі жаліли за порядком і дисципліною. Вони вірили, що могли добитися справедливості[1117], вірили в правомірний розгляд їхніх скарг, коли зараз "…розведуть руками, ніхто тобі не підкаже і ніде ти не доб'єшся тої правди"[1118]. Люди були сповнені

[1113] Інтерв'ю з Янушкевич К. М., 1935 р. н. у с. Килимиці Яворівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала 1969 р., зап. 18.11.2005.
[1114] Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.
[1115] Інтерв'ю з Войтанович М. М.
[1116] *Галайчак Т. Е.* Рост материального благосостояния... С. 84.
[1117] Інтерв'ю з Главацьким О. О.
[1118] Інтерв'ю з Посівнич І. М.

надій. Приїжджі чекали й надіялися, що рано чи пізно отримають власне житло. Стандартним було їхнє твердження: "Тоді час був інший – кожен, хто працював і стояв у черзі на житло рано чи пізно отримував власну квартиру"[1119].

Мігранти наголошували на вищому рівні міжособистісних взаємин у радянському суспільстві. Мешканці Львова виявляли знаки уваги і пошани, вживали звернення "прошу" і "перепрошую", люди були добріші та щиріші:

> Тоді люди були дуже добрі. Тоді була одна доброта, ділилися останнім з ближнім[1120].

> …спілкування між людьми було більш душевне, більш рівноцінне…[1121]

Вихідці з села пояснювали це не відмінностями виховання, а обставинами тодішнього життя, що не змушували людей думати про матеріальне виживання:

> Тоді не потрібно було крутитися, щоб прожити[1122].

> …люди були просто якісь інші і так не втягувалися в то заробляння грошей[1123].

> …зараз кожний рве під себе і гребе, чим побільше взяти. Колись взяв сам ще й другому підказав як взяти[1124].

Люди, за словами оповідачів, жили "весело, цікаво і дружньо". Вони менше перебували в домівках, коли не було телебачення, більше спілкувалися і часто ходили в гості навіть без попередження. Радянське життя асоціювалося в них із молодістю.

Недоліком переселенці вважали свою зацикленість на праці і відсторонення від інших сфер життя. У людей настільки були затуманені думки, що вони не хотіли самостійно мислити, їх влаштовувало отримати наказ і беззаперечно його виконувати:

[1119] Інтерв'ю з Войтанович М. М.
[1120] Інтерв'ю з Царик С. С.
[1121] Інтерв'ю з Брич Й. П.
[1122] Інтерв'ю з Гай І. С.
[1123] Інтерв'ю з Тростянською О. В.
[1124] Інтерв'ю з Посівнич І. М.

> Радянська людина не керувала собою, за неї все вирішували[1125].
>
> Плюси радянського життя те, що тримали порядок. Все радянське життя, то були одні негативи. Тільки завдяки тому, що був порядок і жорстка дисципліна, тільки завдяки цьому трималася радянська влада. Брехня, дефіцити, подвійне духовне життя[1126].

Життя було стандартизоване й одноманітне: робота – дім, дім – робота. "Цікавість" кожен організовував собі сам, хто як умів, не афішуючи своїх справжніх зацікавлень:

> …буденне життя не дивувало різноманітністю: олені панували і на светрах, і на хідниках, і на килимах, жінки готували лише два салати – з огірків і помідорів і вінегрет…, пекли лише два торти – білий бисквит і темний медівник, пахнилися лише двома видами парфумів – "Пікова дама" і "Красная Москва…[1127]

Мігранти вважали недоречним трактувати тодішнє життя лише з негативного чи позитивного боку. Вони були молоді й легше сприймали труднощі життя. Кожному з них, хто намагався і хотів чогось досягнути у житті, більшою чи меншою мірою це вдавалося зробити. Радянське життя було прогнозованим і подвійним, вимушено приховували справжні погляди, коли "необхідно було показати на ділі визнання радянських ідеалів життя, а в душі кожен думав собі по-іншому"[1128].

Отже, міграція сільського населення до Львова призвела до його українізації. Про міжнаціональне співжиття мігранти відгукувалися позитивно. Національні відмінності відчувались у різниці суспільного становища осіб різних національностей. У трактуванні соціальних питань мігранти однозначно стверджували про соціальну нерівність. Серед мешканців Львова новоприбулі вирізнялися наполегливістю і прагненням досягти успіхів у житті. Мігранти довший час не могли позбутися сільської вимови, російською мовою майже не спілкувалися. Політикою цікавилися по-різному, свою аполітичність пояснювали одноманітністю політичного життя. Приїжджі користувалися забороненими засобами інформації, слухали іноземні радіостанції і

[1125] Інтерв'ю з Войтанович М. М.
[1126] Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.
[1127] *Лемко І.* Львів подад усе… С. 102.
[1128] Інтерв'ю з Романко О. М.

зазвичай відмовлялися вступати до Комуністичної партії. Львів'яни полюбляли читати радянські журнали, газети "Комсомольська правда", "Літературна газета", "Аргументи і факти", інші передплачували вимушено. Забороненої літератури не читали, за винятком окремих літературних творів. Дозвілля мігрантів із сіл "було цікавим, веселим і дешевим", хоча дещо й одноманітним. Улюбленим місцем їхнього відпочинку був Парк культури та відпочинку ім. Б. Хмельницького. Переселенці з сіл привнесли в місто звичку відвідувати танцювальні вечори, ходили у кіно і театри. З-поміж західноукраїнських міст вихідці зі сіл виділяли Львів як національний осередок, що відіграв важливу роль у збереженні українських традицій і культури. Оповідачі жаліли за радянським життям – за його прогнозованістю, стабільністю, захищеністю, впевненістю у майбутньому, і нарікали на подвійність духовного життя.

Розділ 6

ЗВ'ЯЗКИ МІГРАНТІВ ІЗ СЕЛОМ

Будь-який переїзд, навіть тимчасовий, зумовлює потребу адаптації у новому місці проживання. Пристосовуються на двох рівнях: матеріально-побутовому та соціально-психологічному. Адаптація відбувається під впливом різних чинників: причин переїзду, віку мігрантів, якісних параметрів попереднього і наступного місць проживання й ін. Для переселенців із села визначальним було підтримання контактів із родинними домівками, що прямо впливало на процес їхньої адаптації у Львові.

6.1. Приїзд до Львова

Приїзд до міста залишив у спогадах мігрантів багато різних вражень, які їм важко пригадати одразу. Інколи виїзду зі сіл передували психологічні переживання і страх невідомості[1129]. Люди описували тільки найяскравіші моменти свого переїзду. В перші дні перебування у Львові їм вдавалося помітити лише окремі позитивні й насамперед негативні сторони міського життя. Мігранти відчули відмінності життя в селі й у місті, а тим більше у великому місті. Вони зрозуміли різницю матеріального та духовного розвитку жителів міста і села:

> …(перші враження від Львова. – *Г. Б.*) були страшенно негативні. Сіре місто, страшенно сіре місто, брудне місто, але навіть це не важливо. Я вже мав сильне упередження, бо це є синонім зіпсованості людського духу. При цьому, що людська

[1129] Інтерв'ю з Александру Н. В.

> цивілізація мала б розвиватися цілком іншим шляхом. Крім усього цього, це було ще й комуністичне місто. Ці всі знаки якості, зображення, Ленін, Брежнєв, це все діяло гнітюче. Я дуже радо тікав з міста[1130].

Міграція зумовила різку зміну навколишнього середовища. Сільські мешканці звикли до широких горизонтів, простору, зелені, "чистого повітря і природи". Незвичним для новоприбулих був інтенсивний ритм життя у Львові, в якому відчувалася "якась колотнеча" і давалася взнаки постійна нестача часу. Приїжджі зі села зовсім не знали життя "в тому світі". Сільське життя було сповільненим, там "кожен мав свої обов'язки" й іншою була атмосфера взаємин між людьми. У селі все було таким знайомим ще змалку, мігрантів оточували "всі знайомі люди"; там "знали все і про всіх". У місті ж треба було все пізнавати заново, постійно вчитися чомусь новому; "тут всі чужі, рух дуже, шукали квартиру, думала задушуся тут у Львові"[1131]. Людей гнітила "нервовість" львівського життя, спричинена швидкою й безупинною зміною зовнішніх і внутрішніх вражень, що їх створювало велике місто своєю вуличною штовханиною, швидким темпом і різноманіттям міського життя. Місто привчало мігрантів до точності, прорахованості, пунктуальності.

Після переїзду до Львова давалася взнаки необізнаність життя у великому місті. Інколи в дорослому віці вони приїжджали до Львова вперше. Оповідачі пригадували насамперед страх перед міським ритмом життя і великою кількістю людей, які постійно кудись поспішали:

> Приїхала зі села, а тут високі будинки, яких ніколи дотепер не бачила. Відчувала страх. Всього боялася, не бачила ні трамвая, нічого. Найбільше запам'ятався страх[1132].

> Перше враження? Страх, невпевненість, боязнь, що можу загубитися, шум машин[1133].

Кореспондент польськомовної газети "Trybuna Ludu" ("Народна трибуна") А. Зємільський описав свої враження від Львова середини 50-х років:

[1130] Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.
[1131] Інтерв'ю з п. Анею.
[1132] Інтерв'ю зі Зварич М. М.
[1133] Інтерв'ю з Венгер О. Р.

> …вечір, центр міста… заповнений натовпом, який не вміщається на тротуарах. Багато неонів, перед кіно – стовпище людей, через яке з трудом пробиваються автомашини, що трублять. Трамваї, тролейбуси, багато вуличних сигналів – великий рух. Вулиці освітлені електрикою, деякі трубками із синьо-голубим неприємним світлом. Крамниці з багато виповненими вітринами, внутрі ясні і повні…[1134]

Сільських мешканців, які вперше приїжджали до Львова, вражали масштаби міста. Незвичним було для них "окунутися у ліс мурів". Їхні уявлення про Львів формувалися як про специфічне "кам'яне" місто, у центральній частині якого будинки розташовані надто щільно один до одного, "будинок йшов за будинком". Людей лякали великі обсяги міста і ймовірність у ньому заблукати: "…була настороженою і навіть переляканою, боялася заблудитися"[1135]. Їм було лячно переходити дорогу. Вони на початках не користувалися міським транспортом – боялися помилитися, тому навіть далекі відстані долали пішки:

> …саме найбільше боялася, що десь заїду і не буду знати як виїхати… Завжди іду і думаю, Боженько, а як я трохи в якусь зверну дорогу іншу і піду другою дорогою, я вже не знала як вийти, то як знала одну дорогу – одною дорогою йшла[1136].

Будинки і вузькі львівські вулички видавалися схожими та заплутаними. У центральній частині міста мігрантам не вдавалося нічого запам'ятати. Вони могли кілька разів пройти тією самою вулицею і не розуміти, що вже тут були. Люди пригадували відчай і розгубленість, коли виявлялося, що заблукали. У такі моменти на все життя запам'ятали найменші деталі цієї події. Вони з унікальною точністю пригадували, де і як це відбулося, як їм вдалося віднайти потрібний шлях.

Після кількох днів перебування в місті наляканість зникала. Новоприбулі вивчали спочатку кілька вулиць навколо свого помешкання і місця праці чи навчання, а далі щоразу розширювали коло ознайомлення зі Львовом. Орієнтирами в місті були ринки і різні будівлі, від місця розташування яких знаходили потрібний напрям:

> Зовсім не знали міста, ходили кілька разів навколо Галицького базару, поки знайшли вулицю. Спочатку майже не ходили до

[1134] Культурне життя в Україні… С. 221.
[1135] Інтерв'ю з Колтун М. М.
[1136] Інтерв'ю з Буколовською Л. В.

> міста, а тільки робили і йшли до гуртожитку. Потім трохи пізнали місто, ходили по магазинах…[1137]

Студенти вивчали місто гуртом, ходили вулицями Львова у вільний час:

> …любив у неділю зранку приїхати до Львова і цілий день ходити по Львову, починаючи від Ратуші по радіусу вивчав вулиці… Я Львів знав може краще, ніж львів'яни. Більше того, я любив взяти таксі і замовити поїздку, їхав, дивився, вивчав…[1138]

Деталі перших днів перебування у Львові, яскраві враження від великого міста найліпше запам'ятали підлітки. Сільська молодь, яка їхала в місто цілеспрямовано, щоб здобути освіту чи працевлаштуватись, зберегла менш живописні спогади про приїзд до Львова. Пригадуючи свої перші враження від поїздки у місто, мігранти чітко розрізняли дитячі спогади та згадки про переїзд до Львова вже в дорослому віці. У дитячих спогадах Львів поставав контрастнішим і різнобарвнішим. У цьому віці мігрантам вдалося помітити найтонші дрібниці львівського життя, які ніколи не впадали у вічі заклопотаному повсякденною суєтою приїжджому зі села. Безтурботні підлітки дивувались усьому новому, "великими очима" дивилися на все невідоме, що їх оточувало:

> Все дивувало, дивилася на все. Приїхала зі села, хоча в селі була якась делікатність, але не звертала увагу і на все дивилася. Ходила по місту з роззявленим ротом…[1139]

> Коли перший раз пішли у Парк культури, то всюда заглядували, було незвично, ті качелі[1140].

Дітям завжди хотілося їхати до Львова. У місті їм усе було нове, незвичне, але водночас цікаве. Львів був цікавий усім: цікавими були будівлі, магазини, ринки, транспорт, а особливо трамваї, яких ніколи не бачили і спочатку лякалися. Діти задивлялися на рух міського транспорту, їм було цікаво як у місті все рухається. Багатьом із них запам'яталася їхня перша поїздка трамваєм чи тролейбусом,

---

[1137] Інтерв'ю з Дідух К. О.
[1138] Інтерв'ю з Брич Й. П.
[1139] Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.
[1140] Інтерв'ю зі Сіроєю М. Г., Гук О. С.

коли "тролейбус плавно гойдався по львівській бруківці"[1141]. Дивували мігрантів оголошення й афіші на вулицях Львова, які вони майже всі перечитували. Вони задивлялися на міські вулиці вкриті бруківкою, "не те, що в селі, де вступив, там…, після дощу не можна було перейти"[1142]. Навіть долання відстані від села до Львова, коли за вікном змінювались одне за одним нові міста і села, викликали в підлітків велике захоплення[1143]. Дорога до Львова видавалася далекою і першою ознакою приїзду до міста були не високі будівлі, а трамваї[1144]. Практично кожні спогади сільських школярів про перебування у Львові містили яскраві враження і детальні описи екскурсій у Стрийському парку[1145]. Дітям запам'ятався Парк культури і відпочинку ім. Б. Хмельницького, особливо каруселі.

Мігранти, особливо підлітки, яких "відірвали" від родинного дому, психологічно важко переживали різку зміну навколишнього середовища і біль самотності у великому місті. Вони ніде не почувалися такими самотніми і покинутими, як серед загальної тисняви великого міста. Яскравим свідченням цього була розповідь Н. Д. Бондаренко:

> Львів спочатку дуже не сподобався, був кам'яним. Кам'яні будинки. Ніде не було трави. Багато було квітів. Вулички були надто вузькими, коли їхала в трамваї, то здавалося, що рукою можна дістати товари з вітрин магазинів. Як з неба впала у то місто, бо було зовсім інше сприйняття світу. Було дуже важко звикнути до Львова. Відчувалась чужість. Все було чужим. Страшно хотілося додому, тоді була ще малою. На проспекті Леніна були на дошках оголошень газети, газет тоді ще так не продавали, писали про атомну бомбу в Америці, так собі це запам'ятала, хотіла, щоб та бомба впала і почалася війна, тоді могла би повернутися додому. Пам'ятаю всі вивіски і плакати по місту. Була дисципліна, додому не відпускали. Їздити додому було далеко. Батько інвалід привіз поступати і так залишилася сама. Їздила на кінцеву зупинку трамваю двійки, де був скверик невеликий, але затишний. А головне там була травичка, там було будівництво, далеко чувся гуркіт, але мені було добре, гладила ту травичку і мріяла. Цікаво було, було у

[1141] Інтерв'ю з Кравець І. М., Нагірною І. М.
[1142] Інтерв'ю з Посівнич І. М.
[1143] Інтерв'ю з Шарабурою М. І.
[1144] Інтерв'ю з Ґудзяком Т. М.
[1145] Інтерв'ю з Боднар М. М.

> місті багато квітів. Місто було гарним. Навпроти пл. Митної біля оборонної стіни був гарний годинник з квітів, стрілки годинника теж були з квітів. Два місяці була у Львові, більше не витримала, була ще малою, хотіла додому. Були навіть такі важкі хвилини, що ходила на вокзал і виглядала, коли поїзд приїде, щоб побачити знайомих людей зі села. Втекла додому, говорила батькам вам добре, ви всі разом, п'єте молоко, а я там сама. Коли отримали лист з технікуму про можливість повернутися на навчання, то його порвала і спалила, батькам навіть не показувала, пішла далі вчитися до школи в селі[1146].

Міське життя, висотні будівлі, транспорт не дивували осіб, які вже раніше мігрували. Наприклад, для вихідця зі села, що приїхав до Львова в середині 50-х років після демобілізації з армії:

> …Львів навіть здавався дещо меншим, тоді ще не було дев'ятиповерхових будинків, були тільки триповерхові[1147].

Про львівське життя було відомо й окремим мешканцям віддалених сіл. Сільські діти бували у Львові зі шкільними екскурсіями, які тоді набували загального характеру. Вихідцям із навколишніх до Львова сіл переїзд у місто не видавався чимось надзвичайним. Дехто з них знав місто ще з дитинства. Вони разом із батьками і родичами їздили до Львова, допомагали возити домашні продукти і городину на продаж, їздили за продуктами, яких у львівських магазинах було більше, ніж у селах. Відпускати дітей у місто не було лячно тому, що "тоді часи були інші"[1148]. У місто їздили до родичів, які раніше виїхали зі села:

> Постійно їздила до Львова, приїхати з села в місто не було дивно. Мені місто було все одно, що село[1149].

Цілеспрямовані поїздки не давали змоги побачити все в місті. Звичним було почути від оповідачів: "У Львові вже був/ла, але нікуди не ходив/ла". Тому навіть у дорослому віці міське життя подекуди їх дивувало. Окремі мігранти відразу ж після першої поїздки у Львів хотіли за будь-яких умов тут залишитись:

[1146] Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.
[1147] Інтерв'ю з Солигою І. Ф.
[1148] Інтерв'ю з Присташ Л. М.
[1149] Інтерв'ю з Нагірною І. М.

> Мені дуже сподобався Львів і мріяла, щоб була у Львові. Хай раз чаю на день нап'юся, та щоб була у Львові[1150].

У Львові переселенці пригадували переповнений міський транспорт, коли їм доводилось їздити на підніжках. Вони намагалися більше ходити пішки, щоб не "штовхатися" у транспорті. Новоприбулим мешканцям центральної частини міста надокучав шум транспорту. Їх лякало "багато світла, вогню, людей, шум, суєта", трамваї, які "проїжджали з великим дзвоном"[1151]. Удосвіта люди прокидались від звуків першого трамвая. Цей шум "підняв би з ліжка кожного", він був таким гучним, що стіни тряслися і шибки у вікнах дзвеніли. Мігранти скаржилися на дискомфорт, погіршення стану здоров'я, головний біль і різні інші незручності від шуму "попід вікна". Інтенсивність руху львівського транспорту легше сприймали особи, які мешкали у приміських селах вздовж шосейних доріг. Міське життя було незвичним у перші дні перебування у Львові, далі до нього звикали і не бачили нічого "шкідливого".

Часто вихідці зі села уникали бесід про незручності міського життя, про негативний вплив шуму на вулицях міста, а розпочинали розмову про переваги Львова. Вони розповідали про красу "маленьких вуличок" центральної частини міста, архітектурні пам'ятки. Мігранти пригадували радянський Львів як гарне, повне зелені та квітів місто. На початках вони вдивлялися і дивувались як зелень в'ється стінами львівських будинків. Приїжджим із села Львів завжди був до вподоби, а особливо вечірній, "коли все світилося":

> Люблю зиму і коли ялинки світять через вікна. У селі теж то є, наше село велике і люди живуть заможно…, але люблю освітлений вечірній центр Львова[1152].

> …подобалося, як ввечері йдеш центром і все світилося…[1153]

[1150] Інтерв'ю з Бельз М. Т.
[1151] Інтерв'ю з Муращуком М. М.
[1152] Інтерв'ю з Дудак Н. М.
[1153] Інтерв'ю з Каргут С. Л.

6.2. Поїздки в село

Тісні зв'язки зі селом мігранти підтримували в студентські роки, коли їздили туди щосуботи й щонеділі, проводили там кожні вихідні. Молодь з інших областей мала змогу поїхати туди лише на державні свята і канікули. Особливо часто студенти відвідували домівки в перші роки навчання у Львові. Тоді "була тяга додому"[1154]. Протягом тижня вони не могли дочекатися вихідних, щоб поїхати в село. Сільська молодь важко звикала до життя у Львові, їй хотілося працювати фізично й так відволіктися від навчання:

> Привик робити, а тут сиди. Додому тягнуло, тут у Львові не було що робити[1155].

Інші оповідачі пояснювали свої поїздки в село менш емоційно. Через важкість навчання у Львові їм не було часу думати про село:

> У п'ятницю всі роз'їжджалися по селах, всі їхали, тому і я їхав[1156].

> Вимоги до навчання на вечірніх курсах були високими, мусіла вчитися в суботу і в неділю[1157].

Мігрантам завжди хотілося у село. У місті їм бракувало сільського життя:

> Люблю село, люблю на землі працювати[1158].

> До села дуже тягнуло, так любила село. Зі села вийшла, тому так тягнуло[1159].

> …там земля, хотілося працювати на землі. Просто запах землі. Ти йдеш – пахне… ніби якісь найдорожчі парфуми паризькі[1160].

Деякі стверджували, що "до самого села не тягнуло, але тягнуло до родичів у селі", до колег, які приїжджали на вихідні додому. Інколи

1154 Інтерв'ю з Войтанович М. М.
1155 Інтерв'ю з Шарабурою М. І.
1156 Інтерв'ю з Гогошею Д. З.
1157 Інтерв'ю з Макарухою І. І.
1158 Інтерв'ю з Граб І. Й.
1159 Інтерв'ю з Тимків В. П.
1160 Інтерв'ю зі Сусак О. Д., 1935 р. н. у м. Городенка Івано-Франківської обл., до Львова приїхала в 1977 р., зап. 7.11.2005.

бажання відвідати село їм навіть важко пояснити. У село їздили як тільки з'являлася можливість. Мігранти підтримували тісніші зв'язки зі селом за умов позмінного працевлаштування і близького розташування родинних сіл до Львова, що давало змогу їздити кілька разів на тиждень. Хоча й тоді за браком часу їхали туди не частіше, як один-два рази в тиждень. Перешкодою щотижневих поїздок була далека відстань. Переселенці з віддалених сіл Львівської й інших областей відвідували рідні села один-два рази в місяць, а то й рідше. Їх ображало те, що на вихідні всі роз'їжджалися по селах, а їм доводилося залишатися у Львові. З цього часу вони не любили самотності.

У село мігранти їхали допомагати рідним по господарству. Насамперед вони приїжджали влітку і восени допомагати батькам обробляти наділи колгоспного поля:

> До села нас тягнуло, але головне те, що треба було помогти батькам льон рвати і восени буряки копати[1161].

> Спочатку у Львові було незвично жити, було совісно, що в селі стільки роботи, а ти сидиш в місті[1162].

> Коли приїхав, то хотілося вже набутися, затриматися, наробитися в селі[1163].

Усі намагалися приїхати в п'ятницю ввечері, щоб у суботу цілий день працювати. У віддалені села мігранти добиралися навіть у ночі, а зранку вже "бралися до роботи". Праця на землі позитивно впливала на прибулих зі Львова. Однак декому з них зараз більше до вподоби село взимку, коли там є менше фізичної роботи. Непоодинокі випадки, коли в селі не було великого господарства і батьки не були залучені до колгоспної роботи, тоді допомога мігрантів у селі була незначною[1164]. Інші не любили працювати на землі тому, що батьки їх до цього не привчили. Вихідці з села, які виїхали до Львова всією сім'єю і залишили в селах будівлі й присадибні ділянки, приїжджали щороку їх обробляти. У село вони їхали "садити город, збирати малину, на опеньки...". Оскільки не було власного поля, то невеликі ділянки землі виділяли мігрантам їхні родичі в селі. Урожай з цих

[1161] Інтерв'ю з Каргут С. Л., Нагірною І. М.
[1162] Інтерв'ю з Гай І. С.
[1163] Інтерв'ю з Чорним І. Ф.
[1164] Інтерв'ю з Макарухою І. І.

"городців" забезпечував їх овочами в місті. Мігранти не мали власного поля в селі і це віддаляло їх від сільського життя.

Зменшення поїздок оповідачі мотивували важкістю навчання і праці у Львові, створенням власних сімей і постійним браком вільного часу. Нове коло знайомих і друзів у Львові відволікали молодь від думок про село. Постійне зменшення поїздок у село чітко помічали маятникові мігранти, які їздили туди спочатку щодня, раз на два дні, а потім все рідше і рідше. Визначальним у зменшенні поїздок було створення власних сімей і найважливіше – отримання житла у Львові. Проживання приїжджих у гуртожитку чи винаймання приватних квартир робило їх менш прив'язаними до міста, давало змогу в будь-який момент переїхати в інше місто чи повернутися назад у село. Власне житло у Львові змушувало людей задуматися над усвідомленням себе вже постійними мешканцями міста і поволі віддаляло їх від села.

Вагома причина поїздок у село – проживання батьків, інколи дітей дошкільного віку. Вони їхали туди частіше, коли "було ще до кого їздити, батьки ще жили"[1165]. Суперечливою була думка оповідачів про те, що в село хотілося їхати, туди їх "тягнуло", але водночас вони їхали туди вимушено до батьків, за продуктами. Якщо замолоду батьків відвідували рідше, то літній вік і смерть одного з батьків змушували їхати в село щотижня. Провідати батьків і хоча б чимось їм допомогти вони вважали своїм обов'язком:

> Все своє життя всі суботи і неділі віддав селу. Спочатку часто їздили до моїх батьків, потім, коли вони повмирали – до жінчиних, бо їх треба було до старості дотримати. До села треба було їхати, тому їздили. Мусіли їхати[1166].

> Знала, що мушу їхати, бо батьки чекають[1167].

Якщо старенькі батьки переїжджали до Львова або повмирали, у селі не було близької родини, то мігранти взагалі відмовлялися від поїздок у село. Окремі з таких мігрантів продали батьківські садиби і повністю втратили зв'язок зі селом. Вони відвідували села лише у великі релігійні свята і зазвичай для того, щоб помолитися на могилах близьких:

[1165] Інтерв'ю з Романко О. М.
[1166] Інтерв'ю з Солигою І. Ф.
[1167] Інтерв'ю з Костик А. А.

> Доки жили батьки в селі, то приїзд у село був повноцінним. Існували традиції приїжджати в село на свята. Після смерті батьків зв'язок зі селом втратився. Зараз їду в село лише на могилу батьків[1168].

У поїздках значні труднощі становила недостатня кількість транспортних засобів, особливо автобусів. Виділений державою транспорт не забезпечував потреб людей, які у великій кількості щотижня виїжджали в села. У вихідні дні, особливо на початку і в кінці робочого тижня, автобуси й електропоїзди були переповнені. Оповідачі з навколишніх до Львова сіл зазначали, що не було проблем із транспортом. Ці незручності менше відчували мігранти, які користувалися залізницею. Рейсові автобуси не могли вмістити всіх пасажирів:

> Сполучення було дуже погане. В село їздив маленький автобус, коли не зайшов, то і не поїхав, деколи мусів вертатися назад додому зі сусіднього села[1169].

Переповнений транспорт не був причиною відмови від поїздок. Квитки в села інших областей купували заздалегідь. У щільно заповнених автобусах їхали навіть "на одній нозі":

> …227 км їхав стоячи і при чому не виходив тому, що зайти в автобус було неможливо, так багато людей їхало. Але попри то, радість від приїзду додому не зменшувалася[1170].

Невдала спроба "запхатися" в потрібний автобус змушувала людей шукати інші способи дістатися до села. Втомленість від дороги "тоді не відчувалася, бо були молоді"[1171]. Використовували попутний транспорт, долали значну відстань пішки:

> Від автобуса до села йшли 12 км пішки через ліс[1172].

> Тяжко було добиратися до села, але все рівно їхали додому, до батьків…[1173]

[1168] Інтерв'ю з Ґудзяком Т. М.
[1169] Інтерв'ю з Каргут С. Л.
[1170] Інтерв'ю з Присяжним П. І.
[1171] Інтерв'ю з Войтанович М. М.
[1172] Інтерв'ю з Кулинич І. І.
[1173] Інтерв'ю з Дідух К. О.

Проїзд був недорогий і його вартість не була перешкодою поїздкам у село. Стандартною була фраза мігрантів: "Автобусів було мало, але вони були дешеві". Попереднє придбання дешевих, за оцінками оповідачів, проїзних квитків залізницею давало змогу їм їздити в село хоч щодня:

> …білет поїздом на місяць коштував 1 руб. 20 коп., можна було їздити щодень[1174].

> …якщо квиток поїздом коштував 0,50 крб., то місячний – лише 4 крб., тому багато доїжджало[1175].

Мігранти проводили в селах майже весь свій вільний час. У студентські роки туди виїжджали на час літніх канікул, а після працевлаштування проводили відпустки. Профспілки львівських підприємств виділяли працівникам путівки[1176]. Наприклад, у 60-х роках щороку близько 200 працівників паровозовагоноремонтного заводу проводили відпустки в будинках відпочинку і санаторіях[1177]. Мігранти здебільшого відмовлялися від отримання путівок. Вони працювали навіть без відпусток, наприклад, щоб швидше отримати житло у Львові[1178]. Дехто з них протягом життя відпочивав тільки в селі, де за постійною фізичною працею мав змогу відпочити від "втомленості життям" у великому місті[1179].

Зв'язки мігрантів із селом швидко відновилися на початку 90-х років. Перестали працювати підприємства Львова, не виплачували заробітну плату, інфляція, відсутність засобів для існування і мігранти виживали з обробітку невеликих ділянок землі в селі[1180]:

> Хліба не було за що купити. Люди не мали грошей, а село є селом, посадив бульбу і маєш що їсти. Коли б не село, то місто не вижило б[1181].

1174 Інтерв'ю з Граб І. Й.

1175 Інтерв'ю з Гогошею Д. З.

1176 *Леонідов Г.* Робітник пішов у відпустку // Вільна Україна. 1961. № 292 (5594). 15 грудня; *Кривошапка О.* Літо – час відпочинку // За технічний прогрес. 1961. № 40 (678). 23 травня.

1177 *Борецький Л., Чомко С.* Так відпочиватимуть робітники // Заводський гудок. 1965. № 23 (398). 12 червня.

1178 Інтерв'ю з Каргут М. І.

1179 Інтерв'ю з Дідух К. О., Нагірною І. М.

1180 Інтерв'ю з Гук О. С., Дудак Н. М., Присташ Л. М.

1181 Інтерв'ю з Нагірною І. М.

Розпочалася зворотна міграція львів'ян у села не лише за продуктами, а й на постійне місце проживання. Поверталися, коли був зв'язок зі селом, коли "було ще до кого і до чого повертатися". За умов приватної власності на землю дехто з них, особливо особи старшого віку, прагнули отримати якомога більші наділи поля, вели домашнє господарство і відчували себе господарями.

6.3. Релігія

Релігійні свята мігранти намагалися святкувати в селах. Провести Різдво і Великдень з рідними в селі "то було святе". На Різдво, особливо на Великдень, окремі райони Львова "вимирали". Мігранти виїжджали зі Львова сім'ями. Окремі з них за весь час проживання у Львові жодного разу не святкували тут Різдва чи Великодня, а завжди їхали "додому". Обов'язкове відвідування батьків у селі на свята ставало звичкою. Частіше туди їздили безсімейні молоді особи, які на свята у Львові почувалися самотньо, адже "коли був сам, то не міг сам святкувати"[1182]. Зі створенням власних сімей мігранти більше часу проводили у Львові і святкували тут. Окремі з них перший день свят проводили у Львові, а інші – в селах. Переселенці вважали своїм обов'язком відвідати могили близьких у селі. Вихідці з далеко розташованих від обласного центра сіл не бачили сенсу в поїздках на один-два святкові дні, хоча більшість із них усе ж таки хоча б на один день, але їхали.

Прагнення провести релігійні свята лише в селі переселенці мотивували тим, що в місті не відчувалась святкова атмосфера. У селах зберігались українські традиції й звичаєвість, які в місті "пригнічувалися" і святкували приховано. Після переїзду мігранти з часом втрачали сільські навички підготовки і святкування релігійних свят. У Львові забороняли колядувати біля ялинки, тому:

> …на коляди все їхали в село[1183].
>
> …у місті поставили ялинку і все, а в селі – і вертеп, і колядники, поколядуєш досхочу[1184].

[1182] Інтерв'ю з Войтанович М. М.
[1183] Інтерв'ю з Нагірною І. М.
[1184] Інтерв'ю з Засінчуком Т. П.

> У Львові колядували, але тут не так, у селі якось все простіше, свята більш урочистіші[1185].

Святкові дні в місті проводили у домівках, відвідували близьких родичів і рідко знайомих. Свято в місті відчувалося лише приготуванням святкових страв. Мігрантам у селі "затишніше, спокійніше, цікавіше, приємніше". Релігійні свята святкувала кожна оселя. Ознакою сільського свята була зустріч усієї родини. Перебування там більше нагадувало свято, яке відчувалося у всьому, навіть "запахами" в повітрі:

> На свята у Львові пішов до церкви, прийшов і вже у квартирі, нема святкового настрою, а в селі – пішли на цвинтар, співи біля церкви, звичаї[1186].

Святкувати релігійні свята забороняли. Традиційна фраза мігрантів: "Релігія була заборонена". Серед населення проводили постійну атеїстичну пропаганду. Періодичні видання переповнювали статті на атеїстичну тематику, антирелігійні анекдоти, публічні звернення зі зреченнями релігійних переконань, статті-сповіді колишніх священиків і єговістів[1187]. На Різдво забороняли ялинки в оселях, їх треба було викинути протягом двох-трьох днів після Нового року. У Великодню п'ятницю до плащаниці ходили пізно вночі й то про це дізнавалися[1188]. Паски освячували потайки, несли їх у звичайних сумках або в кошиках, які ховали в сумках і діставали лише в церкві. Розповісти про релігійні свята і поділитися враженнями про святкування мігранти могли у вузькому колі добре знайомих їм людей, здебільшого таких самих вихідців із сіл. Один із оповідачів подав свої спостереження змін у ставленні радянської влади до релігії:

> Після Вітчизняної війни радянський режим не був ще таким жорстким, як вже у кінці при розпаді. Спочатку так ще не знущалися над релігійними обрядами, а вже при кінці, не знаю, що сталося, коли вчителі стояли біля церков і не впускали з дітьми до церкви. Греко-католицькі церкви були закриті.

[1185] Інтерв'ю з Качмар Л. І.

[1186] Інтерв'ю з Боднар М. М.

[1187] *Мартиняк В.* Чому я не вірю в бога // Львівсільмашівець. 1959. № 13 (88). 1 квітня; *Пронь В.* Исповедь // Заводський гудок. 1963. № 2 (275). 18 січня; *Егоров В.* От тьмы к свету // Заводський гудок. 1963. № 5 (278). 8 лютого.

[1188] Інтерв'ю з Ференцом В. М., Присташ Л. М.

> Єдиною вірою було православ'я. Всі ходили до однієї церкви і православні, і греко-католики, і росіяни, і українці[1189].

Контроль над релігійним життям посилювався під час великих релігійних свят. Учнів зобов'язували навідуватися до школи, приносити макулатуру; організовували "Зарніци" – ігри на військову тематику, які проводили на природі[1190]. На Різдво і Великдень учителі чергували біля церков, проводили комсомольські рейди для виявлення там учнів. Таку можливість вони використовували, щоб самим помолитися в церкві. Як зазначали оповідачі, в якийсь період вчителі виганяли школярів із церкви, потім їм це заборонили і вони лише спостерігали та фіксували присутніх. Мігранти пригадували дитячі спогади з "жахливими" розповідями вчителів про отруєння пасками, їхні розпитування про колядників-школярів. Малолітнім школярам важко було зрозуміти, чому в школі говорили про заборону релігії, а вдома батьки робили все навпаки. Лише з часом вони зрозуміли, що треба жити подвійним життям:

> Вчителька розказувала про заборону святкувати, але усі знали, що вона прийде додому і буде варити кутю, закриють вікна і будуть вечеряти. Всі знають, що святкуватимуть, але ніхто не подає вигляду, що знають. Всі все знали, але говорили, що це не так[1191].

Заборона релігії, наприклад, не діяла на вихованих у релігійних традиціях дітей-вихідців зі сіл, які навчалися і проживали у львівській школі-інтернаті й вечорами за звичкою потайки молилися[1192].

Святкові дні зумисне робили робочими, організовували різні масові поїздки, щоб люди на свята не були з родиною. У суботу перед Великоднем проводили суботники, присутність на яких була обов'язковою[1193]:

> …Пам'ятаю в 1975 р. на Великдень треба було йти на роботу. Я стала, заплакала, думала не піду, а потім подумала виженуть з роботи. І мусіла йти, бо троє дітей було на голові[1194].

1189 Інтерв'ю з Солигою І. Ф.
1190 Інтерв'ю з Присташ Л. М.
1191 Інтерв'ю з Ґудзяком Т. М.
1192 Інтерв'ю з Колтун М. М.
1193 Інтерв'ю з Гай І. С.
1194 Інтерв'ю з Наугольник М. С.

> Не пішла на суботник у великодню суботу, тому отримала догану, хотіли навіть виключити з комсомолу[1195].

Мігранти святкували здебільшого Різдво і Великдень, коли масово не виходили на роботу, на що адміністрація подекуди навіть не звертала уваги[1196]. У село вони завжди їхали на свята, які припадали на вихідні. У селі мігранти частіше святкували Великдень, ніж Різдво, бо він припадав на неділю. Різдвяні свята відбувалися серед робочого тижня і приїжджі не мали змоги виїхати зі Львова. Це використовували вихідці з Львівської області за умови добре налагодженого транспортного сполучення зі селами. На Святвечір після роботи й навчання їхали в села. Повечерявши й наколядувавшись досхочу, цього ж вечора або вдосвіта наступного дня поверталися до Львова.

Більшість мігрантів стверджували, що до церкви не забороняли ходити. Церкви у Львові діяли і люди мали змогу їх відвідувати. Вони не акцентували уваги на конфесійній належності церков. Приїжджі могли зайти і помолитись у будь-якому діючому храмі Львова. Загалом відвідування церков не афішувалося, туди ходили приховано. Багато з сучасних діючих церков були закриті або діяли як архітектурні пам'ятки. Серед відкритих церков мігранти перелічували св. ап. Петра і Павла, собор св. Юрія, Преображенську, Успенську, св. Георгія по вул. Короленка, св. Миколая, св. Параскеви П'ятниці, на Сихові та Левандівці. У районі сучасної вул. Володимира Великого до початку тотального житлового будівництва були "гарна маленька церква і цвинтар", які зруйнували[1197]. Мігранти ходили у римо-католицький катедральний храм Успіння Пресвятої Діви Марії, їх там інколи було більше, ніж місцевих поляків. Окремі з них відмовлялися йти до православних церков у Львові, а відвідували катедральний храм, у якому греко-католицьким священикам, за їхніми словами, дозволяли служити українською мовою. Інші туди не ходили, мотивуючи це не труднощами зі знанням польської мови, а не розумінням "відправи польською, завжди а́мен, та й а́мен"[1198]. У великі свята у Львові зайти до церкви було важко, вони були переповнені[1199].

[1195] Інтерв'ю з Гай І. С.

[1196] ДАЛО, ф. Р–1572, оп. 1, спр. 43, арк. 76.

[1197] Інтерв'ю з Присяжним П. І.

[1198] Інтерв'ю з Гук О. С.

[1199] Інтерв'ю з Дудак Н. М., Бутраком І. М., 1940 р. н. у с. Дидятичі Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова переїхав 1963 р., зап. 20.11.2005.

Приїжджі намагалися ходити до церкви в селі, де релігійні заборони були менш відчутними, ніж у Львові. Вони робили це також для своєї безпеки – у сільській церкві був незначний ризик зустрітися з львівськими колегами по роботі й уникнути доносів керівництву[1200]. У Львові вихідці з сіл відвідували церкви, які були далеко розташовані від місця проживання чи праці. Сільська церква була "рідною, мальована; зайшла в церкву, в яку ходила ще в дитинстві і так було легко, добре"[1201]. Їм бракувало такого відчуття у львівських церквах. Інші говорили, що не могли піти в селі до церкви, бо бракувало часу. На свята вони приїжджали на один-два дні й не встигали піти до церкви. Окрему групу становили мігранти, які через часті поїздки в село не відвідували Святої Літургії ні у Львові, ні в селі. Переселенці помічали відмінності у виявленні побожності в селі й у Львові: селяни відвідували церкву заради людського ока, а у великому місті люди не зналися між собою і до церкви йшли з власної волі[1202].

Попри постійну атеїстичну пропаганду люди дотримувалися релігійних традицій і, на думку оповідачів, навіть більше святкували й ставились до релігії ліпше, аніж зараз. Релігії завжди дотримувались, хоча вважалося, що всі переконані атеїсти; говорили про заборону релігійних святкувань, але всі знали, що прийдуть додому і святкуватимуть. Люди жили подвійним життям – усі про все знали, але говорили, що це не так. Зараз церкви відкриті і релігія дозволена, але мігрантам видається, що все відбувається нещиро. Вони пояснюють це релігійним вихованням у селі й тим, що тоді "заборонене більше хотілося":

> Тепер все дозволено, але до церкви не ходять[1203].
>
> Тоді не впускали, але самі бігли. Паску, лозу, віночки святили, все святкували[1204].

Мігранти були віруючими людьми. Більшість із них брали шлюб у церкві, хрестили дітей. З цією метою вони їхали у сільські церкви,

[1200] Інтерв'ю з Бойко Н. Г., 1950 р. н. у м. Буськ Львівської обл., до Львова приїхала 1968 р., зап. 7.10.2005.
[1201] Інтерв'ю з Гук О. С.
[1202] Інтерв'ю з Назарчук О. І.
[1203] Інтерв'ю з Нагірною І. М.
[1204] Інтерв'ю з Чорним І. Ф.

а мешканці сіл – до Львова. За це отримували догани й інші покарання[1205]. Великою провиною було хрещення дитини. Люди вінчались і хрестили дітей таємно без реєстру священиками записів. Два рази в рік записи церковних книг звіряла державна служба[1206]. В 70-х роках щороку лише офіційно фіксувалося близько 4 тис. (32 %) охрещених дітей і 1 тис. (9 %) молодих пар, які брали шлюб[1207]. Релігійними були робітники автобусного заводу[1208]. У 1978–1979 рр. понад 30 працівників цього заводу (найбільше з-поміж усіх підприємств міста) взяли участь в обрядах вінчання і хрещення, 4 вступили у духовну семінарію, багато носили ікони в документах[1209]. Попри атеїстичну пропаганду радянські мешканці нелегально виготовляли і продавали ікони[1210]. В оселях їх приховували за шафами на стінах. У 80-х роках мешканці Львова носили золоті хрестики[1211].

Релігійність мігранти вважали рисою менталітету західних українців. Вони здебільшого не переймалися звинуваченнями у релігійності і застосуванням до них відповідних санкцій – головно звільнення з місця праці. Більшість із приїжджих "були роботягами, а роботязі що – виженуть із одної роботи, то буде інша"[1212]. Проблем із пошуком роботи не було, але вихідці зі сіл цінували постійність місця праці. Відвідування церков залежало особисто від волі кожної людини, від виховання у релігійних традиціях. Навчені змалечку ходити до церкви мігранти продовжували це робити у Львові. На думку оповідачів, до церкви забороняли ходити лише тим, хто не хотів іти, а хто мав бажання – завжди знаходив нагоду помолитись. Без жодних пересторог ходили до церкви особи старшого віку. Менше контролювали релігійність безпартійних "простих робочих". Інші для уникнення "доносів" до церкви не ходили або робили це рідко. Відвідування церков загрожувало насамперед учнівській і студентській молоді, учителям і партійним працівникам. Багато з них дотримувалися релігійних

[1205] *Єгоров Г.* Таємний шлюб // Ленінська молодь. 1963. № 17. 12 травня.
[1206] *Matyukhina A.* W sowieckim Lwowie... S. 67.
[1207] ДАЛО, ф. П–53, оп. 19, спр. 9, арк. 134; оп. 20, спр. 1, арк. 37.
[1208] *Бойцов В.* Не калічити душі дітей // Львівський машинобудівник. 1968. № 5 (808). 29 січня.
[1209] ДАЛО, ф. П–53, оп. 15, спр. 22, арк. 20; оп. 20, спр. 1, арк. 38.
[1210] ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4530, арк. 1–3; спр. 5505, арк. 33.
[1211] Прикраса чи… // Ленінська молодь. 1984. № 102 (5429). 25 серпня.
[1212] Інтерв'ю з Нагірною І. М.

традицій: на Святвечір вечеряли за заслоненими шторами, а у Великдень передавали посвятити паски сусідам, родичам чи знайомим. Були випадки шантажу високих посадових осіб, використовуючи відомості про церковний шлюб і хрещення дітей[1213].

Мігранти зналися з греко-католицькими священиками в підпіллі. Їхні діти підпільно проходили катехизацію, яка відбувалася у визначених оселях або власних домівках. Часто катехизацію проводили монахині. Батьки разом з дітьми брали участь у катехитичному навчанні:

> …Нас так доля звела, що ми познайомилися з греко-католицьким майбутнім священиком в підпіллі. Він працював у нас на заводі [радіомедичної апаратури] ревізором, такий внутрішній ревізор для проведення ревізій своїх. …і він нас познайомив з греко-католицькими священиками… До нас приходила монахиня і вчила релігії. …приходила місяць, вона так насичено це все, основи розказала, що ми й самі слухали батьки. Моєї коліжанки дочка, сусідка, коліжанки сестра, четверо їх ходило. Приходили до нас, це було в нас в дома. Потім було причастя в нас вдома… Боялися… Отця Будзінського, був такий, його заарештували, день перед тим ми були в нього на Великодній сповіді… Якби нас там застали, то, напевне, я б полетіла з інституту, і в школі були б проблеми, напевне виключили б з піонерів. Знали, але ризикували…[1214]

6.4. Сусіди, родичі та друзі-вихідці з сіл у Львові

Інтенсивна міграція зі сіл зумовила значний наплив сільських мешканців до Львова. Особи, які раніше виїхали до Львова, допомагали новоприбулим землякам у місті. Частенько приїжджі потрапляли в середовище таких самих сільських, що, з одного боку, спрощувало їхню адаптацію у Львові, з іншого, – робило її тривалішою. Мігранти, які товаришували з львів'янами, швидше "входили" в міське середовище.

У центральній частині Львова вихідці з сіл проживали по-сусідству

[1213] ЦДАГО, ф. 1, оп. 24, спр. 4733, арк. 45–55.
[1214] Інтерв'ю з Орлевич Н. Д.

з різними людьми: приїжджими зі Сходу, корінними львів'янами, особами, які раніше приїхали зі сіл і такими ж мігрантами, як вони. Як сусіди вони жили "добре, але особливих дружніх стосунків не було, не було дружби і не було ворожнечі"[1215]. Національна належність сусідів не відігравала суттєвої ролі, важливими були їхні моральні якості. Звично було почути від оповідачів:

> Сусіди були і українці, і росіяни, і білоруси, і євреї, і не було ніякої національної різниці[1216].

Нові житлові квартали Львова здебільшого заселяли мігранти зі сіл. У вихідні більшість мешканців цих районів виїжджали в села, що перешкоджало налагодженню контактів. Тісніші сусідські взаємини підтримували ті, які залишалися в місті. Приїжджі з села загалом не намагалися налагоджувати дружні взаємини з сусідами. Вони дбали про свої квартири і здебільшого не цікавилися станом під'їзду будинку. Новоприбулі знали окремих сусідів, віталися, але жили скрито і без потреби не контактували:

> …всі сусіди були заводчани, не дуже зналися, були знайомі, але особливо не дружили[1217].

> Добрий день, добрий день, тай пішли. Не було бажання спілкуватися, а для чого?[1218]

> Так, щоб ходили одні до одних як у селі, того нема[1219].

Інколи протягом життя у Львові мігранти не знали своїх сусідів:

> Сусідів нема. …крім кількох, нікого не знаю, хоча вже прожив більше 20 років[1220].

Приїжджі зазначали, що у Львові їм не пощастило мати таких сусідів, як у селі, а сусідські взаємини в місті не такі щирі:

> В місті про сусідів нічого не знаєш. Так просто не підеш до них на свята колядувати, кожен закрився в своїй квартирі[1221].

[1215] Інтерв'ю з Романко О. М.
[1216] Інтерв'ю з Войтанович М. М.
[1217] Інтерв'ю з Кулинич І. І.
[1218] Інтерв'ю з Костик А. А.
[1219] Інтерв'ю з Гай І. С.
[1220] Інтерв'ю з Брич Й. П.
[1221] Інтерв'ю з Качмар Л. І.

У селі контакти з сусідами були тісніші, селяни задіяні у праці в сільському господарстві, мали спільні зацікавлення, більше втручалися в особисте життя односельчан. У місті люди замкнутіші, прагнуть недоторканості приватного життя[1222]. У великому місті неможливо знати всіх, а тим більше підтримувати контакти з усіма, тому кожен замикався у собі, в колі своєї родини і найближчих знайомих.

Дружні взаємини складалися лише з окремими найближчими сусідами. Їм настільки довіряли, що залишали ключі від оселі, просили доглянути за помешканням під час відпусток, відчинити двері дітям, коли ті приходили зі школи. Якщо були "добрі" сусіди, то можна було ненадовго вийти з квартири і не закривати дверей[1223]. Спільне проживання у гуртожитках робило взаємини інколи нестерпними. Мешканці гуртожитків були різними, а всім доводилося "зживатися разом". Люди боялися залишати там гроші й цінні речі.

На думку приїжджих із сіл, колись їхні взаємини з сусідами були ліпшими, ніж зараз, а "сусіди були доброзичливіші". Окремі з них мали домашні бібліотеки й охоче ділилися ними, допомагали приїжджим студентам у навчанні[1224], радили як подолати життєві труднощі, разом організовували спільні святкування:

> Допомагали сусіди в житті, підказували як жити дальше[1225].

> Сусіди тоді всі трималися одного, разом на подвір'ї справляли свята – виносили столи і якісь забави робили, якось так більш… згуртовані були[1226].

Деякі змушені були змиритися з зацікавленнями своїх сусідів-сільських мігрантів. Не сприяли налагодженню сусідських взаємин різниця у віці та життєві цілі:

> Квартиру отримали із будівельної організації, але з будівельниками нічого спільного не мали. Вони мали інші інтереси – щось купити, щось продати, випити, а дальше розмова не йшла. Фізично завжди допомогли, але були не до книжки[1227].

[1222] Інтерв'ю з Куник С. Р.
[1223] Інтерв'ю з Дудак Н. М.
[1224] Інтерв'ю з Боднар Ф. М.
[1225] Інтерв'ю з Солигою І. Ф.
[1226] Інтерв'ю з Давидович М. Я.
[1227] Інтерв'ю з п. Анею.

Знання міського життя, родичі і друзі у Львові сприяли скорішій адаптації в місті. Більшість приїжджих зазначали, що не мали родичів і знайомих у Львові, тому після переїзду не сподівалися на підтримку. Не завжди родичі в місті мали змогу допомогти новоприбулим. Своїх близьких, які виїхали до Львова раніше за них, вони не розглядали як таких, що могли їм чимось допомогти. Приїжджі насамперед потребували житла, якого їхні родичі й самі спочатку не мали.

У Львові мігранти намагалися підтримувати контакти з друзями серед колишніх односельчан. Можливості для цього в них були обмежені. Вони проживали й працювали у різних районах Львова, "всі були порозкидані" і мали змогу бачитися лише в транспорті під час поїздок у село. Між собою мігранти спілкувалися більше в селі. Короткі зустрічі були емоційнішими, ніж часті та тривалі. Приїжджі допомагали один одному влаштуватися на роботу, вступити у навчальний заклад. Простежувалась тенденція до земляцтва. Оповідачі наголошували, що їхніми друзями були майже завжди вихідці з сіл, серед львів'ян товаришів було мало. З багатьма з них мігранти й досі підтримують дружні взаємини.

6.5. Сім'я, діти, школа в контексті зв'язків із селом

У дослідженні сімейного життя мігрантів після переїзду до Львова простежувалися дві тенденції. По-перше, переважна більшість колишніх селян у Львові створювала власні сім'ї також з вихідцями з сіл, незважаючи на те, що шлюб із львів'янами передбачав матеріальну вигоду – отримання львівської прописки та житлове облаштування в місті. По-друге, спотерігалася тенденція до різкого зменшення кількості дітей у сім'ях мігрантів. Якщо сільські сім'ї були багатодітними й у батьків переселенців було троє і більше дітей, то львівські родини складалися з однієї, а в більшості випадків – двох дітей. Траплялися й винятки, коли, наприклад, мігранти-одинаки мали двох, але не більше дітей.

За браком вільного часу й сприятливих умов для проживання у Львові мігранти віддавали малолітніх дітей на виховання батькам у село. Там вони перебували до досягнення шкільного віку. Своє

рішення переселенці мотивували так: хороші природні умови проживання в сільській місцевості, свіжі продукти, не такий інтенсивний транспортний рух[1228]. Діти проводили літні канікули в селі і перед початком чергового навчального року їх привозили до Львова. Багатьом із них не хотілося їхати в місто. Зі селом у них пов'язані найліпші дитячі спогади.

Віддавати дітей у село мігрантів змушували короткий термін декретної відпустки і труднощі з влаштуванням у дитсадки. У 70-х роках матерям на догляд за дитиною давали лише два місяці, виплачували так звані до пологові і після пологові в сумі по 170 крб., а далі за власним бажанням вони могли отримати неоплачувану річну відпустку. У дитячих садках перебували навіть піврічні діти. З початку 80-х років термін декретної відпустки збільшився до півтора року. Дитсадків не вистачало, були черги. Дітей віддавали не в найближчі дитсадки, а у ті, де були вільні місця; вимушено влаштовували у російськомовні дошкільні заклади. Це призводило до спізнень на роботу. За таких обставин мігранти наважувалися залишати малолітніх дітей без догляду самих у дома:

> …кожного разу, повертаючись додому, дивилася чи вікна не чорні, закопчені від диму, потім чи нема запаху диму в під'їзді, заходила в квартиру, чула голоси дітей, бачила ноги, руки цілі, не поламані і тільки потім заспокоювалася[1229].

У Львові діяли цілодобові дитсадки, в яких діти перебували протягом тижня, додому їх забирали лише на вихідні. Діти настільки там звикали, що не хотіли йти з батьками. Попитом користувалися заводські дитсадки, які утримували на кошти підприємств. Діти, які жили в селі, не хотіли відвідувати дитячі садки, але "у селі не було кому їх доглядати, всі працювали в полі, тому завів у садок і клопотів не маєш"[1230].

Вибір школи для навчання дітей залежав від місця її розташування й уподобань батьків. У Львові діяло багато російськомовних шкіл. За словами оповідачів, росіяни вважали за потрібне навчати своїх дітей у російських школах. Якщо поблизу була українська школа, то дітей записували у віддалені російські. Елітними були окремі російсь-

[1228] Інтерв'ю з п. Анею.
[1229] Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.
[1230] Інтерв'ю з Кутницькою Л. А.

кі школи. У Львові діяли дві польські школи. Мігранти-українці зі східноукраїнських областей і міжнаціональні російсько-українські подружжя також надавали перевагу російській мові навчання дітей. Вивчення української мови залежало тільки від волі батьків[1231]. На думку переселенців, знання обох мов було "природним явищем" і ніхто не приділяв цьому надмірної уваги.

Багато галичан вважало прийнятним навчати дітей у російських школах. До цієї родини відразу "зростала довіра", діти мали змогу "зробити кращу кар'єру". Їх ще з дитинства навчали російської мови, "це було елітно, а українська школа була ненадійною"[1232]. До того ж система шкіл з російською мовою навчання пропонувала ліпшу освіту – російські школи мали більші приміщення, краще обладнання, ширший вибір предметів. Щоб здобути хорошу освіту, треба було знати російську мову і мігранти розуміли потребу її вивчення:

> Дитину віддала у російськомовну школу, бо виходила з практичних мотивів – українську мову і так знатиме, бо розмовляє у побуті. Думала, нехай дитині буде легше, може їй це пригодиться. Настільки російська мова культивувалась[1233].

Незважаючи на переваги, які надавали російській мові, більшість дітей мігрантів навчалася в українських школах. Вони наголошували, що самі навчалися в українських і дітей у Львові хотіли навчати тільки в українських школах. Друзями їхній дітей були здебільшого також українці-діти вихідців зі сіл, адже в школах новозбудованих районів навчалися лише "свої". Діти мігрантів позитивно відгукувалися про своїх однолітків. На думку одного з оповідачів, вони надавали перевагу вивченню німецької мови як іноземної:

> …Знаєте була така певна різниця у Львові. У Львові школи були розділені. Були елітарні школи з іноземними мовами і, можливо я помиляюся, але було так, що сільські діти ходили до німецьких шкіл елітарних, тоді коли ця золота молодь (діти радянських діячів. – *Г. Б.*) ходила в англійські і французькі. Я думаю, що це була традиція, для тих дітей, що виїхали зі села та мова була мовою високої культури…[1234]

[1231] Інтерв'ю з Нагірною І. М.
[1232] Інтерв'ю з Ґудзяком Т. М.
[1233] Інтерв'ю з Федиш О. М.
[1234] Інтерв'ю з Грицаком Я. Й.

Усі переселенці беззаперечно стверджували, що їхні діти вже справжні львів'яни, вони народилися і виросли у Львові. Малолітніми діти їздили в село частіше, їх виховували там, але "жодних сентиментів до села в них не існує". Діти переселенців більше урбанізовані, ніж цього хотілося б батькам. У дорослому віці в селі їм нецікаво. Вони їдуть туди лише "в гості", відпочити, або ж взагалі відмовляються від поїздок. Вони не розуміють, що таке любити працювати на землі[1235]. Мігрантам подекуди доводиться змушувати їх їхати в село:

> Львів'яни і тільки, у село їдуть як туристи. У село дітей витягнеш на свята і то з тяжкою бідою[1236].

> Зараз не хочуть абсолютно, то дуже рідкість, то таке, аж мушу кричати, сваритися, а так вони не хочуть їхати ніяк[1237].

Приїжджі наводили паралелі між власним дитинством та вихованням дітей і стверджували, що "міські діти" не цінують фізичної праці й зароблених грошей, довше живуть дитинством, сільські ж діти дорослішають швидше.

Простежувались відмінності в обізнаності з сільським життям старших і молодших дітей мігрантів. Ті, хто народилися у Львові, але зростали й проводили щорічні літні канікули в селі, зберегли тісніші контакти з селом. Вони часто відвідують село, навчені й люблять працювати на землі, вважають себе львів'янами, але хочуть за межі міста. Окремих із них, незважаючи на те, що вони народилися у Львові, мігранти можуть назвати "сільськими дітьми"[1238]. Хоча трапляються й винятки. Наприклад, наймолодша дитина в сім'ї мігрантів всупереч вмовлянням батьків покинула львівську школу і виїхала проживати й продовжувати навчання в селі[1239]:

> Старша виросла в селі, ходила там до школи, тому любить село, землю, господарство, коли приїде в село, то зразу біжить до лісу. Молодша народилася у Львові, тому цього не любить, рідко їздить в село, є вже точно львів'янка[1240].

[1235] Інтерв'ю з Біль М. М.
[1236] Інтерв'ю з Засінчуком Т. П.
[1237] Інтерв'ю з Гусар С. В.
[1238] Інтерв'ю з Тростянською О. В.
[1239] Інтерв'ю з Дідух К. О.
[1240] Інтерв'ю з Гай І. С.

Місто не дає змоги нащадкам переселенців думати про село, сентименти до нього з'являються тільки під час перебування за межами міста:

> Я люблю село. І найяскравіші спогади дитинства пов'язані із селом, куди мене вивозили на літо. Я й тепер люблю їздити на село, і запах сіна, молока, старої клуні, запах корів і гною продовжує п'янити. Але в селі, а не у Львові[1241].

На прив'язаність дітей до сільського життя прямий вплив мало підтримання зв'язків із селом їхніми батьками. Загалом молодші діти сільського життя не знали, а про бажання онуків мігрантів відвідати село взагалі не могло бути й мови. Нащадки вихідців зі сіл вважають образливим, коли їх не зараховують до львів'ян.

6.6. Адаптація

Пристосування сільських мігрантів у Львові, яке вони ототожнювали з періодом звикання до міста, охоплювало один-два, а інколи не менше п'яти-десяти років їхнього життя в місті. Найважче доводилося новоприбулим протягом першого року перебування у Львові:

> Це була своєрідна боротьба за виживання фізичне і духовне, потрібно було виживати в умовах великого міста[1242].

Людей наповнювало відчуття втрати, браку чогось; їм завше хотілося туди, де народилися. Вони не могли адаптуватися до міського способу життя, змалку звикли "жити на просторі, допомагати батькам по господарству, працювати на землі"[1243]. У Львові почувалися вільними, але самотніми, адже свобода ніде так виразно не відчувається, як у штовханині великого міста. Їм хотілося повернутися назад у село, але зупиняла думка: "А що робити в селі?" Мігрантам потрібний був час, щоб пізнати переваги міського життя. Адаптацію ускладнювало незнання міста, важкість навчання і праці у Львові. З іншого боку, постійна зайнятість і брак часу не давали змоги думати про село:

[1241] *Винничук Ю.* На руїнах тамтого Львова // http://www.zaxid.net/article/8525/.
[1242] Інтерв'ю з Чайкоською Г. Я.
[1243] Інтерв'ю з Ґудзяком Т. М.

> Зранку йшла на роботу і ввечері приходила. Не тужила за селом, бо не було часу[1244].

Молодь швидше звикала до змін після переїзду:

> Молоді ми легко подолали той психологічний бар'єр після переїзду вже на другому році життя в місті. З часом до всього звикли і ніяких негативних наслідків не було. Ми були молоді, час минав швидко і якось це пережили[1245].

"Легко" відбувалася адаптація мігрантів із навколишніх до Львова сіл, які ще з дитинства досить часто бували в місті. У Львові їм не було "мало місця, мало повітря". До села їх не тягнуло, а хотілося до міста, де "були концерти в парку, змагання"[1246]. Тоді не було нічого дивного в тому, щоб поїхати до Львова і влаштувати там своє життя. По-різному адаптувалися особи різної статі, мігранти стверджували про швидшу адаптацію до міського життя жінок, аніж чоловіків[1247]. Швидко адаптувалися особи, які раніше вже мігрували, наприклад, служили в армії:

> Перебуваючи 2 роки в казармі, людина підготувала себе до гіршого. Життя у казармі було щось середнім між гуртожитком і тюрмою. Коли проходиш через таке, то будь-які інші обставини не видаються такими важкими[1248].

"Відірвана" від батьків сільська молодь не була готовою до самостійного життя у місті. Позбавлені "маминої ласки і татових турбот", їм було важко адаптуватись у Львові. Випускники сільських шкіл спочатку "були невдахами; не вміли приготувати їжу, попрати, купити продукти"[1249]. Зате навчання їм вдавалося легше, ніж старшій за віком молоді.

На якісні показники адаптації впливало місце проживання мігрантів у Львові. Менш відчутно зміни після переїзду давалися взнаки мешканцям околиць Львова. Вони привносили в місто сільський уклад життя, обробляли невеликі ділянки землі поміж висотними будівлями:

1244 Інтерв'ю з Каргут М. І.
1245 Інтерв'ю з Боднар Ф. М.
1246 Інтерв'ю з Присташ Л. М.
1247 Інтерв'ю з Присяжним П. І.
1248 Інтерв'ю з Чорним І. Ф.
1249 Інтерв'ю з Чорним І. Ф.

> …у Львові, відчуваю себе точно як в селі. У Львові мали власний будинок і власне господарство, тримали корову, поросята, кролики і кури[1250].

Так новоприбулі уподібнювали своє життя у Львові до сільського. Їхня адаптація в місті була лише частковою. Вони ніколи так і не стали повноцінними мешканцями великого міста. Приїжджі воліли весь час проживати на окраїні та їздити в центральну частину міста лише у разі потреби. Атмосфера "старого міста" їх втомлювала. Вони важко звикали до "львівського повітря":

> Шум, люди… Чисто психологічно тяжко, виросла в Карпатах. Після літніх канікул чи відпустки місяць боліла голова, я і діти ночами не могли спати. Настільки Львів давався взнаки, настільки була різниця в повітрі[1251].

Важко доводилося тим, хто вперше приїхав до Львова і був поселений у "ту кліточку" (квартиру. – *Г. Б.*). Тривалий час прибулі зі села звикали до інтенсивного руху міського транспорту і постійної потреби бути уважними на вулицях міста. Вони протиставляли проживанню у Львові наповнене спокоєм сільське життя. Окремі мешканці сіл відмовлялися виїжджати на постійне місце проживання до Львова, мотивуючи своє рішення тим, що не можуть вижити у міському шумі. Не заважав цьому старший вік мігрантів, при поїздках у Львів деякі з них ще замолоду не полюбили місто.

Практично не було випадків повернення людей у село через неможливість адаптуватися у Львові. Мігранти наголошували, що людина живе з надією на ліпше і до всього звикає, тому й вони звикли до життя у Львові. На початках робили це вимушено. Багато з них після закінчення навчання планували повернутися назад у село, а дехто навіть хотів покинути навчання:

> …виросла дитиною більше сільською і більше, як сказати, до батьків так привченою. …казала, що залишу технікум. Я не рахую, що то дуже добре, що я залишилася у Львові, можливо, в селі було б краще…[1252]

Вони не мали бажання залишатися в місті, а життя у Львові видавалося їм тимчасовим:

[1250] Інтерв'ю з Лісовим О. І.

[1251] Інтерв'ю з Цабан О. М.

[1252] Інтерв'ю з Тростянською О. В.

> Дуже привикла до села. Навіть не уявляла, що житиму у Львові, хоча мої батьки ще раніше виїхали до Львова… Це, мабуть, такий потяг людини до свого[1253].

Переваги міського життя й часткова адаптація у Львові не могли втримати в місті всіх:

> Колега по роботі мав у Львові тільки сім'ю, а вся родина була на Закарпатті, виїхав назад, хоч вже привик до Львова, але його Ба́тьківщина була там[1254].

Зі Львова мігрували через труднощі матеріального облаштування і переваги, які пропонували молодим спеціалістам у районних містах і селах.

Поїздки в село ускладнювали адаптацію приїжджих у Львові. Мігрантів "тягнуло" в село; їм туди постійно хотілося, навіть після створення власної сім'ї й отримання окремого житла у Львові. Вони вважали село своєю домівкою. Там мігранти відпочивали. Поїздки "додому" давали змогу "набиратися повітря, сил і енергії знову на тиждень"[1255]:

> Село подобається тим, що весною все зазеленіє, все цвіте, все таке пахуче, зозуля кує. Село є свіжіше. Майже все життя прожила у Львові, але хочеться в село. Літом поїду в село, вийдеш собі на своє подвір'я, зелена травичка, лавочка, сусіди[1256].

З іншого боку, львівське життя було цікавим для новоприбулих, вони відчували його насиченість і свою потрібність у місті. Аналізуючи міграцію зі села, респонденти зазначали про певні позитивні наслідки. У місті мігранти ставали вільними від дріб'язковості, забобонності і монотонності сільського життя:

> Ніколи не був прив'язаним до села і землі, ніколи не був селянином, село було тільки місцем народження… Зараз, приїжджаючи в село, відпочиваю, тішуся спокоєм, хоча у молодшому віці у селі втомлювала скука, монотонність і буденність сільського життя. У місті все кипить і бурлить, все відбувається швидко, відчувається ритм життя. Не скучав за домом, там було скучно[1257].

[1253] Інтерв'ю з Царик С. С.
[1254] Інтерв'ю з Кравцем І. М.
[1255] Інтерв'ю з Войтанович М. М.
[1256] Інтерв'ю з Дідух К. О.
[1257] Інтерв'ю з Муращуком М. М.

Життя у великому місті вабило мігрантів свободою, не було всюдисущого контролю односельчан і їхніх осуджень:

> …в селі тебе обов'язково обмовлять, обов'язково хтось про когось говорить, обов'язково щось там комусь не сподобалося. … там ти не так став, не в то ся вбрав. А як ти тут – велике місто, тебе тут ніхто не знає. Тобі ніхто не давить на психіку…[1258]

Місто змінило мігрантів і їхнє ставлення до села. У Львові їм була до вподоби "добра" робота, комфортні умови проживання, наявність закладів відпочинку. В зрілому віці вони задумувалися над недоліками і позитивами сільського життя, а замолоду, після переїзду до Львова, бачили в селі лише добре:

> Я люблю місто… Мені в селі холодно. …люблю отой вулик, люблю залетіти в свій вулик. Мені тут тепло, мені тут затишно, мені тут добре[1259].

Тепер мігранти звикли до життя у Львові і не прагнуть повернутися в село. На запитання про можливість зворотної міграції оповідачі дають суперечливі відповіді. У Львові їх тримає незадовільний стан здоров'я чи інші вагомі причини. Вони стверджували, що навіть при великому бажанні через свій старший вік і важкість сільської праці не можуть туди повернутися на постійне місце проживання:

> У селі треба робити, а віддачі нема. Як не як у Львові є жива копійка, а в селі тільки наробишся[1260].

Переселенців наповнює ностальгія за тодішнім селом; пізнавши міського життя, їм "хочеться ідилії українського, але водночас із цивілізаційними надбаннями, повертатися до ціпа і мотики не хочеться"[1261]. Окремі приїжджі старшого віку зазначали, якщо би були створені необхідні умови для життя у селі (хата, допомога дітей чи родини при обробітку землі), то не задумуючись виїхали б туди[1262].

[1258] Інтерв'ю з Назарчук О. І.
[1259] Інтерв'ю з Назарчук О. І.
[1260] Інтерв'ю з Нагірною І. М.
[1261] Інтерв'ю з Чорним І. Ф.
[1262] Інтерв'ю з Граб І. Й.

6.7. Чи стали мігранти львів'янами?

Мігранти з сіл по-різному оцінюють своє проживання у Львові. Деякі називають себе вже львів'янами, інші ніколи себе такими не вважали і, за їхніми словами, не вважатимуть. Дехто не розуміє поняття "львів'яни" і вкладає в нього різне значення:

> …Що значить бути львів'янкою? Якщо мені хтось розкаже, що таке львів'янин чи львів'янка, які їх специфічні риси характеру, специфічна якась поведінка, чи щось… Особисто я живу вже у Львові… 30 років і не можу дати якоїсь такої конкретної характеристики[1263].

Для переселенців львів'яни – це насамперед особи, які тривалий час проживають у Львові, мають власне житло, адаптувалися до міського способу життя і частково або повністю втратили зв'язки зі селом. Безперечне підтвердження можливості називатися львів'янином – факт народження у Львові. Відмінним у розумінні приїжджих зі сіл є, з одного боку, зарахування себе більше до "міського" чи "сільського", з іншого, – трактування львів'янами чи не львів'янами. Типовим є приклад, коли мігранти не називають себе селянами і не вважають львів'янами. Важливе значення в їхній ідентифікації відіграє факт наявності батьків у селі і підтримання зв'язків зі селом. Є різні терміни проходження адаптації від первинної початкової фази відразу після переїзду до Львова до її повного завершення, ознака якої – досягнення стану психологічного комфорту[1264] і змога називатися львів'янами. Якщо на адаптацію в місті треба було зазвичай від 1 до 5 років, то для того, щоб вважатися львів'янами, минуло значно більше часу, який навіть умовно важко визначити. У кожному індивідуальному випадку під впливом найрізноманітніших об'єктивних і суб'єктивних чинників це відбувалося по-різному. В одних це "пройшло само собою, непомітно", забрало від 10 до 15–20 років після переїзду до Львова, іншим для цього забракло навіть усього життя. Мали вплив вік мігрантів, час перебування у Львові, якість умов проживання у Львові та в селі, особисті вподобання й переконання й ін.

Значну групу сільських мігрантів у Львові становлять особи, які однозначно і цілком повністю зараховують себе до мешканців Львова.

[1263] Інтерв'ю з Совин Н. О.

[1264] *Зайончковская Ж. А.* Новоселы в городах… С. 20.

Вони мотивують свої твердження насамперед тим, що вже тривалий час прожили у Львові й не мають сприятливих умов для повернення в село. Втративши зв'язки зі селом, вони рідко виїжджають за межі Львова, а львів'янами почали вважатися з часу отримання власного помешкання. Повноправними мешканцями міста вони ставали після одруження чи заміжжя з львів'янами. До цієї думки мігрантів підштовхують також колишні односельчани, які зараховують їх до приїжджих зі Львова і називають "львівськими панами". Вони помічають заздрість односельчан, яким не пощастило виїхати в місто:

> Відчуваю себе львів'янкою, …коли приїжджаю в село, то пані львівська приїхала[1265].

Виїзд сільської молоді до Львова в юному віці та тривале перебування в середовищі великого міста зумовили те, що самі мігранти помічали як вони змінювалися під впливом міста. Один із оповідачів наголосив: "Вважаю себе львів'янином, бо мислю так, як львів'яни"[1266]. Приїжджі з сіл стверджували, що у Львові "перебудовується навіть сама психологія людини, не тільки мислення, а й саме життя людини"[1267]. На зарахування прибулих до львів'ян впливала тривалість їхнього проживання у Львові:

> Я звикала дуже довго, напевно, років десять. У мене все-таки було протягом цього часу велике бажання вернутися в село. Я себе в душі відчувала жителем села. Але зараз, якщо мені поставити це питання чи я хочу переїхати в село, то, напевно, я б цього не бажала. Чому? Тому, що надто багато років вже прожила в місті і я вже змінилася внутрішньо, я вже себе не відчуваю сільським жителем, я вже себе відчуваю там гостею…[1268]

Значно більше сільських мігрантів почуваються львів'янами лише частково. Вони стверджують, що є львів'янами, водночас наголошують – львів'янами-вихідцями зі села. Для них село і сільське походження стоять на першому місці. Вони ніколи не забудуть того, що народилися в селі, а львів'янами стали через втрату зв'язків зі селом

[1265] Інтерв'ю зі Шпаковською Б. М.
[1266] Інтерв'ю з Лісовим О. І.
[1267] Інтерв'ю з Присяжним П. І.
[1268] Інтерв'ю з Татух Н. В.

здебільшого після смерті батьків[1269]. Приїжджі вболівають за долю сучасного їм села, незважаючи на втрату зв'язків з ним, за змогою їздять туди[1270]. Вони наголошують, що жодна особа не зможе назвати їх "корінними львів'янами". Такими можна вважати лише їхніх дітей, які вже тут народилися. У селі такі мігранти почуваються найліпше. Село протягом усіх років проживання у Львові було їхнім "домом", а запитання чим же для них є Львів залишається без відповіді.

Більшість приїжджих із села не вважають себе львів'янами, а вихідцями з села, де народилися і зростали. Їм важко пояснити чому після стількох років життя у Львові вони так і не стали повноцінними мешканцями міста. Здавалось би, що офіційно зареєстровані особи у Львові повинні називатися львів'янами, та не всі мігранти відчували себе такими:

> …проживаю у Львові і не можна сказати, що не є львів'янином, хоча себе ним не вважаю[1271].

Інші мотивують перевагу в собі "сільського" тим, що народилися і найліпші роки свого життя – дитинство та юність – провели в селі:

> Народилася в селі, то яка з мене львів'янка, просто тут живу[1272].

> …почувати себе львів'янкою, потрібно тут народитися. … Коли спілкуюся з дійсно корінними львів'янами старшого покоління, я їм розказую про свої стежки, річки, а вони мені про свої балкони, двори і зміни, які проходили в них на очах, про що я розказати не можу[1273].

Навіть ті, що прожили більшу частину свого життя у Львові й втратили будь-які зв'язки зі селом, не схильні вважати себе львів'янами. Окремі з них категорично відмовляються трактувати себе львів'янами і вважають, що після стількох років життя у Львові залишилися такими ж самими:

1269 Інтерв'ю з Гук О. С.
1270 Інтерв'ю з Боднар М. М., Нагірною І. М.
1271 Інтерв'ю з Гогошею Д. З.
1272 Інтерв'ю з Кутницькою Л. А.
1273 Інтерв'ю з Неділько М. М.

> Зараз мені 74 роки, вважаю себе пристарілою людиною. Зараз у село їду дуже рідко, може родичі в селі мене б навіть не впізнали. Не вважаю себе міщанином, бо не маю високої посади. Схильний до думки, що є селянином[1274].

Не вважають себе львів'янами вихідці з навколишніх до Львова сіл, які підтримують тісні зв'язки зі селом, і допускають зворотну міграцію.

Доволі багато мігрантів пов'язують своє майбутнє зі селом і планують там доживати свого віку:

> Львів'янкою не відчуваюсь. Вважаю себе сільською, бо люблю село. Завжди хотіла бути у селі. Коли б була можливість, то купила б хату в селі. Живу селом. Навіть коли б мала кімнатку і піч, щоб опалювати, зараз покинула б Львів. Мала б котика, песика, курочку, бо це люблю[1275].

Окремі переселенці не приховують і не соромляться свого сільського походження, а, навпаки, наголошують на ньому:

> Горджуся, що є зі села, село дало мені дуже багато. Є люди, які соромляться сільського походження. Якщо, колись червоніла, коли говорила сільською мовою, то тепер горджуся, що її ще пам'ятаю[1276].

Однак життя у Львові не минуло для них безслідно і вони небайдужі до цього міста. Мігранти не можуть довго перебувати в селі. Там їм бракує "львівського" життя:

> Коли є у селі, то при згадці про Львів серце стрепенеться[1277].

До окремої групи належать особи, які не можуть однозначно зарахувати себе до жодної з зазначених категорій мігрантів. Насамперед це стосується мешканців приміських сіл і осіб, які постійно доїжджають до Львова:

> Я є і тим, і тим, бо село близько до Львова, навчання у львівській школі, тому для мене Львів і село є одним і тим же[1278].

> …село, що і Львів як одне можна сказати ціле[1279].

[1274] Інтерв'ю з Солигою І. Ф.
[1275] Інтерв'ю зі Зварич М. М.
[1276] Інтерв'ю з Ґудзяк О. Б.
[1277] Інтерв'ю з Бондаренко Н. Д.
[1278] Інтерв'ю з Гай І. С.
[1279] Інтерв'ю з Біль М. М.

За усіма зовнішніми ознаками ці мігранти – жителі міста, а духовно залишаються ще селянами. Вони ніколи не задумувалися над проблемою ідентифікації, яка для багатьох з них ще й досі залишається неактуальною. Вони нібито стоять на межі – не вважають себе львів'янами і не можуть назватися сільськими мешканцями, або називають себе так і так[1280]. Типове для них висловлювання: "Коли у Львові, то вважаю себе львів'янином/львів'янкою, а коли їду в село, то – сільським/сільською". Їм "добре і тут, і там": у Львові краще, комфортніше, а в селі важче, бо там немає сприятливих умов для життя. Якщо б об'єктивні чинники змушували цих осіб залишити Львів, то вони б не задумуючись повернулися в село.

6.8. Особливі сільські та міські традиції привнесені зі сіл і набуті у Львові

Постійний зв'язок нових львів'ян із селом сприяв привнесенню до Львова витривалих в умовах радянських заборон народних сільських традицій. Мігранти дотримувалися сільської звичаєвості по-різному – хтось більше, хтось менше – головно в домашньому побуті. Як і в селі, у Львові в неділю вони ходили до церкви, святкували релігійні свята, дотримувалися народної обрядовості. Новоприбулі привносили в місто традиції релігійних святкувань і переймали нейтральну з ідеологічного погляду новорічну звичаєвість, яка тривалий час залишалася незмінною. Внаслідок сільської міграції серед мешканців Львова утверджувалися нові новорічні звичаї, наприклад, "посівання зерном", не припинялися різдвяні колядування і вертепи[1281]. Під впливом вихідців із сіл нащадки мігрантів з Російської Федерації і Східної України частково переймали святкування релігійних свят. Обізнаність прибулих із сіл у народних і релігійних традиціях давала їм певну перевагу серед інших мігрантів у Львові[1282].

У поєднанні сільських і урбаністичних традицій формувався сучасний фольклор Львова[1283]. Громади мігрантів стали сприятливим

[1280] Інтерв'ю з Тростянською О. В.

[1281] *Харчишин О.* Трансформація фольклорної традиції… С. 166.

[1282] *Matyukhina A.* W sowieckim Lwowie… S. 77, 84.

[1283] *Харчишин О.* Новочасний фольклор Львова: творення, функціонування, специфіка репертуару // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. Київ, 2002. Вип. 2 (5). С. 435–437.

середовищем культивування українського пісенного фольклору й національної сільської кухні. На кожному святкуванні переселенці з села співали народних пісень. Популярними серед них були мотиви з кінофільмів; "співали різне, основне, щоб пісня була душевною"[1284]. Колишні мешканці сіл вирізнялися умінням організовувати застілля, добре готували і випікали печиво. Вони дотримувалися традиції подавати перед гарячими м'ясними стравами розсіл чи борщ[1285]. Приїжджі ділилися рецептами приготування страв. Мігрантка зі Сколівського району Львівської області, наприклад, продовжує у Львові сімейну традицію готувати у неділю галушки з тертої картоплі[1286]. Переселенці з Польщі, яких багато в околицях Львова, навчили "міських" варити пісний квас із столового буряка з грибами і борщ з вушками на Святий вечір[1287]. З цікавістю мігранти слухали різні традиції святкування релігійних свят, церемонії проведення весільних і похоронних обрядів.

Новоприбулі привносили властиву сільським мешканцям специфіку мислення, звички, старанність і бажання чогось досягти в житті. Вони вирізнялися вихованістю і скромністю, тоді як "місто завжди було більше розпусним"[1288]. У Львові приїжджі зберегли навички сільської праці, любов до землі, які й тут були їм корисні. Як і селяни, вони не замислювалися над отриманням зиску від повсякденної праці. Деякі з них жили за принципом – у житті треба вміти робити все, але всього не робити. Сільською є звичка турбуватися про завтрашній день, накопичувати матеріальні кошти і думати не лише про найближче майбутнє, а й на перспективу. "Міські", на думку оповідачів, легше витрачають зароблені гроші. У селі їх привчали вшановувати пам'ять національних героїв, наприклад, мігранти зі с. Зашків Жовківського району Львівської області завжди пам'ятають про свого земляка Є. Коновальця[1289]. Середовище великого міста однак не давало змоги новоприбулим виявляти всі сільські звички:

> Сільське є в мені, принесла це до міста, але не використовую в місті, в місті не буду вечером на вулиці співати[1290].

1284 Інтерв'ю з Романко О. М.
1285 *Matyukhina A.* W sowieckim Lwowie… S. 68.
1286 Інтерв'ю з Цабан О. М.
1287 Інтерв'ю з Присташ Л. М., Совин Н. О.
1288 Інтерв'ю з Войтанович М. М.
1289 Інтерв'ю з Граб І. Й., Королишин Г. В.
1290 Інтерв'ю з Говорухою Л. Т.

Після переїзду мігранти намагались якнайбільше запозичити в місті. У Львові вони вперше скуштували невідомі їм раніше страви, напої, овочі і фрукти, які полюбляють і досі; здобули навички консервувати продукти на зиму, "у селі це простіше – бочка квашених огірків і капусти"[1291]. Працюючи на львівських підприємствах, приїжджі набували технічні навички. Вони навчилися пити каву і ходити у львівські кав'ярні й ресторани, святкувати дні народження замість іменин, брали участь у "сабантуях", які організовували у місцях праці[1292]. Серед запозичених "міських" свят мігранти перелічували насамперед Новий рік і День міста Львова. У їхню звичку входило відвідувати кінотеатри, цирк, концерти, футбольні матчі й ін. В місті приїжджі "вчилися культури":

> Не знали їсти вилкою і ножем. У селі головне – не бути голодним…[1293]

> …навчилися їсти ножем і вилкою, салфеткою користуватися[1294].

У місті мігранти поповнили свій словниковий запас і зрозуміли значущість української літературної мови. Місто привчало їх брати участь у громадському житті:

> Львів вчить бути більш свідомою, духовнішою, цього не почерпнула у селі[1295].

Вони переймали міський спосіб життя і змінювали своє ставлення до життя, відчули матеріальний достаток і зрозуміли, що можна "жити для себе": відпочивати, займатися цікавими справами, а не лише постійно фізично працювати. Крім поліпшення матеріального добробуту, мігранти зазначали, що мали змогу самовдосконалюватись, самоутверджуватись. Міське існування зумовлювало прагнення вирізнятися серед загалу невідомих їм людей. Завдяки увазі інших вони почати цінувати себе, усвідомлювати, що займають певне місце в суспільстві. Життя у Львові вимагало більшого самоконтролю, а в селі воно регламентувалося засадами громади. У місті запозичували й негативне – шкідливі звички та невихованість.

1291 Інтерв'ю з Муращуком М. М.
1292 *Matyukhina A.* W sowieckim Lwowie… S. 43–45, 61.
1293 Інтерв'ю зі Зварич М. М.
1294 Інтерв'ю з Ґудзяком Т. М.
1295 Інтерв'ю з Ґудзяк О. Б.

Переселенці здебільшого не осмислювали свій переїзд. Вони не задумувалися над тим, що їм вдалося привнести зі села і запозичити у Львові, а розповідали те, що спадало їм на гадку. Колишнім селянам властива своєрідна невизначеність; від одних цінностей, норм відштовхуються, але вони ще неподолані і частково виявляються у поведінці, мисленні, а до інших ще не прийшли, повністю не опанували, не інтерпретували. Мігранти стверджували про схожість їхнього життя у селі й у Львові, тому не помічали ніяких сільських і міських звичок. Міське життя не було новиною для людей з навколишніх до Львова сіл. Окремі з приїжджих зазначали, що після переїзду до Львова зовсім нічого "не почерпнули", не пригадували запозичення міських традицій. У місті мігранти, навпаки, втрачали таке характерне для села відчуття святковості, "духовності" під час релігійних свят:

> Міська сім'я, вона була більше замкнутою, недоброзичливою… Відвідували театр, кіно, дозволяли собі розваги, маючи кошти, і тим самим відчувався той дискомфорт, я не відчувала в них тої радості, якої переживали ми в селі[1296].

Вихідці з села наголошували на відмінності села тоді і сьогодні. На сучасному етапі межа між містом і селом є умовною, село отримує великий обсяг інформації, а сільських мешканців, які приїжджають у Львів, важко відрізнити від львів'ян. Частково це є наслідком сільської міграції, яка зміцнила зв'язки Львова зі селом.

Отже, після переїзду мігранти поставали перед потребою адаптації до нового, спершу чужого для них міського середовища. Відірвані від села вони вимушено пристосовувалися до міського життя, і це пристосування було складним, особливо в соціально-психологічному аспекті. Приїзд у Львів супроводжувався страхом і боязню загубитись у великому місті. Люди важко звикали до міського шуму та галасу. Яскраві враження перших днів перебування у Львові залишилися у дітей та підлітків і менше в мігрантів старшого віку. Новоприбулі зберігали тісні зв'язки зі селом, при змозі їздили туди щотижня. Контакти зі селом були тісніші в студентські роки, зі створенням сімей і отриманням житла їздили рідше. Вагомою причиною поїздок у село було проживання батьків і близької родини. Зв'язки мігрантів зі села-

[1296] Інтерв'ю з Гадомською О. Я.

ми зміцнювала їхня релігійність. Усі великі релігійні свята приїжджі проводили в колі батьків і родини в селі. Практично не було випадків зворотної міграції через неможливість адаптуватися у Львові. Для пристосування до міського життя мігрантам треба було 1–2, а інколи навіть до 10 років. Завершальний етап повної адаптації – визначення себе львів'янами. Результати інтерв'ювання засвідчили перевагу у Львові осіб, які вважали себе мешканцями міста, але не львів'янами. Вони заселили нові житлові мікрорайони на околицях міста, рідко відвідують його центральну частину, продовжують зберігати тісні зв'язки зі селом, і, відчувши переваги міського життя, не прагнуть повертатися на постійне місце проживання в село.

ВИСНОВКИ

Переїзд мешканців сіл і містечок західноукраїнських областей до Львова в другій половині 50–80-х років XX ст. був головним джерелом поповнення населення міста. Щороку до Львова приїжджало 30–37 тис. осіб, виїжджало 23–30 тис., у місті залишалося від 3–4 до 10 тис. нових жителів. Склад мешканців Львова помітно поповнився мігрантами протягом 60-х, на початку 70-х і 80-х років. Кількість населення міста в 1959–1989 рр. збільшилась з 410,7 до 786,9 тис. осіб, тобто на 376,2 тис., а приріст внаслідок міграцій становив близько 230 тис. осіб (понад 60 % усього приросту). Географія приїжджих охоплювала здебільшого Львівську і меншою мірою інші західноукраїнські області, серед яких помітно вирізнялися Тернопільська, Івано-Франківська, Волинська і Хмельницька. За віковими характеристиками це були молоді особи віком 16–24 років, безсімейні, представники обох статей.

Переселення селян до Львова умовно можна поділити на два етапи. Перший етап тривав з 50-х до початку 60-х років і характеризувався домінуванням трудової міграції. Тоді з села виїжджали переважно з метою працевлаштуватися у Львові й отримати вищі, ніж у селі заробітки. Мігрували сімейні особи середнього і навіть старшого віку, здебільшого чоловіки, залишивши сім'ї в селах. Переселення ускладнювали труднощі зі здобуттям колгоспниками паспортів, потрібних для виїзду. З 60-х років розпочалась якісно відмінна від попередньої інтенсивна міграція до Львова сільської молоді здобувати освіту. Головно це були випускники сільських шкіл, яких не приваблювала перспектива залишитися у селі і працювати в колгоспному господарст-

ві. Вони прагнули вирватися з села в місто, яке відкривало широкі можливості для здобуття освіти і подальшого працевлаштування. Ситуацію, яка склалася в тодішньому селі, доповнювали сприятливі для переїзду обставини у Львові. Місто розвивалося як потужний промисловий й освітньо-культурний західноукраїнський центр і приваблювало сільських мешканців.

Важливе місце займала трудова маятникова міграція. Доїжджали не лише вихідці з навколишніх до обласного центру сіл, а й мешканці віддалених населених пунктів. Маятникова міграція була зручною за умов налагодження транспортного сполучення і позмінного працевлаштування. Траплялися випадки, коли на львівських підприємствах працювали майже цілими селами. Людей возив спеціально виділений для цього транспорт. Врахування маятникової міграції жителів навколишніх територій, які доїжджали на роботу / навчання до Львова, але мешканцями міста не були, дає підстави стверджувати, що в кінці 80-х років населення Львова становило 1 млн осіб, з яких близько 200–250 тис. були маятникові мігранти. Доїжджати було вигідно селянам. Позмінне працевлаштування давало змогу зберігати в селах присадибні ділянки, отримувати в місті досить добрі заробітки і не перейматися житловими проблемами. Маятникові мігранти залишалися селянами в місті і це позначилося на привнесенні "сільського" до Львова.

Після переїзду колишні селяни стикалися з реаліями радянського життя в місті – потребою отримати львівську прописку, освіту, роботу, власне житло, необхідні побутові умови й ін. Крім матеріально-побутового облаштування, виникали проблеми і з соціально-психологічною адаптацією до життя у великому місті, про які мігранти до переїзду навіть не здогадувалися. Житлова проблема була і залишилася найважливішою для приїжджих у Львові. Вони винаймали приватні квартири, проживали в гуртожитках і лише протягом десяти й більше років отримували власне житло. Важко було прописатися, щоб отримати роботу. Довкола центральної частини міста швидкими темпами будувалися нові житлові квартали радянського типу, подекуди заселені тільки мігрантами з сіл. Власне житло у Львові мало вагоме значення і впливало на соціально-психологічну адаптацію переселенців – давало змогу усвідомити себе повноцінним мешканцем міста, а його отримання і створення сім'ї ставало тим рубежем, що призупиняв часті поїздки в село і не допускав зворотної міграції.

У Львові переселенці відчули всі недоліки радянської системи соціально-побутового забезпечення. Постійними були черги за дефіцитними продуктами харчування, імпортним одягом, предметами побуту й ін. Типова ситуація – створення видимості відсутності товарів у магазинах. Безрезультатні намагання купити потрібну річ змушували вдаватися до приватних домовленостей і переплачувати за товари. Радянське суспільство жило за принципом взаємних послуг. Звичними були розмови про те, де можна домовитися чи щось переплативши дістати ("по блату", "по знайомству", "з-під прилавка"). Для декого з приїжджих соціально-психологічна й культурна адаптація в місті виявилася легшою, ніж вирішення матеріальних проблем.

Навчання та працевлаштування не становило суттєвих труднощів. Сільська молодь становила більшість студентів середніх спеціальних навчальних закладів Львова, поєднувала працю з навчанням на вечірніх і заочних відділеннях. Більшість мігрантів не ставила собі високих освітніх і професійних цілей, хоча й була працьовитою, наполегливою, цілеспрямованою, прагнула досягнути успіху. У вищі навчальні заклади вони вступали здебільшого на технічні, природничі спеціальності й рідко на гуманітарні, одиниці – в Медичний інститут. Вихідці з сіл становили суттєве джерело поповнення робочої сили для промислових підприємств міста. Робота в цехах не потребувала високих професійних кваліфікацій, приваблювала вищими заробітками і найважливіше – мігранти потрапляли в психологічно комфортне середовище таких самих, як і вони вихідців із села. Вони не були схильні до змін, а прагнули постійності та стабільності навіть у роботі, коли за все життя у Львові змінили одне-два й рідко більше місць праці.

Львів перебував під радянською владою, але не був до кінця радянським містом. Радянським його робили і зробили ззовні: місто промислово розвивалося, збільшилось територіально і демографічно, типовими були радянські дефіцити на товари, на околицях будували нові житлові мікрорайони радянського зразка, вулиці міста були оздоблені радянською символікою й ін. З середини Львів можна було побачити іншим – українським, західноспрямованим містом. Галицьке село зберегло і привнесло "українскість" до Львова, зупинило процес русифікації міста, що особливо загострився у другій половині 70-х років. Завдяки переселенню відсоток українців у місті збільшився з 60 % у 1959 р. до 70 % у 1989 р., а росіян, навпаки, зменшився з 36 %

до 16 %. Цей пасивний вплив із часом дався взнаки і кількісна перевага сільських мігрантів у Львові призвела до якісних змін – місто українізувалося. Українським формувалося студентське та робітниче середовище міста. З-поміж інших міст України Львів вирізнявся як національний осередок, який зайняв провідне місце в українському антирадянському русі опору та боротьбі за створення незалежної української держави. Місто зберігало контакти зі Заходом, чому сприяли географічне розташування та родинні зв'язки львів'ян за кордоном. В тім українська маса мешканців Львова не визначала їхнього панівного становища в місті. У Львові росіяни займали суспільно привілейоване становище, змінивши польський елемент, а загальна більшість українців продовжувала перебувати на нижчих суспільних щаблях. Домінуюче становище росіян стало підставою вихідцям із села вважати нащадків мігрантів-росіян уже корінними мешканцями Львова, а русифікацію міста – справою кількох найближчих десятиліть. У повсякденному житті міжнаціональні протиріччя відігравали підпорядковану роль у міжособистісних взаєминах.

Водночас з "українізацією" новоприбулі мешканці Львова привносили в місто консервативний сільський світогляд, народну звичаєвість, сільську вимову і якщо були сприятливі обставини – сільський уклад життя. Вони важко звикали до життя у квартирах львівських багатоповерхівок, значно ліпше почували себе в помешканнях на перших поверхах, продовжували обробляти землю й за сприятливих умов облаштовували городи на невеликих земельних ділянках, які пустували між висотними будівлями. Різниці після переїзду не відчували мешканці будинків на околицях Львова, які дотримувалися сільського укладу життя, обробляли присадибні ділянки, утримували домашні господарства і проживали ніби селом у місті. Переселенці, обтяжені повсякденними проблемами матеріального облаштування і виживання, часто потребою допомагати в селі, вирізнялися байдужим ставленням до міського життя. Вони на початках не почувалися "своїми" серед міщан через свій зовнішній вигляд, мову, звички, без власного житла в місті й ін. Середовища приїжджих селян і львів'ян тривалий час не перетиналися.

Соціально-психологічна адаптація мігрантів у Львові була складною і не зажди завершеною. Це стосувалося широкого загалу, в конкретних випадках можна говорити про певні винятки. Переїзд до Львова для більшості з них був першим і єдиним у житті, що

підтверджує їхню незначну мобільність і консерватизм. Новоприбулі зберігали тісні зв'язки зі селами, при змозі їздили туди практично кожних вихідних, частіше в студентські роки і рідше після створення сімей та отримання власного житла. Вагомі причини поїздок у село – проживання батьків і близької родини, дотримання релігійних традицій. Для пристосування до міського життя мігрантам треба було декілька, а інколи до 5–10 років. На швидкість і якість адаптації впливали вік, місце проживання у Львові, міцність зв'язків із селом, наявність сусідів, родичів і друзів вихідців із сіл у місті. Практично немає випадків зворотної міграції через неможливість адаптуватися у Львові. Підставою вважати адаптацію такою, що відбулася, була змога мігрантів усвідомлювати себе львів'янами. Як засвідчили результати проведеного інтерв'ювання, серед вихідців зі сіл у Львові переважали особи, які вважали себе мешканцями міста, але не хотіли називатися львів'янами. У місті мігранти здобували певне матеріальне благополуччя, але втрачали духовний спокій. Вони виїхали зі села, але до кінця ще "не переїхали" в місто, набували подвійну ідентичність, що нехарактерне їхнім дітям, які інтегрувались у міське життя.

Список джерел і літератури

Усні джерела

Інтерв'ю з Александру Наталією Василівною, 1964 р. н. у с. Холодець Волочиського р-ну Хмельницької обл., до Львова приїхала в 1981 р., зап. 24.10.2005.

Інтерв'ю з Андрєєвим Кирилом Васильовичем, 1929 р. н. у с. Трибухівці Межибожського р-ну Хмельницької обл., до Львова приїхав у 1952 р., зап. 08.10.2005.

Інтерв'ю з Бельз Марією Теодорівною, 1940 р. н. у с. Мальчиці Яворівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1959 р., зап. 26.09.2005.

Інтерв'ю з Берест Мартою Романівною, 1933 р. н. у м. Львові, зап. 09.03.2008.

Інтерв'ю з Біликом Сергієм Даниловичем, 1951 р. н. у с. Боратин Радивилівського р-ну Рівненської обл., до Львова приїхав у 1968 р., зап. 17.11.2005.

Інтерв'ю з Біль Михайлом Михайловичем, 1959 р. н. у с. Довгомостиська Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1978 р., зап. 27.11.2005.

Інтерв'ю з Боднар Марією Миколаївною, 1949 р. н. у с. Торгів Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1967 р., зап. 03.04.2005.

Інтерв'ю з Боднар Федором Миколайовичем, 1945 р. н. у с. Торгів Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1963 р., зап. 20.03.2005.

Інтерв'ю з Бойко Надією Григорівною, 1950 р. н. у м. Буську Львівської обл., до Львова приїхала в 1968 р., зап. 07.10.2005.

Інтерв'ю з Бондаренко Надією Дмитрівною, 1945 р. н. у с. Нові Велінники Овруцького р-ну Житомирської обл., до Львова приїхала в 1958 р., зап. 05.04.2005.

Інтерв'ю з Брич Йосифом Петровичем, 1955 р. н. у м. Ходорів Жидачівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1985 р., зап. 13.11.2005.

Інтерв'ю з Буколовською Любов'ю Василівною, 1959 р. н. у с. Млинівці Зборівського р-ну Тернопільської обл., до Львова переїхала в 1976 р., зап. 07.12.2005.

Інтерв'ю з Бунаком Олександром Васильовичем, 1963 р. н. у м. Сколе Львівської обл., до Львова переїхав у 1980 р., зап. 26.10.2005.

Інтерв'ю з Бутраком Іваном Михайловичем, 1940 р. н. у с. Дидятичі Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова переїхав у 1963 р., зап. 20.11.2005.

Інтерв'ю з Венгер Ольгою Романівною, 1958 р. н. у с. Мокряни Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова переїхала в 1975 р., зап. 10.11.2005.

Інтерв'ю з Винницьким Орестом Михайловичем, 1940 р. н. у с. Чайковичі Самбірського р-ну Львівської обл., до Львова переїхав у 1949 р., зап. 30.10.2008.

Інтерв'ю з Винницькою Зиновією Несторівною, 1954 р. н. у м. Стрий Львівської обл., до Львова переїхала в 1971 р., зап. 30.10.2008.

Інтерв'ю з Возною Оксаною Василівною, 1957 р. н. у м. Перемишляни Львівської обл., до Львова приїхала в 1974 р., зап. 04.12.2005.

Інтерв'ю з Войтанович Марією Миронівною, 1962 р. н. у с. Дунаїв Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 20.08.2005, 16.12.2007.

Інтерв'ю з Гадомською Оксаною Ярославівною, 1965 р. н. у с. Довгомостиська Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджала з 1980 р., переїхала в 1985 р., зап. 10.12.2005.

Інтерв'ю з Гай Іванною Степанівною, 1952 р. н. у с. Бірки Яворівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1968 р., зап. 29.06.2005.

Інтерв'ю з Главацьким Олегом Омеляновичем, 1960 р. н. у м. Бережани Тернопільської обл., до Львова приїхав у 1981 р., зап. 02.10.2005.

Інтерв'ю з Говорухою Любов'ю Теодорівною, 1940 р. н. у с. Великі Дороші Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджала з 1962 р., переїхала в 1972 р., зап. 21.05.2005.

Інтерв'ю з Гогошею Дмитром Зиновійовичем, 1958 р. н. у с. Йосипівка Буського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1973 р., зап. 19.07.2005.

Інтерв'ю з Граб Іванною Йосипівною, 1941 р. н. у с. Зашків Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1965 р., зап. 31.03.2005.

Інтерв'ю з Гринишин Іриною Григорівною, 1943 р. н. у с. Корманичі Перемишльського повіту в Польщі, в 1946 р. переселена в с. Сокільники Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджала з 1959 р., зап. 03.06.2005.

Інтерв'ю з Грицаком Ярославом Йосиповичем, 1960 р. н. у с. Довге Стрийського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1977 р., зап. 11.01.2008.

Інтерв'ю з Губицькою Ярославою Григорівною, 1950 р. н. у с. Дорожів Дрогобицького р-ну Львівської обл., до Львова переїхала в 1973 р., зап. 13.08.2008.

Інтерв'ю з Гук Ольгою Степанівною, 1944 р. н. у с. Добряни Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1960 р., зап. 26.04.2005.

Інтерв'ю з Гусак Наталією Осипівною, 1962 р. н. у с. Вишня Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1985 р., зап. 25.10.2005.

Інтерв'ю з Гусар Стефанією Володимирівною, 1949 р. н. у с. Княжий Міст Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджала з 1966 р., переїхала в 1978 р., зап. 11.11.2005.

Інтерв'ю з Ґудзяк Оксаною Богданівною, 1958 р. н. у м. Поморяни Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1975 р., зап. 01.06.2005.

Інтерв'ю з Ґудзяком Теодором Михайловичем, 1958 р. н. у м. Поморяни Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1975 р., зап. 24.05.2005.

Інтерв'ю з Давидович Марією Ярославівною, 1954 р. н. у с. Мазярка Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1969 р., зап. 25.11.2005.

Інтерв'ю з Дитятьєвою Беллою Василівною, 1936 р. н. у м. Ленінграді, переїхала до Львова в 1945 р., зап. 30.12.2008.

Інтерв'ю з Дідух Катериною Олександрівною, 1951 р. н. у с. Липівці Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1969 р., зап. 29.03.2005.

Інтерв'ю з Долгополовим Аркадієм Петровичем, 1957 р. н. у м. Приозерськ Ленінградської обл., до Львова приїхав у 1966 р., зап. 22.08.2008.

Інтерв'ю з Долгополовою Галиною Олексіївною, 1958 р. н. у м. Львові, зап. 22.08.2008.

Інтерв'ю з Дубицькою Любомирою Омелянівною, 1943 р. н. у м. Львові, зап. 21.10.2008.

Інтерв'ю з Дудак Надією Миколаївною, 1962 р. н. у с. Лани Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 13.04.2005.

Інтерв'ю з Дяком Теофілом Степановичем, 1938 р. н. у с. Явірник Руський у Польщі, переселений до України в Тернопільську обл., переїхав до Львова в 1962 р., зап. 16.01.2008.

Інтерв'ю зі Ждан Дарією Констянтинівною, 1937 р. н. у м. Львові, зап. 02.10.2008.

Інтерв'ю зі Ждан Михайлом Петровичем, 1925 р. н. у с. Пиняни Томашівського повіту в Польщі, до Львова переїхав у 1946 р., зап. 02.10.2008.

Інтерв'ю зі Засінчуком Теодозієм Павловичем, 1951 р. н. у с. Великосілки Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1966 р., зап. 10.07.2005.

Інтерв'ю зі Зварич Марією Миколаївною, 1938 р. н. у с. Зашків Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1956 р., зап. 25.05.2005.

Інтерв'ю з Кальоновою Станіславою Павлівною, 1925 р. н. у м. Львові, зап. 15.12.2008.

Інтерв'ю з Каргут Марією Іванівною, 1927–2008 рр., народилася у с. М'якиш Новий Ярославського повіту в Польщі, у 1946 р. переселена в с. Смереківка Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала на початку 70-х років, зап. 28.03.2005.

Інтерв'ю з Каргутом Степаном Львовичем, 1951 р. н. у с. Смереківка Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1969 р., зап. 20.04.2005.

Інтерв'ю з Качмар Любов'ю Іванівною, 1962 р. н. у м. Львові, до Львова приїхала в 1977 р. зі с. Вовчищовичі Мостиського р-ну Львівської обл., зап. 12.08.2005.

Інтерв'ю з Кириченко Любов'ю Несторівною, 1956 р. н. у м. Стрий Львівської обл., до Львова переїхала в 1973 р., зап. 16.10.2008.

Інтерв'ю з Колосовською Марією Степанівною, 1922 р. н. у с. Горниця Любачівського повіту в Польщі, до Львова переселена в 1946 р., зап. 03.09.2008.

Інтерв'ю з Колтун Марією Михайлівною, 1947 р. н. у с. Полоничі Буського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1959 р., зап. 20.05.2005.

Інтерв'ю з Коновал Любов'ю Йосипівною, 1953 р. н. у с. Бартатів Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1972 р., зап. 14.07.2005.

Інтерв'ю з Корсак Лілією Петрівною, 1938 р. н. у м. Лисичанськ Луганської обл., до Львова переїхала в 1946 р., зап. 25.11.2008.

Інтерв'ю з Королишин Галиною Володимирівною, 1941 р. н. у с. Зашків Куликівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1959 р., зап. 16.07.2005.

Інтерв'ю з Косидор Любов'ю Михайлівною, 1945 р. н. у с. Нестаничі Радехівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1964 р., зап. 21.10.2005.

Інтерв'ю з Костик Анною Андріївною, 1930 р. н. у с. Старява Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1953 р., зап. 26.03.2005.

Інтерв'ю з Котлобулатовою Іриною Петрівною, 1951 р. н. у м. Львові, зап. 22.10.2008.

Інтерв'ю з Кравцем Ігорем Михайловичем, 1953 р. н. у с. Сокільники Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджає з 1971 р., зап. 25.04.2005.

Інтерв'ю з Кукуй Надією Іллівною, 1963 р. н. у с. Верхнє Синевидне Сколівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 05.12.2005.

Інтерв'ю з Кулинич Іриною Іванівною, 1944 р. н. у с. Дички Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., до Львова приїхала в 1961 р., зап. 21.03.2005.

Інтерв'ю з Куником Степаном Романовичем, 1960 р. н. у с. Задвір'я Буського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1975 р., зап. 06.06.2005.

Інтерв'ю з Кутницькою Людмилою Антонівною, 1954 р. н. на хуторі Діброва Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1973 р., зап. 03.07.2005.

Інтерв'ю з Кушніриком Іваном Григоровичем, 1952 р. н. у с. Касперівці Заліщицького р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхав у 1974 р., зап. 14.06.2005.

Інтерв'ю з Лепаком Стефаном Теодоровичем, 1946 р. н. у с. Чемеринці Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1962 р., зап. 19.10.2005.

Інтерв'ю з Лісовим Омеляном Івановичем, 1927 р. н. у с. Мелна Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл., до Львова приїхав у 1956 р., зап. 09.08.2005.

Інтерв'ю з Мазуриком Зиновієм Васильовичем, 1950 р. н. у с. Гостинцеве Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова переїхав у 1966 р., зап. 13.12.2007.

Інтерв'ю з Макаровським Богданом Степановичем, 1934 р. н. у м. Львові, зап. 21.11.2008.

Інтерв'ю з Макарухою Іриною Іванівною, 1955 р. н. у м. Судова Вишня Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1972 р., зап. 18.03.2005.

Інтерв'ю з Марців Ольгою Михайлівною, 1948 р. н. у с. Переможне Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1966 р., на постійне проживання – у 1988 р., зап. 23.11.2005.

Інтерв'ю з Марченко Людмилою Миколаївною, 1948 р. н. у м. Львові, зап. 02.12.2008.

Інтерв'ю з Мельником Борисом Васильовичем, 1932 р. н. у м. Харкові, переїхав до Львова в 1946 р., зап. 16.01.2008.

Інтерв'ю з Москалем Михайлом Петровичем, 1959 р. н. у с. Прокоп'євськ Кемеровської обл. Російської Федерації, до Львова приїхав у 1981 р., зап. 23.10.2005.

Інтерв'ю з Муран Луцією Миколаївною, 1939 р. н. у м. Львові, зап. 04.12.2008.

Інтерв'ю з Муращук Михайлом Михайловичем, 1957 р. н. у с. Крупсько Миколаївського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1974 р., зап. 02.08.2005.

Інтерв'ю з Мусієвською Іриною Михайлівною, 1935 р. н. у м. Львові, зап. 19.09.2008.

Інтерв'ю з Нагірною Іриною Михайлівною, 1950 р. н. у с. Вовків Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1974 р., зап. 09.04.2005.

Інтерв'ю з Назарчук Оксаною Іванівною, 1963 р. н. у м. Комарно Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1980 р., зап. 22.10.2005.

Інтерв'ю з Наугольник Марією Степанівною, 1933 р. н. у с. Волощина Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1960 р., зап. 23.10.2005.

Інтерв'ю з Неділько Марією Михайлівною, 1960 р. н. у с. Красіїв

Монастириського р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхала в 1983 р., зап. 16.10.2005; 30.10.2005.

Інтерв'ю з Орлевич Наталією Дмитрівною, 1949 р. н. у с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова переїхала в 1966 р., зап. 04.05.2008.

Інтерв'ю з п. Анею, 1943 р. н., до Львова приїхала в 1965 р., зап. 28.04.2005.

Інтерв'ю з п. Віталієм, 1956 р. н. у м. Львові, зап. 16.10.2008.

Інтерв'ю з Паламар Ольгою Володимирівною, 1936 р. н. у м. Ярославлі, Російська Федерація, до Львова переїхала в 1945 р., зап. 05.09.2008; 10.10.2008.

Інтерв'ю з Пановою Світланою Михайлівною, 1945 р. н. у м. Львові, зап. 12.12.2008.

Інтерв'ю з Підковою Євою Іванівною, 1938 р. н. у с. Велике Поле Яворівського р-ну Львівської обл., переїхала до Львова в кінці 50-х років, зап. 15.01.2008.

Інтерв'ю з Поповою Оленою Миколаївною, 1959 р. н. у м. Львові, зап. 12.12.2008.

Інтерв'ю з Посівничем Іваном Михайловичем, 1954 р. н. у с. Вощанці Самбірського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1970 р., зап. 15.10.2005.

Інтерв'ю з Присташ Лесею Миронівною, 1961 р. н. у с. Сокільники Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджає з 1979 р., зап. 24.04.2005.

Інтерв'ю з Присяжним Петром Івановичем, 1938 р. н. у с. Немиченці Гвардійського р-ну Хмельницької обл., до Львова приїхав у 1955 р., зап. 07.04.2005.

Інтерв'ю з Ремарчук Марією Іванівною, 1942 р. н. у с. Харківці Старосинявського р-ну Хмельницької обл., до Львова переїхала в 1961 р., зап. 16.09.2008.

Інтерв'ю з Романко Ольгою Миронівною, 1964 р. н. у с. Дунаїв Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1981 р., зап. 21.09.2005.

Інтерв'ю зі Світенко Анною Іванівною, 1928 р. н. у м. Городок Львівської обл., до Львова переїхала в 1936 р., зап. 28.08.2008.

Інтерв'ю з Сенишин Ольгою Степанівною, 1931 р. н. у м. Львові, зап. 22.10.2008.

Інтерв'ю з Сенчишин Євгенією Іванівною, 1947 р. н. у м. Львові, зап. 11.12.2008.

Інтерв'ю зі Сірою Марією Григорівною, 1960 р. н. у с. Полодрівка Заліщицького р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 13.06.2005.

Інтерв'ю зі Совин Наталією Олексіївною, 1960 р. н. у с. Черлянське Передмістя Городоцького р-ну Львівської обл., до Львова переїхала 1984 р., зап. 21.11.2005.

Інтерв'ю зі Солигою Іваном Федоровичем, 1931 р. н. у с. Шкло Яворівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1955 р., зап. 23.03.2005.

Інтерв'ю зі Страшевським Антоном Йосиповичем, 1924 р. н. у с. Ганьковичі Мостиського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 50-х роках, зап. 31.05.2005.

Інтерв'ю зі Сусак Ольгою Дмитрівною, 1935 р. н. у м. Городенка Івано-Франківської обл., до Львова приїхала в 1977 р., зап. 07.11.2005.

Інтерв'ю з Татух Надією Володимирівною, 1954 р. н. у с. Надичі Жовківського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1979 р., зап. 27.11.2005.

Інтерв'ю з Тимків Вірою Петрівною, 1956 р. н. у с. Нагірці Кам'янка-Бузького р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1971 р., зап. 12.07.2005.

Інтерв'ю з Томашівською Мирославою Віталіївною, 1968 р. н. у смт. Шацьк Волинської обл., до Львова приїхала в 1985 р., зап. 18.11.2005.

Інтерв'ю з Торгоній Надією Миколаївною, 1930 р. н. на Соловках, до Львова переїхала в 1954 р. з Дрогобицького р-ну, зап. 28. 08.2008.

Інтерв'ю з Торгонієм Юрієм Володимировичем, 1967 р. н. у м. Львові, зап. 29.08.2008.

Інтерв'ю з Тростянською Ольгою Володимирівною, 1961 р. н. у с. Бабичі Радехівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1976 р., зап. 22.11.2005.

Інтерв'ю з Федиш Орисею Миколаївною, 1956 р. н. у м. Інта Комі РСР, до Львова приїхала в 1979 р. зі с. Йосипівка Бузького р-ну Львівської обл., зап. 15.07.2005.

Інтерв'ю з Ференцом Володимиром Михайловичем, 1929 р. н. у Польщі, у 1945 р. переселений у с. Кривчиці Пустомитівського р-ну Львівської обл., до Львова доїжджав з 1950 р., зап. 29.04.2005.

Інтерв'ю з Цабан Оксаною Михайлівною, 1960 р. н. у с. Тухолька Сколівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1980 р., зап. 09.06.2005.

Інтерв'ю з Цар Зиновією Володимирівною, 1951 р. н. у с. Малий Полюхів Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова переїхала в 1965 р., зап. 30.04.2008.

Інтерв'ю з Царик Стефанією Семенівною, 1935 р. н. у м. Поморяни Золочівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1959 р., зап. 04.08.2005.

Інтерв'ю з Чайковською Галиною Ярославівною, 1961 р. н. у м. Підволочиськ Тернопільської обл., до Львова приїхала в 1978 р., зап. 06.07.2005.

Інтерв'ю з Чорним Ігорем Федоровичем, 1954 р. н. у с. Вільховець Бережанського р-ну Тернопільської обл., до Львова приїхав у 1974 р., зап. 11.06.2005.

Інтерв'ю з Чорною Катериною Степанівною, 1927 р. н. у с. Вовків Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова переїхала в 70-х роках, зап. 02.09.2008.

Інтерв'ю зі Шамаровою Асією Харісовною, 1940 р. н. у с. Барабаш Барабаського р-ну Хабаровського краю, до Львова переїхала в 1946 р., зап. 26.11.2008.

Інтерв'ю зі Шарабурою Михайлом Івановичем, 1943 р. н. у с. Розсохи Перемишлянського р-ну Львівської обл., до Львова приїхав у 1966 р., зап. 02.04.2005.

Інтерв'ю зі Шпаковською Богданною Михайлівною, 1959 р. н. у с. Буторош Здолбунівського р-ну Рівненської обл., до Львова приїхала в 1981 р. зі м. Заліщики Тернопільської обл., зап. 22.04.2005.

Інтерв'ю з Янушкевич Катериною Михайлівною, 1935 р. н. у с. Килимиці Яворівського р-ну Львівської обл., до Львова приїхала в 1969 р., зап. 18.11.2005.

Письмове свідчення п. Богдана Фенюка, шеф-редактора Всеукраїнського наукового журналу "Мандрівець", м. Тернопіль.

Архівні джерела

Державний архів Львівської області

ф. П–3 (Львівський обласний комітет Комуністичної партії України), оп. 1, спр. 285; оп. 4, спр. 477.

ф. П–4 (Львівський міський комітет Комуністичної партії України), оп. 1, спр. 871; оп. 30, спр. 24.

ф. П–53 (Львівський міський комітет ЛКСМ України), оп. 10, спр. 2; оп. 12, спр. 1; оп. 15, спр. 2, 22, 43; оп. 19, спр. 9; оп. 20, спр. 1.

ф. Р–221 (Виконавчий комітет Львівської обласної Ради депутатів трудящих), оп. 2, спр. 263.

ф. Р–283 (Статистичне управління Львівської області. Сектор статистики населення, охорони здоров'я і культури), оп. 4а, спр. 1170, 1177, 1188; оп. 13, спр. 341, 901.

ф. Р–335 (Планова комісія Львівського облвиконкому), оп. 1, спр. 1342, 1343, 1557, 1585, 1689, 1849, 2121, 3621, 3629, 3630, 4202.

ф. Р–360 (Львівський автобусний завод), оп. 2, спр. 718, 777, 829, 875, 928, 973, 1139, 1224.

ф. Р–524 (Львівський обком профспілки радіо і електронної промисловості), оп. 1, спр. 15, 25, 96, 137, 177.

ф. Р–1345 (Львівський завод кінескопів), оп. 1, спр. 757, 874, 883.

ф. Р–1350 (Відділ організованого набору і переселення), оп. 1, спр. 208, 232, 256, 276.

ф. Р–1400 (Виробниче об'єднання "Електрон"), оп. 2, спр. 1203.

ф. Р–1569 (Львівський обком профспілки будівництва і будівельних матеріалів), оп. 1, спр. 98, 168, 498, 583.

ф. Р–1570 (Львівський обком профспілки працівників будівництва), оп. 1, спр. 17.

ф. Р–1572 (Львівський обком профспілки працівників комунально-житлового будівництва), оп. 1, спр. 15, 28, 37, 43.

ф. Р–1654 (Львівський обком профспілки працівників культури), оп. 1, спр. 5, 30.

ф. Р–1701 (Планова комісія Львівського міськвиконкому), оп. 1, спр. 100, 321.

ф. Р–2904 (Інспектура державної статистики м. Львова), оп. 1, спр. 1, 3, 14, 22, 33, 40, 45, 54, 63, 70, 101, 125-а, 126-а, 138, 139, 144.

ф. Р–3090 (Львівський обком профспілки працівників машинобудування), оп. 1, спр. 5, 29, 72, 303, 305, 306, 308.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

ф. 1 (Центральний Комітет Компартії України), оп. 24, спр. 2508, 3863, 3864, 3930, 4080, 4090, 4296, 4537, 4538, 4627, 4733, 4935, 4943, 4947, 5141, 5319, 5423, 5503–5505, 5661, 5683, 5691, 5786, 5928, 5963, 6017, 6155, 6305; оп. 25, спр. 377, 387, 397, 478, 535, 540, 580, 868, 878, 889, 1206, 1284, 1585, 2048, 2287.

Управління статистики у Львівській області

Матеріали відділу демографічної статистики
Архів Всесоюзних переписів населення 1970, 1979, 1989 рр.

Опубліковані джерела

Історія Львова в документах і матеріалах. Збірник документів та матеріалів / Упорядн. У. Я. Єдлінська, Я. Д. Ісаєвич, О. А. Купчинський та ін. Ред. кол. М. В. Брик (відп. ред.) та ін. Київ, 1986.

Культурне життя в Україні. Західні землі. Документи і матеріали. Том ІІ. (1953–1966) / Упорядники Т. Галайчак, О. Луцький, Ю. Сливка, Л. Батрак-Плодиста, Б. Микитів. Редколегія Ю. Сливка (відп. ред.), Т. Галайчак, О. Луцький. Львів, 1996.

Львівська область в цифрах у 1960 році. Короткий статистичний збірник. Львів, 1961.

Львівщина індустріальна. Документи і матеріали / Упорядн. Л. І. Горожанкіна, Н. П. Гусєва, Л.М. Мінаєва та ін. Львів, 1979.

Львівщина соціалістична. Збірник документів і статистичних матеріалів. Львів, 1975.

Радянський Львів 1939–1955. Документи й матеріали / Ред. кол. М. К. Івасюта, В. Я. Пащенко, Г. О. Сизоненко. Львів, 1956.

Радянській Львівщині – 30 років. Збірник документів і статистичних матеріалів / К. І. Пирожак (голова ред. кол.). Львів, 1970.

Соціалістична культура Львівщини. Збірник архівних документів і матеріалів (1939–1962). Львів, 1964.

Спогади

Боривітер Дан. Межею болю і ненависти, або Нові ґладіатори. Івано-Франківськ, 2002.

Гроссман Ю. Пережитое и передуманное. Записки для друзей. Нью-Йорк, 1994.

Загоруйко Р.–"Лапайдух" Повернення зі справжнього пекла. Спогади-мемуари учасника національно-визвольних змагань ОУН та УПА (Організації Українських Націоналістів та Української Повстанської Армії). Новий Розділ, 2004.

Іваничук Р. Дороги вольні і невольні. Спогади та медитації. Львів, 1999.

Крикун М. Мої юнацькі літа // Україна модерна / За ред. В. Верстюка, Я. Грицака, Л. Зашкільняка, В. Кравченка, М. Крикуна. Київ; Львів, 2003. Ч. 8. С. 159–175.

Крушельницька Л. Спогади зі студентського життя // Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2005. Вип. 8. С. 402–404.

Лемко І. Львів понад усе. Львів, 2003.

Чорній В. Слов'янознавчі студії: статті, виступи та ювілейні матеріали. З нагоди 70-річчя від дня народження / Львівський національний університет імені Івана Франка, Інститут славістики. Львів, 2002.

Шах С. Львів – місто моєї молодості. (Спомин, присвячений Тіням забутих Львов'ян). Мюнхен, 1955. Ч. І.–ІІ.

Шнерх С. Нескорені духом: ТеРус. Львів, 2004.

Augustyn-Puziewicz J. Lwów. Wspomnienie lat szczęśliwych. Wrocław, 1994. T. 1.

Dzięgiel L. Lwów nie każdemu zdrów. Wrocław, 1991.

Преса

Аврошко А., Шеремет О. Хвилями прибою // Ленінська молодь. 1963. № 31. 14 червня.

Автобус у дорозі // Вільна Україна. 1969. № 242 (7713). 12 грудня.

Агентство преси "Карпати". Юнак здобуває професію // Вільна Україна. 1964. № 89 (6272). 6 травня.

Актуально і дієво // Львівський машинобудівник. 1965. № 24 (670). 19 червня.

Александров П. Більше уваги розповсюдженню преси // Вільна Україна. 1963. № 66 (5979). 19 березня.

Александров П. 25 листопада – останній день передплати // Вільна Україна. 1966. № 224 (6923). 13 листопада.

Александров П. Идет подписка // Львовская правда. 1966. № 108 (5561). 4 июня.

Александров П. Стан передплати викликає тривогу // Вільна Україна. 1964. № 100 (6283). 22 травня.

Александров П. Улучшить распространение газет и журналов // Львовский железнодорожник. 1962. № 2 (2893). 4 января.

Александров П. Щодня – два мільйони // Вільна Україна. 1975. № 88 (9116). 5 травня.

Александрова Г. За що вони позбавлені "тринадцятої зарплати" // Львівський машинобудівник. 1968. № 15 (818). 8 квітня.

Александрова Г. Здрастуй, підлітку! // Львівський машинобудівник. 1970. № 38 (944). 6 жовтня.

Альберг Д. Ще раз про газетні вітрини // Вільна Україна. 1966. № 46 (6745). 6 березня.

Андрієнко Р. Чекайте новосіль! // Вільна Україна. 1965. № 21 (6462). 31 січня.

Андрійченко Б. Усе – вперше // Вільна Україна. 1982. № 90 (10891). 9 травня.

Андрусишин Б. Замкнене коло // Вільна Україна. 1966. № 141 (6840). 19 липня.

Анісімова Р. Їх супутник – ініціатива // Вільна Україна. 1965. № 145 (6586). 25 липня.

Антошко М. Легко відбулись // Заводський гудок. 1965. № 23 (398). 12 червня.

Артюхов В., Березок В. Дванадцятий факультет // Ленінська молодь. 1963. № 101. 22 листопада.

Ахметов Р. Нове у правилах прийому у вузи і технікуми // Вільна Україна. 1974. № 17 (8789). 25 січня.

Бабунько Є. У кожний дім // Вільна Україна. 1985. № 160 (11712). 21 серпня.

Бабушкін В., Йосифов Є., Яцишина М. Бережи свій дім! // За технічний прогрес. 1961. № 41 (679). 26 травня.

Барановський П. Порядок присадибного землекористування // Вільна Україна. 1973. № 110 (8626). 5 червня.

Бартошик М. Точка зору міщанина // Вільна Україна. 1962. № 162 (5768). 12 липня.

Басів М. Базари на вулицях // Вільна Україна. 1961. № 175 (5478). 26 липня.

Батраков Г. І знання, і професійна майстерність // Вільна Україна. 1978. № 201 (9997). 11 жовтня.

Батраков Г. Технічний прогрес і підготовка робітничих кадрів // Вільна Україна. 1975. № 246 (9274). 17 грудня.

Береговенко Т., Сіренко В. "Тільки спробуйте захищати…" // Вільна Україна. 1961. № 295 (5597). 20 грудня.

Бєлінський М. Особняки в провулках // Вільна Україна. 1973. № 84 (8600). 29 квітня.

Бірюкова Ю., Сорохтей Х. В один суботній вечір… // Львівський машинобудівник. 1956. № 16 (122). 19 квітня.

Бойцов В. Не калічити душі дітей // Львівський машинобудівник. 1968. № 5 (808). 29 січня.

Бондар В. Новоселів чекає Примор'я // Вільна Україна. 1978. № 236 (10032). 2 грудня.

Борецький Л., Чомко С. Так відпочиватимуть робітники // Заводський гудок. 1965. № 23 (398). 12 червня.

Боціян Б. Потреби мікрорайону // Вільна Україна. 1967. № 26 (6982). 4 лютого.

Брюсова Н. Підліток прийшов на завод // Вільна Україна. 1969. № 164 (7635). 22 серпня.

Бугаєць Л. Вузівська багатотиражна // Вільна Україна. 1983. № 126 (11177). 1 липня.

Бунелик А. О тех, кто работает и учится // Львовская правда. 1966. № 88 (5541). 5 мая.

Вас чекають у клубі // Заводський гудок. 1965. № 40 (415). 9 жовтня.

Васильківський О. Право на "гарантійний паспорт" // Ленінська молодь. 1963. № 20. 19 травня.

Верещагіна С. Успішно завершити передплату // Автобусобудівник. 1970. № 40 (946). 20 жовтня.

Ви їдете поїздом… // Вільна Україна. 1981. № 171 (10722). 6 вересня.

Вишневский А. Когда экзамены позади // Львовская правда. 1969. № 191 (6913). 28 сентября.

Від верстата до парти – крок легкий і важкий // Вільна Україна. 1966. № 10 (6709). 15 січня.

Вільна Україна. 1962. № 248 (5854). 20 жовтня.

Вільна Україна. 1966. № 15 (6714). 22 січня.

Вірт М., Карпа З., Тренчук М. Зрив у спадок // Вільна Україна. 1976. № 23 (9306). 3 лютого.

Включайтеся в конкурс // Львівський машинобудівник. 1965. № 3 (649). 23 січня.

Владимирова М. Доброму почину – широкую дорогу // Львовская правда. 1961. № 56 (4611). 7 марта.

Владимирова М. Школа на заводе // Львовская правда. 1961. № 26 (4581). 31 января.

Вогонь критики по стилягах // Ленінська молодь. 1956. № 151 (1127). 16 грудня.

Возний М. Контрасти гуртожитку // Львівський машинобудівник. 1960. № 24 (412). 11 червня.

Волков І. Слово про моду // Вільна Україна. 1961. № 207 (5509). 1 вересня.

Воробель І. На прилавку і під ним // Вільна Україна. 1981. № 198 (10749). 16 жовтня.

Воробьев И. Улита едет… // Львовская правда. 1960. № 50 (4297). 1 марта.

Ворота Львова // Львовский железнодорожник. 1962. № 55 (2946). 10 мая.

Вузи приймають поповнення // Вільна Україна. 1971. № 149 (8151). 28 липня.

Гаврилюк М. Львівський політехнічний // Вільна Україна. 1983. № 133 (11184). 12 липня.

Газети і журнали – кожній сім'ї // Вільна Україна. 1960. № 253 (5248). 25 жовтня.

Ганкевич Є. Новобудови індустрії Львова // Вільна Україна. 1975. № 5 (9033). 7 січня.

Гапонова М. По путевкам колхозов // Львовская правда. 1960. № 119 (4366). 21 мая.

Гензель Р., Барановская Г. Когда дом в ремонте… // Львовская правда. 1961. № 134 (4689). 8 июля.

Гладун З. Після вузу // Вільна Україна. 1975. № 2 (9030). 3 січня.

Гомольський С. Праця і навчання // Вільна Україна. 1969. № 127 (7598). 1 липня.

Гончаренко В. Лекторій у поїзді // Вільна Україна. 1966. № 175 (6874). 4 вересня.

Гончаренко В., Улицький Л. Настав вечір… // Вільна Україна. 1965. № 67 (6508). 6 квітня.

Грабовський М. Львів індустріальний // Вільна Україна. 1967. № 66 (7022). 1 квітня.

Грановський І. Молодь робітничого гуртожитку // Вільна Україна. 1975. № 129 (9157). 4 липня.

Гронський О. Змирились з штурмівщиною // За технічний прогрес. 1961. № 53 (691). 7 липня.

Гуревич О. Факти голосують за п'ятиденку // Ленінська молодь. 1967. № 114 (2797). 24 вересня.

Даниленко Є., Кисельов В., Семенов В. та ін. Праця міцна дисципліною // Львівський машинобудівник. 1970. № 23 (929). 23 червня.

Дахнівський С. Учні стають робітниками // Вільна Україна. 1982. № 95 (10896). 18 травня.

Де ти будеш вчитись? // Заводський гудок. 1963. № 12 (285). 29 березня.

Деркач Г. Плата за квартиру // Вільна Україна. 1966. № 161 (6860). 16 серпня.

Деркач Г. Порядок розподілу житла // Вільна Україна. 1968. № 99 (7312). 21 травня.

Дєдик О. Завтра ти станеш робітником // Ленінська молодь. 1967. № 106 (2789). 6 вересня.

Джуринская Р., Григорьев П., Нечай М. Живет рабочий в общежитии // Львовская правда. 1971. № 162 (7396). 17 августа.

Дмитрів І. Зіпсута радість // Вільна Україна. 1973. № 16 (8532). 23 січня.

Докорінно поліпшити роботу вечірньої школи // Львівсільмашівець. 1958. № 1 (24). 8 січня.

Досвід крупнопанельного будівництва // Вільна Україна. 1962. № 271 (5877). 18 листопада.

Дочинець М. Вдень і увечері на Хасанській… // Вільна Україна. 1981. № 153 (10704). 11 серпня; № 155 (10706). 14 серпня.

Єгоров Г. Таємний шлюб // Ленінська молодь. 1963. № 17. 12 травня.

Єферін Ю. Директор натискає на завком… // Вільна Україна. 1961. № 156 (5459). 4 липня.

Егоров В. От тьмы к свету // Заводський гудок. 1963. № 5 (278). 8 лютого.

Ежиков-Бабаханов Е. Романтики собираются в дорогу // Львовская правда. 1966. № 20 (5472). 29 января.

Ежиков-Бабахонов Г., Воеводина Л., Плоткин С. Можно ли с этим мириться? // Львовский железнодорожник. 1962. № 101 (2992). 25 августа.

Жилой 12-этажный // Львовская правда. 1974. № 68 (8072). 7 апреля.

Житло для молодих спеціалістів // Ленінська молодь. 1984. № 110 (5437). 13 вересня.

Житлові кооперативи // Вільна Україна. 1962. № 196 (5802). 19 серпня.

Жорська В., Горчинський В. Неперспективна околиця? // Вільна Україна. 1973. № 146 (8662). 25 липня.

Журавльова І. Активізувати шефську допомогу // Вільна Україна. 1969. № 57 (7528). 21 березня.

Журавльова І. Не гаяти жодної хвилини // Вільна Україна. 1961. № 217 (5519). 13 вересня.

З крупнопанельних блоків // Вільна Україна. 1965. № 147 (6588). 28 липня.

За зразковий гуртожиток // Вільна Україна. 1974. № 39 (8811). 24 лютого.

За цікаві стіннівки // Вільна Україна. 1965. № 21 (6462). 31 січня.

Завтрашній Львів // Вільна Україна. 1965. № 231 (6672). 24 листопада.

Загоруйко В. Колхозный кузнец учится на заводе // Львовская правда. 1961. № 59 (4614). 10 марта.

Запрошують на навчання вищі учбові заклади // Вільна Україна. 1982. № 135 (10936). 14 липня.

Засульський М. Шануймо глядача // Вільна Україна. 1972. № 12 (8271). 18 січня.

Земсков В. Клуб просто неба // Вільна Україна. 1983. № 105 (11156). 1 червня.

Земсков В. Преміальна горілка // Вільна Україна. 1960. № 81 (5076). 6 квітня.

Земсков В. Прикрі недоробки // Вільна Україна. 1960. № 175 (5170). 26 липня.

Злочинців – до відповідальності // За технічний прогрес. 1961. № 40 (678). 23 травня.

Іванюк В. Напередодні нового навчального // Вільна Україна. 1967. № 165 (7121). 19 серпня.

Іллічов Г., Атаманчук В., Данилова Т. та ін. Тов. Герасименко розподіляє… // За технічний прогрес. 1961. № 29 (667). 11 квітня.

Ільченко Ів. Газета йде до читача // Вільна Україна. 1974. № 56 (8828). 22 березня.

Ипполитова С. Знания, только знания // Львовская правда. 1971. № 156 (7390). 8 августа.

Калантаєвський В., Гужвій В., Мостовий С., Тренчук М. Відпустка для новосілля // Вільна Україна. 1982. № 101 (10902). 26 травня.

Карась О. Шлях до романтики // Ленінська молодь. 1984. № 80 (5407). 5 липня.

Карпенко В. Сургут – "дуже добре" // Ленінська молодь. 1967. № 107 (2790). 8 вересня.

Качалін І. Сумна історія однієї премії // Вільна Україна. 1966. № 163 (6862). 19 серпня.

Качалін І. Чому "Львівсільмаш" серед відстаючих? // Вільна Україна. 1969. № 32 (7503). 14 лютого.

Квартирні комбінації // Вільна Україна. 1961. № 168 (5471). 18 липня.

Кириленко С. Крадені гаражі // Вільна Україна. 1961. № 175 (5478). 26 липня.

Кіноглядач скаржиться… // Вільна Україна. 1960. № 86 (5081). 12 квітня.

Ковальчук Я., Гирко П., Коломиец Н., Новиков П. Графики есть. А овощи? // Львовская правда. 1969. № 132 (6855). 8 июля.

Ковтун Г. Ось він, наш Палац // Львівсільмашівець. 1959. № 39 (114). 23 вересня.

Когда экзамены остались позади // Львовская правда. 1966. № 30 (5482). 12 февраля.

Колісниченко О., Мишньов М. Потреби мешканців гуртожитку // Вільна Україна. 1972. № 10 (8269). 15 січня.

Коломиец Н. Если "хата скраю…" // Львовская правда. 1974. № 82 (8086). 27 апреля.

Коломиец Н., Варягина В., Бигун В. …Стоит без окон и дверей // Львовская правда. 1966. № 43 (5495). 2 марта.

Кольцов Н. Из школы – на завод! // Львовская правда. 1961. № 116 (4671). 18 мая.

Константинов А. В погоне за модой // Львовская правда. 1969. № 166 (6888). 24 августа.

Котова Г., Підгірняк Г. Стипендія не рента! // Ленінська молодь. 1967. № 29 (2712). 8 березня.

Котова О. Плюси і мінуси вечірньої школи // Вільна Україна. 1971. № 158 (8160). 11 серпня.

Кочкін Ф. Погляд у майбутнє // Вільна Україна. 1973. № 28 (8544). 9 лютого.

Кошла С. Забудова чи будівельна лихоманка // Вільна Україна. 1973. № 176 (8392). 5 вересня.

Кошла С. Місто – твій дім, ти – його господар // Вільна Україна. 1984. № 81 (11383). 25 квітня.

Кошла С. Це був звичайний обман // Вільна Україна. 1981. № 14 (10565). 21 січня.

Кошла С., Фаріон М. Грані забудови Львова // Вільна Україна. 1976. № 185 (9468). 18 вересня.

Крадецький О. Виплачується тринадцята зарплата // Львівський залізничник. 1969. № 22 (3522). 20 лютого.

Кран під плотом // Вільна Україна. 1974. № 104 (8876). 29 травня.

Кривошапка О. Літо – час відпочинку // За технічний прогрес. 1961. № 40 (678). 23 травня.

Круковець Є. Будні меблі // Вільна Україна. 1967. № 144 (7100). 21 липня.

Круковець Є. Кому вони кидають виклик?! // Вільна Україна. 1960. № 232 (5227). 30 вересня.

Кузня робітничих кадрів // Вільна Україна. 1974. № 249 (9021). 21 грудня.

Кузьменко П. Право на житло // Вільна Україна. 1981. № 200 (10751). 18 жовтня.

Кучугурний Г., Ходиркер Б. Побутові умови вчителя – важлива справа // Вільна Україна. 1964. № 253 (6436). 25 грудня.

Лавренко А. В аудиториях университета // Львовская правда. 1960. № 209 (4456). 3 сентября.

Ларіонова О. Міцніє дружба з колгоспниками // Вільна Україна. 1964. № 194 (6377). 30 вересня.

"Ласкаво просимо абітурієнт!" // Вільна Україна. 1973. № 151 (8667). 1 серпня.

Левин Я. День многотиражки // Львовская правда. 1960. № 90 (4337). 16 апреля.

Ленінська молодь. 1963. № 20. 19 травня.

Леонідов Г. Робітник пішов у відпустку // Вільна Україна. 1961. № 292 (5594). 15 грудня.

Лист з колгоспу // За технічний прогрес. 1961. № 23 (661). 21 березня.

Лубкович М. Що буде у Сихові? // Вільна Україна. 1980. № 70 (10371). 11 квітня.

Лукашин В. Первый широкоформатный // Львовская правда. 1960. № 217 (4464). 13 сентября.

Лунська Л. З путівкою колективу у вуз // Вільна Україна. 1975. № 216 (9244). 2 листопада.

Львів: день завтрашній // Вільна Україна. 1967. № 234 (7190). 25 листопада.

Львів крокує у завтрашній день // Вільна Україна. 1978. № 1 (9797). 1 січня.

Любащенко И. Вагоны простаивают?.. Платите штраф из своего кармана!.. // Львовская правда. 1961. № 217 (4772). 13 сентября.

Магас М. Чи тільки адміністрування? // Вільна Україна. 1967. № 97 (7053). 14 травня.

Майже з натури // Вільна Україна. 1966. № 59 (6758). 25 березня.

Максимів Г. А робітник чекає… // Вільна Україна. 1960. № 101 (5096). 29 квітня.

Малявський Ю. Робітник зі села // Вільна Україна. 1979. № 32 (10083). 14 лютого.

Мамченко А. Диплом за наличные // Львовская правда. 1971. № 152 (7386). 1 августа.

Марков Н. На кооперативних засадах… // Вільна Україна. 1966. № 90 (6789). 7 травня.

Марков Н. Одяг повинен прикрашати людей // Вільна Україна. 1960. № 91 (5086). 17 квітня.

Маркусик Г. Сезон літній. А меню? // Вільна Україна. 1982. № 162 (10963). 25 серпня.

Мартиняк В. Чому я не вірю в бога // Львівсільмашівець. 1959. № 13 (88). 1 квітня.

Марчук Л. Запрошує парк // Вільна Україна. 1985. № 151 (11703). 7 серпня.

Марчук Л. Усе, чим багаті // Вільна Україна. 1985. № 190 (11742). 2 жовтня.

Масленков Г. Рабочая молодежь будет учиться // Львовская правда. 1960. № 205 (4452). 30 августа.

Матюхов А. Кадри для заводів і будов // Вільна Україна. 1979. № 133 (10184). 13 липня.

Мебель не пользующаяся спросом // Львовская правда. 1960. № 46 (4293). 24 февраля.

"Меблі: скільки їх, які вони" // Вільна Україна. 1973. № 151 (8667). 1 серпня.

Мікрорайон телевізійного заводу // Вільна Україна. 1968. № 34 (7247). 17 лютого.

Місто, в якому ти живеш // Вільна Україна. 1976. № 24 (9307). 4 лютого.

Місто тягнеться до сонця // Ленінська молодь. 1967. № 96 (2779). 13 серпня.

Минаков М. Робочим місцям – культуру // Заводський гудок. 1965. № 36 (411). 11 вересня.

Михайленко Є. Пошук триває // Вільна Україна. 1968. № 137 (7350). 12 липня.

Михайлов Г. Случай в парке // Львовская правда. 1971. № 169 (7403). 27 августа.

Молоносов Я. Премії з фонду майстра // Львівський машинобудівник. 1956. № 36 (142). 6 вересня.

Муляк М. Виправдовуючи високе довір'я // Львівський машинобудівник. 1965. № 6 (652). 13 лютого.

На заводы, стройки, в науку // Львовская правда. 1966. № 48 (5500). 10 марта.

На Львівській залізниці // Вільна Україна. 1960. № 82 (5077). 7 квітня.

Набока Б., Воробель І., Лебедєв М. Про вентиляцію, душові і шум… // Вільна Україна. 1960. № 87 (5082). 13 квітня.

Нагорний А. Кого можна назвати "стилягою"? // Ленінська молодь. 1956. № 140 (1116). 21 листопада.

Надіїн В. Всі ми мешканці // Вільна Україна. 1960. № 85 (5080). 10 квітня.

Назаровець Т. Екран липня // Вільна Україна. 1971. № 135 (8137). 6 липня.

Наумов К. На нервах глядачів… // Вільна Україна. 1965. № 18 (6459). 27 січня.

Не все гаразд // Вільна Україна. 1962. № 187 (5793). 10 серпня.

Нейолова Э. Колхозный стипендиат // Львовская правда. 1974. № 112 (8116). 9 июня.

Некрасова Г. Вечір у дискотеці // Вільна Україна. 1979. № 203 (10254). 21 жовтня.

Нова ініціатива комсомольців // Вільна Україна. 1964. № 93 (6276). 12 травня.

Новак М. Без керма і без вітрил // Вільна Україна. 1962. № 40 (5646). 16 лютого.

Новак М. Звідси починається Львів // Вільна Україна. 1962. № 173 (5779). 25 липня.

Нове у наданні житлової площі // Вільна Україна. 1976. № 187 (9470). 21 вересня.

Нове у правилах прийому до вузів // Вільна Україна. 1973. № 89 (8605). 6 травня.

Новий порядок прийому на роботу // Заводський гудок. 1965. № 36 (411). 11 вересня.

Нові велетні Львова // Вільна Україна. 1966. № 139 (6838). 16 липня.

Новиков П. Музейная редкость // Львовская правда. 1969. № 155 (6877). 9 августа.

Новобудови Львова // Вільна Україна. 1980. № 118 (10419). 21 червня.

Новобудови, новосілля // Вільна Україна. 1975. № 97 (9125). 18 травня.

Нужний Ол. Під одним дахом // Вільна Україна. 1965. № 69 (6510). 9 квітня.

Овдієнко Ф. Перед заводською прохідною // Ленінська молодь. 1973. № 35 (3649). 22 березня.

Овдієнко Ф. Підліток прийшов на завод // Вільна Україна. 1976. 91 (9374). 8 травня.

Овочі – на прилавки магазинів // Вільна Україна. 1964. № 224 (6407). 11 листопада.

Огурок Й. Індустрія інтер'єру // Вільна Україна. 1971. № 160 (8162). 14 серпня.

Околиці Львова // Вільна Україна. 1960. № 192 (5187). 14 серпня.

Олійник Л. Відписка чи байдужість? // Вільна Україна. 1973. № 170 (8686). 28 серпня.

Олійник Л. Господарка вагона // Вільна Україна. 1971. № 137 (8139). 9 липня.

Олійник Л. Сьогодні рейсу не буде… // Вільна Україна. 1974. № 252 (9024). 25 грудня.

Онишко Б. Велюровий піджак // Вільна Україна. 1982. № 44 (10845). 3 березня.

Оплата лікарняних листків // Вільна Україна. 1979. № 31 (10082). 13 лютого.

Оренда житла // Вільна Україна. 1960. № 174 (5169). 24 липня.

Панас С. Людина – перш за все // Вільна Україна. 1965. № 12 (6453). 19 січня.

Петренко С. У тісноті і без світла // Вільна Україна. 1960. № 242 (5237). 12 жовтня.

Петченко О. Переїжджайте на родючі землі! // Вільна Україна. 1962. № 6 (5612). 7 січня.

Підліток прийшов на завод // Вільна Україна. 1967. № 255 (7211). 27 грудня.

Підшефні колгоспи // Вільна Україна. 1961. № 160 (5463). 8 липня.

Пільги для учнів шкіл робітничої і сільської молоді // Вільна Україна. 1960. № 2 (4997). 4 січня.

Поліпшити відвідування занять у заводській школі та технікумі // Львівсільмашівець. 1958. № 42 (65). 22 жовтня.

Полубічко Б. Обличчя нашого міста // Вільна Україна. 1964. № 187 (6370). 20 вересня.

Порохнавець Я. Південні обриси Львова // Вільна Україна. 1973. № 6 (8522). 9 січня.

Порядок оформлення пенсій і допомоги членам колгоспів // Вільна Україна. 1964. № 250 (6433). 20 грудня.

Прикраса нашого міста // Вільна Україна. 1973. № 159 (8675). 12 серпня.

Прикраса чи… // Ленінська молодь. 1984. № 102 (5429). 25 серпня.

Примор'я чекає новоселів // Львівський машинобудівник. 1970. № 1 (906). 12 січня.

Присадибні ділянки колгоспних дворів // Вільна Україна. 1961. № 161 (5464). 9 липня.

Про усунення канцелярсько-бюрократичних перекручень при оформленні трудящих на роботу і розв'язанні побутових потреб громадян // Вільна Україна. 1960. № 53 (5048). 4 березня.

"Продається квартира" // Вільна Україна. 1962. № 84 (5690). 10 квітня.

Пронь В. Исповедь // Заводський гудок. 1963. № 2 (275). 18 січня.

Радзиняк А. Поліпшувати роботу з доїжджаючими // Вільна Україна. 1975. № 229 (9257). 23 листопада.

Ремонт будинків затягується // Вільна Україна. 1965. № 206 (6647). 19 жовтня.

Різниченко В. Виховання доїжджаючих трудівників – справа парторганізацій підприємств // Вільна Україна. 1972. № 255 (8514). 27 грудня.

Робітнича династія // Львівський машинобудівник. 1965. № 19–20 (665–666). 22 травня.

Розподіл житла // Вільна Україна. 1961. № 94 (5397). 20 квітня.

Романенко В., Рудь С., Видойник А. Лише на папері // Львівський машинобудівник. 1965. № 4 (650). 30 січня.

Романов В. Покупатель пришел в фирменный магазин // Львовская правда. 1960. № 210 (4457). 4 сентября.

Романов О. Плями на трикотажі // Вільна Україна. 1974. № 40 (8812). 26 лютого.

Романюк П. Як ми хочемо танцювати? // Ленінська молодь. 1973. № 35 (3649). 22 березня.

Руденко А. Ганчірка з закордонною біркою // Вільна Україна. 1975. № 224 (9252). 16 листопада.

Руденко А. Новосілля у студентів // Вільна Україна. 1971. № 256 (8258). 29 грудня.

Руденко А. Сільські механізатори на будовах Львова // Вільна Україна. 1974. № 250 (9022). 22 грудня.

Руденко А. Споруджується електроламповий // Вільна Україна. 1969. № 56 (7527). 19 березня.

Руденко В. Коло замкнула байдужість // Ленінська молодь. 1963. № 27. 5 червня.

Руденко М. У полоні безтурботності // Вільна Україна. 1962. № 38 (5644). 14 лютого.

Рудницький А., Середюк І. Людині – красиве місто // Вільна Україна. 1975. № 177 (9205). 9 вересня.

Рудницький М. Місто… без театру // Вільна Україна. 1966. № 159 (6858). 13 серпня.

Рупняк Л. Є на нашій вулиці клуб // Вільна Україна. 1985. № 117 (11669). 19 червня.

Рябов Я. Чому нічого немає, якщо все є? // Вільна Україна. 1975. № 164 (9192). 22 серпня.

Савченко Г. Оце гуртожиток! // Вільна Україна. 1974. № 82 (8854). 27 квітня.

Сапігура О. Такі можливості мають всі // Львівсільмашівець. 1957. № 7. 11 вересня.

Свінціло І. та ін. В цехах і біля них // Львівський машинобудівник. 1968. № 14 (817). 1 квітня.

Секретарюк В. Львів крокує у майбутнє // Вільна Україна. 1976. № 37 (9320). 20 лютого.

Семінар з питань роботи серед доїжджаючих // Вільна Україна. 1973. № 139 (8655). 15 липня.

Сердюк І., Кантор А., Ходикер Б. Овочевий прилавок міста // Вільна Україна. 1985. № 108 (11660). 5 червня.

Серебрякова М. Пільги для заочників // Вільна Україна. 1961. № 202 (5504). 26 серпня.

Середні професійно-технічні училища Львівщини // Вільна Україна. 1985. № 131 (11683). 9 липня.

С*ікевич Н.* "Незначна" історія // За технічний прогрес. 1961. № 88 (726). 11 листопада.

Сіренко В. Йти назустріч покупцеві // Вільна Україна. 1966. № 173 (6872). 2 вересня.

Сіренко В. Споживачі ще не задоволені // Вільна Україна. 1961. № 204 (5506). 29 серпня.

Сіренко П. Руку дружби подали // Львівський машинобудівник. 1965. № 27 (673). 10 липня.

Сіренко П., Хаймс М. Завод і колгоспи – до спільної мети (з досвіду шефської роботи парторганізації автобусного заводу) // Вільна Україна. 1964. № 93 (6276). 12 травня.

Сливка Ю. Народные университеты // Львовская правда. 1960. № 223 (4470). 20 августа.

Сліпушенко М. Передплату вести цілий рік // Вільна Україна. 1964. № 123 (6306). 23 червня.

Софійчук Б. Не подобається? Не стійте! // Вільна Україна. 1982. № 102–103 (10903–10904). 27 травня.

Справа всього колективу // Львівський машинобудівник. 1960. № 14 (40). 2 квітня.

Справи передплатні // Львівський залізничник. 1969. № 111 (3611). 18 вересня.

Стінгазета на підприємстві // Вільна Україна. 1967. № 108 (7064). 31 травня.

Стрельцов Л. Рост культуры требует // Львовская правда. 1966. № 74 (5526). 14 апреля.

Суходуб З. Будувати на "відмінно" // Вільна Україна. 1975. № 212 (9240). 28 жовтня.

Твердохліб Ф. Будівельна "каруселъ" // Вільна Україна. 1967. № 163 (7119). 16 серпня.

Твердохліб Ф. Забуті вулиці // Вільна Україна. 1968. № 206 (7419). 18 жовтня.

Твердохліб Ф. Як живеш, під'їзде? // Вільна Україна. 1985. № 95 (11647). 17 травня.

Терещук В. "Прошу зарахувати мене…" // Ленінська молодь. 1984. № 88 (5415). 24 липня

Технікум: нові правила прийому // Вільна Україна. 1972. № 44 (8303). 3 березня.

Тижбір М. Ой, ви коси, коси русі!.. // Вільна Україна. 1960. № 14 (5009). 17 січня.

Тимошенко Л. Працюємо з доїжджаючими // Вільна Україна. 1975. № 39 (9067). 23 лютого.

Титов Г. Работая – учитесь // Львовская правда. 1966. № 108 (5561). 4 июня.

Томенко Н. Из школы – в трудовую жизнь // Львовская правда. 1961. № 129 (4684). 2 июня.

Тороповський М. Переможець конкурсу "міс кербуд" // Ленінська молодь. 1963. № 23. 26 травня.

Тренчук М. Є право, є й обов'язок // Вільна Україна. 1981. № 234 (10785). 6 січня.

Тренчук М. Не встигають сантехніки // Вільна Україна. 1985. № 74 (11626). 17 квітня.

Тренчук М. "Протяги" важких поверхів // Вільна Україна. 1979. № 25 (10076). 4 лютого.

Тренчук М. Скільки буде новоселів? // Вільна Україна. 1980. № 180 (10481). 19 вересня.

Тренчук М. Тіні світлого старту // Вільна Україна. 1981. № 35 (10586). 17 лютого.

Третьяков Л. Стадіон – вулиці міста // Вільна Україна. 1981. № 191 (10742). 6 жовтня.

Турботи будівельників Львова // Вільна Україна. 1976. № 197 (9480). 5 жовтня.

У Львові, на риночку… // Вільна Україна. 1968. № 169 (7382). 25 серпня.

У парторганізаціях Залізничного району // Вільна Україна. 1965. № 84 (6525). 30 квітня.

Угльов В. Чекаючи поїздів… // Вільна Україна. 1960. № 3 (4998). 5 січня.

Улицький Л. Ні умов, ні затишку // Вільна Україна. 1966. № 12 (6711). 18 січня.

Умови праці. Які вони? // Вільна Україна. 1975. № 46 (9074). 5 березня.

Уханський В. Переселяйтесь у Приморський край // Вільна Україна. 1973. № 16 (8532). 23 січня.

Уханський В. Приїжджайте до нас! // Вільна Україна. 1965. № 14 (6455). 22 січня.

Уханський В. Сонячний південь чекає Вас // Вільна Україна. 1966. № 19 (6718). 28 січня.

Уханський В. Учень закінчив школу // Вільна Україна. 1965. № 131 (6572). 6 липня.

Уханський В., Матьора П. Запрошуємо на роботу // Вільна Україна. 1969. № 72 (7543). 11 квітня.

Фахівці 92 спеціальностей // Вільна Україна. 1962. № 75 (5681). 29 березня.

Федоренко І. Де ж обіцяні овочі? // Вільна Україна. 1964. № 97 (6280). 17 травня.

Федоренко Ів. Агітатори у приміських поїздах // Вільна Україна. 1974. № 27 (8799). 8 лютого.

Федоришин Я. І піднімаються нові будівлі // Вільна Україна. 1971. № 153 (8155). 3 серпня.

Фульштинский Л. Студент первого курса // Львовская правда. 1960. № 46 (4293). 24 февраля.

Халаїм К. Гарантована… плутанина // Вільна Україна. 1962. № 17 (5623). 20 січня.

Харченко І. Правофлангові // Вільна Україна. 1964. № 187 (6370). 20 вересня.

Хвостенко Д. Так живут студенты // Львовская правда. 1961. № 223 (4778). 20 сентября.

Ходиркер Б. Адреса – Сихівський масив // Вільна Україна. 1983. № 105 (11156). 1 червня.

Ходикер Б. Поговоримо відверто // Вільна Україна. 1965. № 63 (6504). 31 березня.

Ходикер Б. Праця і навчання // Вільна Україна. 1965. № 250 (6691). 19 грудня.

Хоменко О. Електровоз, вперед лети! // Вільна Україна. 1971. № 152 (8154). 1 серпня.

Хом'як Я. Львів сьогодні і завтра // Вільна Україна. 1980. № 155 (10456). 13 серпня.

Хто винний? // Вільна Україна. 1960. № 2 (4997). 4 січня.

Цимбала Н. Рідне тобі село // Ленінська молодь. 1967. № 83 (2766). 14 липня.

Чаловський П. Про "зайців" на залізниці // Львівсільмашівець. 1959. № 7 (82). 18 лютого.

Чечель В., Нетребенко М., Фаянс Л., Титаренко Т. Ваш гуртожиток готовий до зими? // Ленінська молодь. 1956. № 141 (1117). 23 листопада.

Чорний І. Зростають потужності // Вільна Україна. 1975. № 36 (9064). 19 лютого.

Чуб Г. Про присадибне землекористування // Вільна Україна. 1965. № 109 (6550). 5 червня.

Шандар С. Чому обід несмачний? // Вільна Україна. 1960. № 80 (5075). 5 квітня.

Шендрик В. У нашому підшефному колгоспі // Львівсільмашівець. 1958. № 29 (52). 23 липня.

Шефській роботі – партійну увагу // Вільна Україна. 1964. № 248 (6431). 16 грудня.

Шифріна Є. З дефектами та недоробками // Вільна Україна. 1972. № 212 (8471). 27 жовтня.

Шмуговський Я. Газетні вітрини… без газет // Вільна Україна. 1962. № 294 (5900). 15 грудня.

Що гальмує розвиток заводу? // Вільна Україна. 1966. № 93 (6792). 11 травня.

Юренко Г. Пообідати не вдалось // Вільна Україна. 1961. № 235 (5537). 4 жовтня.

Юрченко І. Агітатори в поїзді // Вільна Україна. 1965. № 27 (6468). 9 лютого.

Юрченко П. Дипломовані дезертири // Ленінська молодь. 1963. № 74. 18 вересня.

Як дві каплі води… // Вільна Україна. 1966. № 139 (6838). 16 липня.

Як поділити квартири // Вільна Україна. 1960. № 33 (5028). 9 лютого.

Якуніна З., Преображенський Є. Щоб було смачно і поживно // Вільна Україна. 1961. № 209 (5511). 3 вересня.

Якщо ти вступаєш у вуз // Вільна Україна. 1968. № 82 (7295). 26 квітня.

Яцишина М. Ви в боргу перед заводом // За технічний прогрес. 1961. № 31 (669). 18 квітня.

Яцишина М. Закінчилось півріччя // За технічний прогрес. 1961. № 4 (642). 13 січня.

Наукова література і публіцистика

Амар Т. С. Кілька зауваг про Львів, радянізацію та радянський Львів // http://www.zaxid.net/article/9885/.

Амар Т. С. Визволення без свободи // http://www.zaxid.net/article/20777/.

Биографический метод в социологии: история, методология и практика / Е. Ю. Мещеркина, В. В. Семенова. Москва, 1994.

Бондаренко О. Соціальна адаптація особистості: Сутність і особливості // Перспективи. Серія: філософія. Одеса, 2000. № 4 (12). С. 9–13.

Вайль П., Генис А. 60-е. Мир советского человека. Москва, 2001.

Винничук Ю. На руїнах тамтого Львова // http://www.zaxid.net/article/8525/.

Возняк Т. Львів. Sine qua non – "без чого немає" // "Ї": незалежний культурологічний часопис. Львів, 2003. Ч. 29: Геній місця. Leopolis. Львів. Lemberg. Lwów. С. 447–461.

Всесоюзная перепись населения 1979 года. Сборник статей / Под ред. А. А. Исупова, Н. З. Шварцера. Москва, 1984.

Гаврилів Т. Віртуальні ландшафти // Критика. 2002. Ч. 7–8 (57–58). С. 25–26.

Галайчак Т. Е. Рост материального благосостояния рабочего класса Украинской ССР в 1971–1980 гг.: Дис … канд. ист. наук: 07.00.02. Львов, 1985.

Генега Р. Студентство міста Львова в українському національному русі (1944–1953). Автореф. дис. … канд. іст. наук. Львів, 2007.

Голубець О. М. Між свободою і тоталітаризмом / Мистецьке середовище Львова другої половини XX століття. Львів, 2001.

Грабовецький В. Напис на камені. Розповідають меморіальні дошки та обеліски Львова. Путівник-довідник. Львів, 1976.

Грицак Я. Історія двох міст: Львів і Донецьк у порівняльній перспективі // Україна модерна. Спеціальний випуск. Львів–Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні / За редакцією Я. Грицака, А. Портнова, В. Сусака. Київ–Львів, 2007. С. 27–60.

Грицак Я. Страсті по Львову // Критика. 2002. Ч. 7–8 (57–58). С. 2–7.

Грінченко Г. Г. Усна історія: Методичні рекомендації з організації дослідження: Для студентів і аспірантів. Харків, 2007.

Гулай В. Етнодемографічна характеристика Львова (1944–1970 рр.) // Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка на пошану професора К. Кондратюка / Упоряд. О. Сухий. Львів, 2004. С. 445–452.

Гулай В. В. Етносоціальні процеси в західних областях України (друга половина 40-х–50-ті роки XX ст.): Дис ... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів, 2002.

Гулай В. Кадрова політика радянського режиму в західних областях України (друга половина 40-х–50-ті роки XX ст.) // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 2002. Вип. 37/2. С. 190–204.

Гулай В. Соціально-економічні аспекти "радянізації" західних областей України (друга половина 40-х–50-ті роки) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. Львів, 2001. Вип. 3. С. 175–179.

Гулай В. Формування соціально-професійної структури населення Львівської області (друга половина 40-х–50-ті роки XX ст.) // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. Львів, 2001. Вип. 4. С. 384–393.

Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970 гг.) / В. В. Стешенко, В. Ф. Бурлин, А. Л. Перковский и др. Киев, 1977.

Демографическое развитие Украинской ССР (1970–1979 гг.) / В. С. Стешенко, В. П. Пискунов, Л. В. Чуйко. Киев, 1987.

Державний архів Львівської області. Путівник по фондах партійних організацій Львівської та Дрогобицької областей / Упоряд. Й. Л. Штатман (відп. упоряд.), В. М. Кислий, Л. С. Ковальова, П. І. Кравчук, Л. М. Мінаєва; Відповід. за випуск В. І. Куцинда. Львів, 2001.

Долішній М. І. Трудові ресурси промисловості. (На прикладі західних областей Української РСР). Київ, 1975.

Доній О. Львів як приклад міської української культури // http://www.zaxid.net/article/10239/.

Драк М. Місця революційної слави у Львові. Львів, 1972.

Друль О. Асиміляційні та акультураційні процеси у Львові // "Ї": незалежний культурологічний часопис. Львів, 2002. Ч. 23: Федеративна республіка Україна. С. 175–196.

Дудикевич Б., Івасюта М., Ковальчак Г. Львів // Історія міст і сіл УРСР, Львівська область. Київ, 1968. С. 52–98.

Загорський А. Між завтра і вчора // Всеукраїнська технічна газета. 2005. № 30 (134). 28 липня.

Загробська А. Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. Київ, 1974.

Зайончковская Ж. А. Новоселы в городах (методы изучения приживаемости). Москва, 1972.

Заріхта Т. П. До питання про міграцію сільської молоді // Демографічні дослідження. Київ, 1971. Вип. 2. С. 192–197.

Зіммель Ґ. Великі міста і духовне життя // "Ї": незалежний культурологічний часопис. Львів, 2003. Ч. 29: Геній місця. Leopolis. Львів. Lemberg. Lwów. С. 314–325.

Іванова О. Л. Мігранти в Києві. Хто вони? // Філософська і соціологічна думка. Київ, 1992. № 3. С. 35–44.

Ісайкіна О. Побут і дозвілля міського населення України в повоєнний період (1945–1955 рр.). Автореф. дис. … канд. іст. наук. Київ, 2006.

Історія Львова / Ю. Ю. Сливка, Ф. І. Стеблій, В. К. Баран та ін.; Ред. кол. В. В. Секретарюк та ін. Київ, 1984.

Історія Львова. Короткий нарис / Ред. кол. Г. Ю. Гербільський, Є. К. Лазаренко (відп. ред.), В. К. Осечинський, О. Г. Цибко. Львів, 1956.

Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я. Ісаєвич, М. Литвин, Ф. Стеблій. Львів, 2007.

Клех И. Т – карта Галиции // http://liter.net/ukr/crit-klech.html.

Клок А. М. Досвід конкретного соціально-демографічного аналізу руху населення сучасного села (на прикладі сіл Шарівської сільської ради Ярмолинецького району Хмельницької області) // Демографічні дослідження. Київ, 1971. Вип. 2. С. 198–208.

Ковпак Л. В. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.). Київ, 2003.

Комплексный план экономического и социального развития города Львова на 1981–1985 гг. Львов, 1982.

Комский Г. Тени теней // "Ї": незалежний культурологічний часопис. Львів, 2003. Ч. 29: Геній місця. Leopolis. Львів. Lemberg. Lwów. С. 266–275.

Кондратюк К. Зміни етносоціального складу населення Львова (1944–2000) // Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За редакцією О. Аркуші і М. Мудрого. Львів, 2007. Т. 6: Львів–Краків: діалог міст в історичній ретроспективі [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск'2007]. С. 608–615.

Кондратюк К. Умови праці робітників західних областей України у 60–80-х роках XX ст. // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Збірник наукових праць. Львів, 2001. Вип. 4. С. 394–398.

Кондратюк К., Гулай В. Поновлення "радянізації" органів влади та управління м. Львова у перші повоєнні роки // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod redakcją K. Karolczaka. Kraków, 2002. T. 4. S. 413–423.

Конструирование этничности. Этнические общины Санкт-Петербурга / В. Воронкова, И. Освальд. Санкт-Петербург, 1998.

Костенко Н., Іванов В. Досвід контент-аналізу: моделі та практики. Київ, 2003.

Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. / Пер. з англ. Київ, 1997.

Курман М. В., Лебединський И. В. Население большого социалистического города. Москва, 1968.

Кутафьева Э. С., Москалева Н. И., Папенов К. В., Трудова М. Г. Миграция сельского населения (в Центральном экономическом районе). Москва, 1971.

Лібер Ю. Питання національної ідентичності в містах радянської України у 20-х роках XX ст. // Україна модерна. Львів, 1999. Ч. 2–3. С. 206–216.

Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини). Львів, 2005.

Лозинський Р. Поляки у Львові. Меншина // Поступ. 2001. № 148 (806). 28 вересня.

Лоскутова М. В. Устная история: Методологические рекомендации по проведению исследования. Санкт-Петербург, 2002.

Лубківський Р. Львів: Місто очима письменника / Художн. О. І. Дмитрієв. Львів, 1985.

Львів. Довідник. Львів, 1956.

Львів. Історичні нариси / Упорядн. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996.

Львів. Історія, населення, культура. Тези доповідей та повідомлень українсько-польської наукової конференції 18–20 травня 1994. Львів, 1994.

Львів: місто – суспільство – культура. Збірник наукових праць / За редакцією М. Мудрого. Львів, 1999. Т. 3.

Львів: місто – суспільство – культура: Збірник наукових праць / За редакцією О. Аркуші і М. Мудрого. Львів, 2007. Т. 6: Львів–Краків: діалог міст в історичній ретроспективі [Вісник Львівського університету. Серія історична. Спеціальний випуск'2007].

Львів: Туристичний каталог-довідник / Упорядн. О. Ганущак, О. Погорілко. Львів, 2003.

Львів: Туристичний путівник / Заг. ред. А. Рудницького. Наук. ред. Ю. Бірюльов. Львів, 1999.

Львівський обласний державний архів. Путівник / В. І. Котельникова, Р. Б. Плоткіна, О. М. Рузанов; Під ред. Б. К. Дудикевича, А. Д. Мільшиної, Г. С. Сизоненко, В. П. Чугайова. Львів, 1965.

Львівщина: Історико-культурні та краєзнавчі нариси / Упоряд. та відп. ред. Ю. Бірюльов. Львів, 1998.

Львову 725 років: Бібліографічний покажчик / Уклад. М. В. Кострова, Н. Г. Теребейчик, О. І. Хміль. Львів, 1984.

Мельник Б. В. Довідник перейменувань вулиць і площ Львова. XIII–XX століття. Львів, 2001.

Мельник З. В. Половозрастная структура маятниковых мигрантов в зоне влияния Киева // Социально-экономические особенности воспроизводства населения в условиях развитого социализма. Тезисы докладов и сообщений Второй республиканской демографической конференции

(г. Одесса, 20–22 сентября 1976 г.). Миграция, расселение и демографические аспекты занятости населения. Киев, 1976. С. 25–27.

Миграция сельского населения / Под ред. Т. И. Заславской. Москва, 1970.

Назарук М. Львів у XX столітті: соціально-екологічний аналіз. Львів, 2008.

Нариси історії Львова (1256–1956) / Ред. кол. Б. К. Дудикевич та ін. Львів, 1956.

Національний склад населення Львівської області. (За даними Всесоюзного перепису населення на 12 січня 1989 року). Статуправління Львівської області. Львів, 1991.

Национальный состав населения СССР. По данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. Москва, 1991.

Нове суспільство в давньому місті. Пам'ять та історична політика засобами oral history / Видання Л. Генке, Ґ. Россолінський, Ф. Тер. Вроцлав, 2007.

Оникиенко В. В., Поповкин В. А. Комплексное исследование миграционных процессов. Анализ миграций населения УССР. Москва, 1973.

Падалка С. С. Радянська модель підготовки кадрів для сільського господарства: державно-політичний вимір та наслідки функціонування. 1960–80-ті рр. // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Київ, 2005. С. 112–124.

Панченко П. П., Шмарчук В. А. Аграрна історія України. Київ, 2000.

Патер І. Повоєнний Львів // Львів. Історичні нариси / Упоряд. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. Львів, 1996. С. 506–520.

Пашук А., Деркач І. Львів. Короткий ілюстрований путівник. Львів, 1961.

Петренко М. Є. Лицарі пера і чарки. Львів, 2000.

Підмогильний В. Місто. Роман. Львів, 2002.

Пітюренко Ю. І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР. Київ, 1972.

Природний рух населення в 1990–1992 роках. Львів, 1993.

Рябчук М. Польща, польський, поляки. Спроба філологічного краєзнавства // Сучасність. Київ, 1998. № 11. С. 138–147.

Ріш В. Радянські "діти-квіти": гіппі та молодіжні субкультури у Львові 1970-х років // Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod redakcją K. Karolczaka. Kraków, 2005. T. 5: Ludzie Lwowa. S. 421–428.

Розквіт радянського Львова. (Методичний матеріал на допомогу лектору) / Упоряд. М. М. Драк, В. П. Іськів Львів, 1981.

Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию. Москва, 1998.

700 років міста Львова. Біографічний покажчик літератури / Упорядн. Є. М. Лазеба, Т. О. Воробйова. Вступ. ст. і ред. М. К. Івасюти. Львів, 1956.

Скокова Л. Біографічні дослідження в соціології: традиція і сучасний досвід. Київ, 2004.

Слово про Львів: [Статті, хроніки, іст. розвідки, художн. твори] / Упоряд. А. Халимончук. Львів, 1970.

Сусак В. Етнічні та соціальні зміни в населенні Львова в 1939–1999 роках. Магістерська робота. ЛНУ ім. І. Франка. Львів, 2000.

Сусак В., Середа В. Навчальна програма основного курсу магістерської програми з соціології "Якісні методи соціологічних досліджень". Львів, 2001.

Терлюк І. Етнодемографічна ситуація в західних областях України у 1944 р. // Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1993. Вип. 29. С. 81–88.

Терлюк І. Місто Львів: етносоціальний склад населення у перші повоєнні роки // Львів. Історія, населення, культура. Тези доповідей та повідомлень українсько-польської наукової конференції 18–20 травня 1994. Львів, 1994. С. 52–54.

Терлюк І. Росіяни західних областей України (1944–1996 рр.) (Етносоціальне дослідження). Львів, 1997.

Тільки у Львові. Мандрівки древнім містом / Ред. С. Яворівський, Львів, 2002.

Ткачук В. П. Соціально–політичні процеси на західноукраїнських землях в перше повоєнне десятиліття (1944-1954). Автореф. дис. … канд. іст. наук. Львів, 1998.

Трегубова Т. О., Мих Р. М. Львів: Архітектурно-історичний нарис. Київ, 1989.

Товкун В. І. Особливості міграції населення Української РСР в 1959–1963 рр. // Український історичний журнал. Київ, 1966. № 4. С. 49–56.

Томпсон П. Голос прошлого. Устная история / Пер. с англ. Москва, 2003.

Фіголь А. Львів // Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Львів, 1994. Т. 4. С. 1404–1416.

Фіялковський К., Шевчик З., Таубе Ф. Ідентифікація мешканців, що переїхали до Львова у повоєнний час, зі своїм містом // Нове суспільство в давньому місті. Пам'ять та історична політика засобами oral history / Видання Л. Генке, Ґ. Россолінський, Ф. Тер. Вроцлав, 2007. С. 289–300.

Харчишин О. Новочасний фольклор Львова: творення, функціонування, специфіка репертуару // Матеріали до української етнології. Збірник наукових праць. Київ, 2002. Вип. 2 (5). С. 435–437.

Харчишин О. Трансформація фольклорної традиції міста в умовах радянського режиму (за матеріалами досліджень Львова) // Збірник науково-теоретичних статей "Етнокультурні процеси в українському урбаністичному середовищі XX століття". Івано-Франківськ, 2004. С. 165–168.

Хорев Б. С. Проблемы городов (Урбанизация и единая система расселения в СССР). Москва, 1975.

Хорев Б. С., Лиходед В. Н. Житель села – работник города. Москва, 1982.

Хохулин А. В. Мы – манкурты // http://zhurnal.lib.ru/h/hohulin_aleksandr_wasilxewich.

Центральний державний архів громадських об'єднань України. Путівник / Автори-упоряд. Б. Іваненко (керівник), О. Бажан, А. Кентій, Н. Маковська, А. Соловйова; Ред. кол. Р. Пиріг (голова), Г. Боряк, Б. Іваненко. В. Лозицький. Київ, 2001.

Шльогель К. Львов – столиця європейської провінції // "Ї": незалежний культурологічний часопис. Львів, 2003. Ч. 29: Геній місця. Leopolis. Львів. Lemberg. Lwów. С. 252–258.

Шульга Н. Этническая самоидентификация личности. Киев, 1996.

Щерба Г. Проблеми міжетнічних стосунків у Львові в світлі соціологічних досліджень // Львів. Історія, населення, культура. Тези доповідей та повідомлень українсько-польської наукової конференції 18–20 травня 1994. Львів, 1994. С. 51–52.

Якуба К. І. Масштаби та основні напрями міграції сільського населення Української РСР // Економічна географія. Київ, 1976. Вип. 20. С. 30–35.

Aberg M. Paradox of Change: Soviet Modernization and Ethno-Linguistic Differentiation in Lviv, 1945–1989 // Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture / Edited by J. Czaplicka. Harvard Ukrainian Studies. Vol. XXIV (2000). Cambridge, Massachusetts, 2005. P. 285–301.

Bonusiak A. Lwów w latach 1918–1939. Ludność – Przestrzeń – Samorząd. Rzeszów. 2000.

Hryciuk G. Zmiany demograficzne ludności polskiej we Lwowie w latach 1931–1944 // Wschodnie losy Polaków. Warszawa, 1997. S. 7–76.

Hrytsak Y. Lviv: A Multicultural History through the Centuries // Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture / Edited by J. Czaplicka. Harvard Ukrainian Studies. Vol. XXIV (2000). Cambridge, Massachusetts, 2005. P. 47–72.

Kotkin S. Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization. Berkeley, Los Angeles, London, 1995.

Lewytzkyj B. Politics and Society in Soviet Ukraine 1953–1980. Canadian Institute of Ukrainian Studies University of Alberta. Edmonton, 1984.

Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture / Edited by J. Czaplicka. Harvard Ukrainian Studies. Vol. XXIV (2000). Cambridge, Massachusetts, 2005.

Lwów: miasto – społeczeństwo – kultura. Studia z dziejów Lwowa / Pod redakcją K. Karolczaka. Kraków, 1995. T. 1; 1998. T. 2; 2002. T. 4; 2005. T. 5.

Matyukhina A. W sowieckim Lwowie. Życie codzienne miasta w latach 1944–1990. Kraków, 2000.

Matyukhina O. Sowiecki Lwów // Kraków i Lwów w cywilizacji europejskiej. Materiały międzynarodowej konferencji zorganizowanej w dniach 15–16 listopada 2002 / Redakcja naukowa J. Purchla. Kraków, 2003. S. 125–146.

Migration and Identity. International Yearbook of Oral History and Life Stories / Special editors R. Benmayor and A. Skotnes. Oxford University Press, 1994. Vol. 3.

Risch W. J. Ukraine's Window to the West: Identity and Cultural Nonconformity in L'viv, 1953–75. Dissertation. The Ohio State University, 2001.

Sadowski A. Procesy ruralizacji. Ludność wiejska w mieście. Kraków, 1994.

Snyder T. The Reconstruction of Nations. Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–1999. New Haven, London, 2003.

Szporluk R. The Strange Politics of Lviv: An Essay in Search of an Explanation // The Politics of Nationality and the Erosion of the USSR / Edited by Z. Gitelman. New York, 1992. P. 215–231.

Szporluk R. Urbanization in Ukraine since the Second World War // Rethinking Ukrainian History / Edited by I. L. Rudnytsky with the assistance of J. P. Himka. Edmonton, 1981. P. 180–202.

Thompson P. The Voice of the Past. Oral History. Oxford, New York, 1988.

Tscherkes B. Stalinist Vision for the Urban Transformation of Lviv, 1939–1955 // Lviv. A City in the Crosscurrents of Culture / Edited by J. Czaplicka. Harvard Ukrainian Studies. Vol. XXIV (2000). Cambridge, Massachusetts, 2005.

Yow V. R. Recording Oral History: a Practical Guide for Social Scientists. Thousand Oaks–London–New Delhi, 1994.

Додатки

Додаток А

Програма поглибленого інтерв'ю про міграцію сільських мешканців до Львова в 50—80-х ХХ ст. роках та їхнє життя в місті

Вступне слово інтерв'юера до першої наративної частини інтерв'ю
Представлення
Доброго дня, я – працівник історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. Я вивчаю життя людей, які переїхали до Львова.
Вступ до наративної частини інтерв'ю
Розкажіть, будь ласка, про своє життя до і після переселення.

Друга частина інтерв'ю

Запитання-уточнення
• *Родина оповідача:* мати, батько, брати і сестри.
Скільки дітей було у сім'ї і скільки дітей є зараз?
Яким був соціально-економічний статус Вашої родини у селі?
Ким і де працювали Ваші батьки?
Яку школу/скільки класів Ви закінчили?
Хто з членів Вашої родини мав освіту? Яку освіту?

• *Село*
Розкажіть про своє село.
Що Вам найбільше запам'яталося з життя у селі?
Звідки Ви виїхали до Львова? (з села, де народилися чи вже кудись переїжджали).

• *Виїзд із села до Львова / Поїздки на роботу до Львова*
Виїхали чи доїжджали до Львова? Якщо доїжджали, то якою була міграція маятниковою чи сезонною?

Скільки часу тривала маятникова/сезонна міграція? Як часто доїжджали?
Виїхали індивідуально чи з родиною?
Як це відбувалось? Опишіть Ваш виїзд/Ваші поїздки на роботу.

• *Причини та мотиви міграції*
Чому Ви виїхали/доїжджали?
Якими були причини та мотиви Вашого переїзду/поїздок до Львова?
Що спонукало/підштовхувало Вас/Вашу родину виїхати/доїжджати?
Виїхали/доїжджали добровільно чи обставини Вас змусили?
Чи існували перешкоди для Вашого виїзду/поїздок? Які? Опишіть їх.
Чи мали Ви паспорт при виїзді зі села?
Яким було ставлення батьків та односельчан до Вашого переїзду до Львова?
Скільки людей виїхали/доїжджали на роботу/навчання з Вашого села?
Після закінчення навчання у школі скільки однокласників виїхало зі села і куди саме?
Чи пам'ятаєте Ви якою була різниця життя робітників та селян/колгоспників?

• *Приїзд до Львова*
В якому році Ви виїхали з села? Якщо доїжджали, то протягом якого часу і коли осіли на постійне місце проживання у Львові?
Якими були Ваші перші враження від великого міста?
Що запам'яталось Вам найбільше у перші хвилини перебування у Львові?
Опишіть як Ви приїхали/доїжджали до Львова.
Чи були Ви вже коли-небудь у Львові?

• *Навчання*
Які навчальні заклади, що існували у Львові, Вам відомі, де молоді люди з села могли отримати освіту? Яку освіту?
Скільки приїжджих із села, на Вашу думку, навчалось у вищих навчальних закладах?
Де навчалися Ви після переїзду/доїжджання до Львова?
Якою мовою/мовами проводилось навчання? Як Вам вдавалась російська мова?
Яку стипендію Ви отримували? Які гроші це були на той час? Що можна було купити на ці гроші? На що Ви здебільшого їх витрачали?
Опишіть яким був студентський колектив. Ваші спогади про однолітків?
Якими були взаємини між студентами?
Опишіть коло Ваших близьких знайомих/друзів. Хто ці люди? Звідки походять? Їхня національність?
Люди яких національних груп навчалися з Вами? Чи були корінні львів'яни?
Якою мовою спілкувалися? Міжнаціональні взаємини і стереотипи.
Чи мали канікули? Де і як Ви проводили свої канікули, вільний час?
Чи брали Ви участь у яких-небудь організаціях? Яких саме?
Що Вам найбільше запам'яталося із років студентського життя?

Чи працювали Ви одночасно з навчанням? Де і ким? Що саме Ви робили? Як це впливало на Ваше навчання?

• *Праця*

Які існували заводи/фабрики/підприємства/майстерні у місті, де люди з села могли отримати роботу?
На Вашу думку, легко чи важко було тоді знайти роботу у Львові?
Яку роботу здебільшого отримували приїжджі з села?
Де працювали Ви після закінчення навчання/переїзду/доїжджання?
Спеціалізація заводу/фабрики, де Ви працювали? Ваші обов'язки?
Як вдавалася Вам ця робота? Любили чи не любили цю роботу? Чому?
Чи надавали Ви перевагу в якому-небудь виду діяльності? Якому і чому?
Де працювали потім/де ще працювали? Як часто змінювали роботу?
Скільки годин тривав робочий день? Чи були перерви на обід?
Скільки Вам платили? Які гроші це були на той час? Що можна було купити на ці гроші? На що Ви витрачали зароблені гроші?
Чи мали відпустки? Де їх проводили?
Як проводили вільний час на роботі?
Чи існувала профспілка? Чи брали Ви участь у її діяльності? Чи існували тоді компенсації/виплати по хворобі/травмі на виробництві?
Чи реальними були шанси просування по службі у людей зі села?
Чи займали Ви керівну посаду? Яку? Скільки часу? Ваші обов'язки і оплата праці?
Опишіть яким був трудовий колектив.
Якими були Ваші стосунки з іншими працівниками?
Службові конфлікти/дружба? Взаємини між людьми на роботі?
Опишіть коло Ваших близьких знайомих/друзів на роботі. Хто ці люди? Звідки походять? Їхня національність?
Чи були корінні львів'яни на Вашій роботі? Хто Вони? Які посади займали? Їхнє ставлення до приїжджих зі села?
Люди яких національних груп працювали з Вами? Які посади займали? Їхнє ставлення до приїжджих зі села? Якою мовою спілкувалися?

• *Житло*

Опишіть перші роки життя у Львові.
Якою була архітектура основної частини міста й околиць?
В якому районі міста / на якій вулиці Ви поселились після переїзду?
Скільки років Ви прожили там? Де Ви проживали потім?
Скільки разів Ви переїжджали в межах міста чи виїхали жити за межі Львова?
Чи були Ви офіційно прописаними у Львові?
Яке значення відігравала тоді львівська прописка?
Чи поліпшились/погіршились умови Вашого проживання у Львові?
Коли Ви отримали власне помешкання? За яких умов це відбулося?
Якщо проживали у когось на квартирі, то скільки платили? Які були це гроші на той час?

На вашу думку, де проживала тоді більшість людей, які приїхали з села?
Опишіть Ваше помешкання. Облаштування квартири/кімнати. Якими були меблі? Опишіть типове радянське помешкання/квартиру.
Чи мали Ви/Ваші знайомі які-небудь господарські будівлі у Львові? Що це були за будівлі? Що у них зберігали?
Що зберігали на балконах?
Як впливала на Вас зміна житла після виїзду зі села? Як було Вам жити у багатоповерховій будівлі/квартирі/гуртожитку? Чи відчували брак простору/місця у помешканні? Чи це вплинуло на Ваші заняття/домашнє ремесло?

• *Найближче оточення Вашої родини/сусіди*
Яким було найближче оточення Вашої родини?
Приїхали до родичів чи були самі у Львові?
Родичі/знайомі/друзі у Львові, які допомогли Вам на перших порах.
Якими були контакти з ними? Як часто з ними бачилися?
Який соціальний статус вони займали? Приїхали зі села чи були корінними львів'янами?
Друзі Вашої сім'ї. Хто вони? Де проживали?
Як часто відвідували одні одних?
Сусіди. Хто вони? Які суспільні позиції займали? Приїхали зі села чи були корінними львів'янами? Їхня національність?
Якими були Ваші стосунки зі сусідами?
Чи виникали суперечки/конфлікти і які?

• *Їжа/Харчування*
Що зазвичай Ви їли і пили? Що особливе готували на неділю?
Звідки Ви брали продукти? Наскільки село було ресурсним щодо продуктів?
Яку частину з зароблених грошей Ви витрачали на купівлю продуктів?
Опишіть харчування львів'ян і приїжджих зі села.
Чи відчували Ви почуття голоду (особливо у студентські роки)? Чому?

• *Одяг/зачіски*
Особливості одягу львів'ян і мігрантів зі села?
Різниця в одязі між приїжджими зі села та львів'янами, у чому вона полягала і як змінювалась (протягом якого часу ця різниця зникала)?
Що вважалось модним у ці роки?
Особливості жіночих і чоловічих зачісок?
Чи змінили Ви зачіску після приїзду у Львів?

• *Мова*
Особливості мови львів'ян і мігрантів зі села?
Значення російської/української мови у тодішньому суспільстві.

• *Контакти з селом*
Які соціально-економічні наслідки мав Ваш переїзд?
Як часто виїжджали зі Львова? Куди?
Які контакти Ви підтримували з батьківським домом/сусідами у селі?

Як часто приїжджали до села?
Якою була допомога батьків/зі села після Вашого переїзду до Львова?
Чим допомагали Ви своїм батькам у селі?
Якими були Ваші зв'язки з селом на початку 90-х років? Наскільки село було ресурсним у ці роки?
Як часто відвідуєте село зараз? Як змінились контакти зі селом після смерті батьків?

• *Адаптація*
Скільки часу було потрібно, щоб адаптуватись, звикнути до життя у Львові?
Чи відчуваєте Ви себе львів'янином/львів'янкою?
Чи пам'ятаєте, з якого часу почали відчувати себе львів'янином/кою?
Якщо мігрували зі Львова, то чому? Що спонукало Вас залишити Львів?

• *Сім'я*
Скільки Вам було років, коли Ви одружилися/вийшли заміж?
Прізвище, ім'я, рік і місце народження Вашої дружини/чоловіка?
З якої сім'ї походила/походив? Приїхав/ла до Львова чи були корінними львів'янами?
Яке соціальне становище займала Ваша дружина/Ваш чоловік?
Де працювала Ваша дружина/Ваш чоловік? Скільки заробляла/заробляв?
Чи організовували сімейні вечори/свята? Як часто? Кого запрошували?
Чи зберігаєте застільні пісні зі села?
Як проводили час? Про що говорили?
Якими були сімейні розваги/сімейне дозвілля?

• *Діти*
Дитинство Ваших дітей пройшло у Львові чи у селі з Вашими батьками?
Якщо у селі, то коли Ваші діти переїхали постійно проживати до Львова?
Чи виховували своїх дітей так, як колись виховували Вас Ваші батьки?
Хто допомагав Вам виховувати ваших дітей?
Хто готував Ваших дітей до навчання в школі?
В якій школі навчалися Ваші діти? Назва школи, її опис.
Їхні спогади про школу і вчителів?
Якою мовою/мовами проводилось навчання?
Їхні спогади про однокласників та інших учнів?
Шкільні друзі Ваших дітей. Хто вони? З яких соціальних груп походили?
Це були діти приїжджих зі села/корінних львів'ян/росіян?
Де Ваші діти проводили шкільні канікули?
Яку освіту отримали Ваші діти?
Як часто Ваші діти бувають у селі, де Ви народились?
Чи відчувають себе Ваші діти львів'янами?

• *Політичне життя Львова*
Спробуйте описати життя міста та його околиць.

На Вашу думку, якою була міра зацікавлення населення політикою? Чи цікавилися Ви політикою?
Якими були Ваші політичні погляди/переконання? Чому?
Чи належали Ви до Комуністичної партії?
Яку роль у тогочасному суспільстві відігравала Комуністична партія?
Чи пригадуєте Ви вибори? Як вони відбувалися?
Чи існував політичний тиск? Як цей тиск виявлявся?
Чи запам'ятали Ви політичні конфлікти на території міста?

• *Національне та соціальне життя міста*
На Вашу думку, чи існував тоді національний поділ населення?
Які етнічні групи були представлені у місті? Опишіть їх.
Яким було співжиття представників різних етнічних груп?
Чи пригадуєте Ви міжнаціональні суперечки/конфлікти у місті?
Яким було співжиття приїжджих зі села, корінних львів'ян і росіян?
На Вашу думку, наскільки можливим було мігрантам зі села ввійти у коло львівської інтелігенції?
Люди ділять суспільство на різні соціальні верстви/групи. Як Ви думаєте, чи був соціальний поділ населення тоді? Якщо був, то яким?
Чи зараховували Ви/Ваша родина себе до певної суспільної верстви?
Які люди/хто належав до інших згаданих Вами суспільних груп?
Чи був можливим тоді перехід людини/родини з одного соціального стану в інший?
Як Ви думаєте, чи відчувала одна суспільна група міста свою кращість/вищість над іншими? Чому?
Чи деякі сім'ї/особи вважали Вашу родину/Вас нерівною собі?
Яким було життя людей? Опишіть типову міську сім'ю і її життя.
Як відрізнялося побутове життя різних людей?

• *Культурне життя Львова*
Пригадайте, яким було культурне життя міста?
Як Ви проводили свій вільний час?
Державні свята. Які радянські святкування проводились? Опишіть їх.
Які свята святкували Ви?
Спробуйте описати діяльність культурних осередків у місті? Що здебільшого організовували? Хто брав участь?
Які Ви знали заклади громадського відпочинку? Як часто Ви їх відвідували?
Які газети і книжки читали? Радянські, закордонні, заборонені.
Які фільми переглядали? Радянські, закордонні, заборонені.
Якими були знаки уваги/вияв пошани у тогочасному суспільному середовищі міста?

• *Міські/сільські традиції*
Перерахуйте і опишіть особливі міські традиції, які Ви запам'ятали.
Які міські традиції перейняли Ви? Чому? Опишіть їх.

Чи зберігали Ви особливі сільські традиції після переїзду до Львова? Які? Опишіть їх.
Хто, на Вашу думку, найбільше дотримувався українських традицій?

• *Релігійне життя*
Розкажіть, як Ви проводили неділю/Що Ви робили у неділю?
Яке місце займала релігія у Вашому житті?
До якої релігійної конфесії Ви належали?
Як часто Ви ходили до церкви? Хто ходив до церкви?
До якої церкви Ви ходили у Львові? Які церкви діяли у Львові?
Які релігійні свята святкували?
Де святкували Різдво/Великдень (у селі чи у Львові)? Чому саме там? Як це відбувалось?

• *Місто Львів*
Ваші думки про особливості, специфіку Львова порівняно з іншими містами?
Чи було місто національним центром на фоні тодішніх міст України?
Чи впливали, на Вашу думку, географічне розташування та зв'язки Львова з Заходом на розвиток міста?

• *Особливості радянської людини*
Особливості дорадянського і радянського життя.
Як вплинув на життя людей прихід радянської влади? Звідки Ви знаєте про це? (Виявити джерела формування історичної пам'яті людей).
Яким було життя у радянський час? Переваги та недоліки.
Шкала цінностей радянської людини.
Чи жили за якоюсь схемою виживання, за загальними зразками? Чи Вас цікавило тільки як вижити в умовах міста?
Чи була можлива самореалізація людини, розвиток себе як особистості?

Додаток Б

Супровідна документація до інтерв'ю

Проект _____ Шифр: _____
Дата шифрування: _____
Опитувач _____ Дата інтерв'ю _____

ПЕРСОНАЛІЯ

Ім'я та прізвище сучасне _____
Прізвище від народження _____
Домашня адреса _____
_____ Телефон _____
Дата народження _____ Місце народження _____
_____
село/місто, район/повіт, область/воєводство/тощо, країна
Рік та місяць переїзду до Львова для постійного проживання або основної роботи _____
Чи це був перший переїзд з села в місто? 1. Так. 2. Ні. Якщо ні, то який за черговістю? _____Рівень освіти _____
Основна професія, місце праці, посада _____
_____
_____
Протягом радянського періоду – скількома професіями оволоділи? _____
Протягом радянського періоду – скільки місць праці змінили? _____
Інші важливі відомості _____
_____
_____
Інформація про дружину/чоловіка _____
_____
Ім'я, прізвище сучасне (прізвище від народження), інші важливі відомості
Місце народження дружини/чоловіка

1. Село.
2. Містечко (в сім'ї зі селянським укладом життя).
3. Містечко (в сім'ї з міським укладом життя).
4. Місто.

Кількість дітей в сім'ї мігранта (братів і сестер мігранта) _____
Інформація про дітей мігранта. Кількість: _____ Інші відомості _____
_____
Ім'я, прізвище сучасне (прізвище від народження), інші важливі відомості
_____
Примітки _____
_____

ДОЗВІЛ НА ВИКОРИСТАННЯ МАТЕРІАЛІВ ІНТЕРВ'Ю
(заповнюють у 2-х екземплярах: один – для інтерв'юера, другий – для респондента)

РЕСПОНДЕНТ
Ім'я, прізвище _____
Професія, місце праці, посада _____
_____
_____

Контактна адреса _____
_____
Контактний телефон _____
Адреса електронної пошти _____

ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ІНТЕРВ'ЮЕРА
"*Я гарантую, що інформація, отримана від зазначеного вище РЕСПОНДЕНТА, буде використана лише для науково-дослідних потреб з дотриманням всіх особистих прав та інтересів РЕСПОНДЕНТА*."

ПОБАЖАННЯ РЕСПОНДЕНТА ЩОДО УМОВ ВИКОРИСТАННЯ ІНТЕРВ'Ю:

_____
_____
_____
_____
_____

Місце інтерв'ю _____
_____ Дата інтерв'ю _____

"*Я*, _____
__, дозволяю використовувати матеріали проведеного зі мною інтерв'ю згідно з викладеними вище зобов'язаннями інтерв'юера та моїми побажаннями."

РЕСПОНДЕНТ _____ _____
підпис респондента дата

ІНТЕРВ'ЮЕР _____
прізвище, ім'я інтерв'юера

_____ _____
підпис інтерв'юера дата

КОНТАКТНИЙ ТЕЛЕФОН ІНТЕРВ'ЮЕРА _____

Проект _____ Шифр: _____
Опитувач _____ Дата шифрування: _____

ІСТОРІЯ ІНТЕРВ'Ю

Оповідач: Ім'я та прізвище сучасне _____
Прізвище від народження _____ Дата народження _____
Домашня адреса _____
_____ Телефон _____

Інтерв'ю

Інв. №	Касета			Дата інтерв'ю	Лист	Всього листів	Всього касет	Тривал. інтерв'ю
	Фонд. №	Фонограма	Сторона		Місце проведення інтерв'ю			
			А					
			Б					
			А					
			Б					
			А					
			Б					
			А					
			Б					
			А					
			Б					
Магнітофон					Мікрофон			

Опрацювання

Оцінювання: *Оцінювач*: _____ *Дата*: _____

Розшифрування: ■ Разом з комп. набором		Інв. №№/ сторони касет	Розшифровувач/ набирач	Розпочато	Закінчено
□ Окремо від комп. набору	□				
	□				
	□				
Комп'ютерний набір: (виконується для к/ набору, окремого від розшифрування)	Інв. №№/ сторони касет		Набирач	Розпочато	Закінчено

Вичитування:

І-ша редакція _____ розпочато _____ закінчено _____
редактор

ІІ-га редакція _____ розпочато _____ закінчено _____
редактор

Оповідач: розпочато _____ закінчено _____

Остаточно відредагований текст вислано оповідачеві (дата) _____

Примітки _____

Проект _____ Шифр: _____

Опитувач _____ Дата шифрування: _____

ІНВЕНТАРНА КАРТКА ФОНОГРАМИ

Оповідач: Ім'я та прізвище сучасне _____

Прізвище від народження _____Дата народження _____

Касета: Інв. №	Фонд. №	Фонограма №	Сторона	Лист	Всього листів

ЗМІСТ ФОНОГРАМИ

Уклав/ла: _____ Дата: _____

Примітки _____

_____

_____

Додаток В

Квоти оповідачів-мігрантів

Міграція (спочатку навчання)				Кінець 50-х – 60-ті роки міграції							70-ті роки міграції							80-ті роки міграції						
				чоловіки			жінки				чоловіки			жінки				чоловіки			жінки			
				Львівська обл.		Інші обл.	Мартинкова (Львівська обл.)	Спочатку мартинкова, потім постійна (Львівська обл.)	Львівська обл.		Мартинкова (Львівська обл.)	Спочатку мартинкова, потім постійна (Львівська обл.)	Львівська обл.		Мартинкова (Львівська обл.)	Спочатку мартинкова, потім постійна (Львівська обл.)	Львівська обл.		Мартинкова (Львівська обл.)	Спочатку мартинкова, потім постійна (Львівська обл.)	Львівська обл.		Мартинкова (Львівська обл.)	Спочатку мартинкова, потім постійна (Львівська обл.)
		1		2	3		4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
індивідуальна	рідинна	Перша	В/о						1							2										
			Без в/о										1													
		Черг.	В/о							1																
			Без в/о													1										
		Перша	В/о	2	3		4						2			5	2			1	1					
			Без в/о	1				1	3	2		2	3	1		5		1	1				1			1
		Черг.	В/о	1	1				1				1	1			1					1	1			
			Без в/о								1					2										

Продовження додатку В

1				2	3	4	5	6	7	8	9	10	11		12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
Міграція (спочатку праця)	родинна	Перша	В/о																								
			Без в/о		1				1		1								1					1			
		Чергова	В/о										1											1	1		
			Без в/о				1	2								1	1										
	індивідуальна	Перша	В/о				1																				
			Без в/о	1				4			3								1						1		
		Чергова	В/о														1						1				
			Без в/о	2												1									1		

Додаток Д

Теми контент-аналізу інтерв'ю

	Теми/підтеми контент-аналізу	Номер відповідних рядків
	Причини та мотиви міграції	
	Розбудова промисловості Львова (кінець 40-х – початок 50-х років; у контексті причин міграції)	
	Незадоволення умовами проживання у селі	
	Міграція молоді на навчання / роботу (власні досвіди або спостереження оповідачів)	
	Труднощі при виїзді	
	Вимушена чи добровільна міграція?	
	Маятникова (щоденна) міграція. Доїжджання зі сіл до Львова (у контексті причин міграції)	
	Особливості міграції зі села (спостереження оповідачів: мігрувала здебільшого молодь; виїжджали однаковою мірою чол. і жін.; перша і єдина у житті міграція)	
	Житлово-побутове облаштування мігрантів та їхніх сімей у Львові	
	Винаймання житла	
	Гуртожитки	
	Прописка	
	Житлове будівництво у Львові	
	Отримання квартир	
	Облаштування житла	
	Мігранти зі села у львівських квартирах (адаптація до життя у квартирі, відчуття браку простору…)	
	"Сільське господарство" у місті (домашнє господарство і город у Львові)	
	Продукти. Черги. Почуття голоду	
	Міський транспорт	
	Одяг. Зачіски. Мода	
	Сімейне життя, діти, школа	
	Сусіди. Родичі та друзі у Львові	

Продовження додатку Д

Працевлаштування та навчання		
	Праця	
	Труднощі працевлаштування у Львові	
	Розбудова підприємств Львова і зростання потреб у працівниках (в контексті життєвих досвідів оповідачів)	
	Трудова маятникова (щоденна) міграція	
	Скерування на роботу	
	Умови праці	
	Доходи (основна заробітна плата та підзаробітки). На що витрачали зароблені гроші?	
	Національний чинник у взаєминах на роботі. Мова спілкування на роботі	
	Чинник соціального статусу у взаєминах на роботі	
	Службовий ріст	
	Особливості працевлаштування мігрантів зі села (спостереження оповідачів: постійність місця праці протягом життя; праця двірниками на свіжому повітрі; небажання працювати в чистоті тощо)	
	Навчання	
	Можливості навчання у Львові (навчальні заклади і можливості навчання мігрантів зі села)	
	Поєднання навчання і роботи (вечірнє, заочне навчання…)	
	Стипендія та підзаробітки. На що витрачали зароблені гроші?	
	Національний чинник у взаєминах студентів між собою та з викладачами. Мова навчання та комунікації	
	Чинник соціального статусу у взаєминах студентів і викладачів	
Суспільне життя		
	Національні відносини у суспільстві загалом (спостереження оповідачів)	
	Взаємини новоприбулих мігрантів зі села та львів'ян. Прізвиська	
	Мова (відмінності у мові приїжджих і львів'ян, мовна адаптація у Львові)	
	Політичне життя. Партійність	
	Культурне життя міста: офіційне (наприклад, державні свята) та неофіційне	
	Вільний час. Дозвілля. Кіно	
	Газети і журнали. Заборонена література	
	Релігійність. Недільний день. Проведення релігійних свят у Львові чи в селі?	
	Особливості життя у радянський час (загальні спостереження оповідачів: соціальна рівність/нерівність; прогнозованість у житті…)	
	Самореалізація (в контексті громадсько-культурного життя)	
	Специфіка міста Львова (спостереження оповідачів: Львів – як місто; порівняння Львова з іншими містами УРСР)	

Продовження додатку Д

Зв’язки зі селом		
	Приїзд у Львів (перші враження, зокрема, у порівнянні до села)	
	Відвідування села. Відпустки	
	Допомога зі села (продовольча, грошова, духовна…)	
	Сім’я, діти, школа в контексті зв’язків зі селом	
	Сусіди, родичі та друзі у Львові – вихідці з сіл	
	Адаптація у Львові (наприклад, тривалість звикання до Львова)	
	Почуття львів’янами чи приїжджими зі села?	
	Розмірковування над міграцією зі села. Оцінка наслідків переїзду	
	Особливі сільські традиції привнесені до життя у Львові. Особливі міські традиції набуті у Львові	

Наукове видання

БОДНАР Галина

ЛЬВІВ
ЩОДЕННЕ ЖИТТЯ МІСТА ОЧИМА ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ ІЗ СІЛ (50–80-ті роки XX ст.)

Монографія

Редактор
Наталя Плиса

Технічний редактор
Світлана Сеник

Обкладинка
Василя Рогана

Формат 60×84/16. Умовн. друк. арк. 21,3 + 2 вкл. Тираж 300 прим.

Видавничий центр
Львівського національного університету
79000, м. Львів, вул. Дорошенка 41.

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції.
Серія ДК №3059 від 13.12.2007

Боднар Г.

Б 75 Львів. Щоденне життя міста очима переселенців із сіл (50–80-ті роки XX ст.) : монографія / Галина Боднар. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. – 340 с. + вкл.

ISBN 978-966-613-758-9.

У жанрі соціальної історії висвітлено щоденне життя Львова крізь призму його бачення найбільшою групою мешканців міста 50–80-х років XX ст. – вихідців із галицьких сіл. Досліджено статистичні дані міграційних процесів до Львова, причини інтенсивного переселення до обласного центра, з огляду на ситуацію в колективізованому селі й наслідки соціально-економічних перетворень у західноукраїнських областях кінця 40-х – початку 50-х років XX ст., які перетворили Львів у великий промисловий центр. Після переїзду новоприбулі мешканці Львова поставали перед потребою матеріально-побутової та соціально-психологічної адаптації в місті в умовах підтримання тісних контактів із селом. У центрі дослідження – пересічна людина, яка на шляху "з села в місто" переживала глибоку світоглядну трансформацію й водночас змінювала місто, накладаючи власними уявленнями й поведінкою відбиток на творення нової міської культури Львова.

УДК 94:316.343.37–054.7(477.83–25)"195/198"
ББК С550.661+Т5(4Укр–2Льв–2Л)